

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

88

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–2012)
Проф. др Војин Дабић (2013–)

Уредништво
Др Ђорђе БУБАЛО
Др Војин ДАБИЋ
Др Петар КРЕСТИЋ
Др Ненад ЛЕМАЈИЋ
Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Др Александар ФОТИЋ
Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН
Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН

Главни и одговорни уредник
Проф. др Војин ДАБИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2013

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

88

НОВИ САД
2013

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Небојша Шулетић ПОРЕСКЕ ОБАВЕЗЕ „ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ” У ВРЕМЕ ПАТРИЈАРХА КАЛИНИКА I (1691–1710)	Nebošja Šuletić FISCAL OBLIGATIONS OF THE “PATRIARCHATE OF PEĆ” IN THE TIME OF PATRIARCH KALLINIKOS I (1691–1710)
7–23	
Јелена Илић „ЦРКВА ЗВАНА МАНАСТИР” ДЕЈАНОВАЦ И ПИТАЊЕ ШКОЛОВАЊА ПРАВОСЛАВНЕ ДЕЦЕ У ГРАДИШКОЈ РЕГИМЕНТИ ПОЛОВИНОМ 18. ВЕКА	Jelena Ilić DEJANOVAC “A CHURCH CALLED MONASTERY” AND THE QUESTION OF EDUCATION OF ORTHODOX CHILDREN IN GRADIŠKA REGIMENT IN THE MID-18 TH CENTURY
25–45	
Милош Пантић МИЛАН ЋУРЧИН О НАЦИОНАЛНОМ ПИТАЊУ У ЈУГОСЛАВИЈИ (1929–1939)	Miloš Pantić MILAN ĆURČIN'S VIEWS OF NATIONAL QUESTION IN YUGOSLAVIA (1929–1939)
47–55	
Милан Терзић ДЕЛАТНОСТ РАДИО-СТАНИЦЕ „КАРАЂОРЂЕ“ У ЈЕРУСАЛИМУ (20. НОВЕМБАР 1942 – 27. МАРТ 1943)	Milan Terzić THE OPERATION OF RADIO STATION “KARAĐORĐE” IN JERUSALEM (20 NOVEMBER 1942 – 27 MARCH 1943)
57–71	
Душан Бојковић СТАВОВИ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ КОМУНИСТА О „НАРОДНОМ СПОРАЗУМУ” И БАНОВИНИ ХРВАТСКОЈ 1939–1941.	Dušan Bojković ATTITUDES OF YUGOSLAV COMMUNISTS TO “NATIONAL AGREEMENT” AND THE BANOVINA OF CROATIA, 1939–1941.
73–91	

ГРАЂА и ПРИЛОЗИ
MATERIALS and CONTRIBUTION

Срђан Рудић и Јелена Тодоровић Srđan Rudić and Jelena Todorović
ТЕСТАМЕНТ КЛАРЕ,
СУПРУГЕ ВОЈВОДЕ
ПЕТРА ПАВЛОВИЋА THE LAST WILL OF KLARA,
WIFE OF THE DUKE
PETAR PAVLOVIĆ
93–100

Милош Јагодић Miloš Jagodić
БИБЛИОТЕКА ЛИЦЕЈА 1846.
ГОДИНЕ LYCEUM'S LIBRARY IN 1846.
101–140

ИСТОРИОГРАФИЈА и МЕТОДОЛОГИЈА
HISTORIOGRAPHY and METHODOLOGY

Софија Божић Sofija Božić
ИСТОРИЈА СРБИЈЕ
ОД 19. ДО 21. ВЕКА ХОЛМА
ЗУНДХАУСЕНА И СРПСКА
НАУЧНА ЗАЈЕДНИЦА – ОДЈЕЦИ И
РЕАГОВАЊА HOLM SUNDHAUSSEN'S *HISTORY*
OF SERBIA FROM 19TH TO 21ST
CENTURY AND SERBIAN SCIENTIFIC
COMMUNITY – ECHOES AND
REACTIONS
141–161

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

Ненад Урић
Е. П. Кудрявцева, *Россия и становление сербской государственности (1812–1856)*,
Москва 2009.
163–172

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHORS IN THIS ISSUE

173–175

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗМСИ У 2013. ГОДИНИ

177

Небојша С. Шулешаћ

ПОРЕСКЕ ОБАВЕЗЕ „ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ” У ВРЕМЕ ПАТРИЈАРХА КАЛИНИКА I (1691–1710)*

САЖЕТАК: На основу турске грађе из Архива Председништва Владе у Истанбулу анализирају се начин и динамика измиривања пореских обавеза српске цркве под турском влашћу у време патријарха Калиника I.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Калиник I, Српска патријаршија, Пећка патријаршија, Арсеније III, Бечки рат (1683–1699)

Вековима устаљени обичај хришћанских верника да свој клер издржавају давањем милостиње и плаћањем верских обреда у новцу и натури турске власти су у раздобљу од краја XV до почетка XX столећа тумачиле као облик економске експлоатације државних ресурса, чиме је створен правни основ да православне и монофизитске аутокефалне цркве на османској територији буду опорезоване као привредни субјекти. Централна пореска управа је све аутокефалне архиепископије регистровала као засебне фискалне јединице – *џаиријаршије*, и приходе које је наводно остваривао њихов клер формално је издавала *џаиријарсима* у годишњи закуп. На тај начин, црква је у турски порески систем интегрисана као фискална установа, па је и црквена јерархија своје контакте с централном администрацијом остваривала у пореској управи, на чијем су се челу налазили *дефтердари*.¹ Пријем и првостепена обрада поднесака које је црквена јерархија упућивала Порти били су у надлежности *Канцеларије црквених мукаџа*, а само су најважнији и сложенији предмети прослеђивани *великом везиру* на разматрање и решавање.²

* Чланак је резултат рада на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси (ев. бр. 177014).

¹ О установи дефтердара вид. В. Lewis, „Daftardār”, В. Lewis et al. (eds.), *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, II, Leiden 1991, 83.

² О појму мукате: Н. Gerber, „Mukata’ a”, С. Е. Bosworth et al. (eds.), *The Encyclopaedia of Islam*. New Edition, VII, Leiden 1993, 508; В. Çakir, „Mukataa”, G. Agoston, В. Masters (eds.), *Encyclopedia*

Старешине српске аутокефалне цркве – *ѿећки архиеѿискоѿи и ѿаѿријарси Срба и Буѿара* – од средине XVI века до 1766. у турским изворима помињу се као закупци пореске јединице *Пећке ѿаѿријаршије*, или *ѿећки ѿаѿријарси*. Држава се у начелу није мешала у њихов избор, али им је, као и другим архиепископима, дозвољавала да врше верску службу само уз услов да редовно плаћају годишњу закупнину – *огсек*, и да поседују правно важећи указ о наименовању – *бератѿ*. Годишњи *огсек* је за српске патријархе до 1690. био утврђен на 100.000 аспри, исто колико и такса за издавање берата – *ѿешкеш*. Постојање аутокефалне српске архиепископије у Османском царству зависило је од способности њене јерархије да измирује наведене обавезе, што се суштински одражавало на унутрашњи живот цркве.

Како односи између црквене јерархије и установа турске централне власти још увек нису били предмет озбиљнијих истраживања, циљ овога рада је да се презентовањем садржаја до сада некоришћених извора насталих у *Канцеларији црквених мукаѿа* отворе одређена питања и укаже на значај ове занемарене теме. Пажња ће бити усмерена на белешке из турских пореских књига које сведоче о динамици уплата основних дажбина српских патријарха – *огсека* и *ѿешкеша*, а хронолошки оквир истраживања ограничен на период управе српског патријарха Калиника I (1691–1710).

* * *

О животу српског патријарха Калиника I пре него што је рукоположен за пећког архиепископа мало се зна. Према биографској забелешци у *Обићѿем листу Пећке ѿаѿријаршије*, пре или током првих година Бечког рата (1683–1699) био је мирски свештеник у Скопљу. У истом извору наводи се да је надживео своју супругу, па се може претпоставити и да је у време Велике сеобе (1690) већ имао монашки чин.³

Када је крајем марта или почетком априла 1691. у Цариграду поднео молбу за патријарашко именовање, Пећка архиепископија практично није ни постојала. Долазак хабзбуршке војске у *Земљу ислама* 1689. турски правници тумачили су као нарушавање шеријатског поретка, што је значило њено претварање у *Земљу раѿа*, коју је требало поново освојити.⁴ Српски цивили настањени у областима северно од Скопске Црне горе изгубили су шеријатски статус *заѿиѿићене раје* и постали легитиман војни циљ.

of the Ottoman Empire, New York 2009, 396. О појму црквене мукате: Р. Тричковић, „Српска црква средином XVII века”, Глас САНУ, 320, Одељење историјских наука, 2, 1980, 61–162; Н. Шулетић, „Подаци о бератима архијереја Пећке и Охридске архиепископије у дефтеру прихода Канцеларије црквених муката (ВОА, КК 2542–33)”, *Српске сѿудује*, 1, 2010, 177–193.

³ М. Милојевић, „Обшти лист Патријаршије Пећске”, *Гласник СВД*, 35, 1882, 76.

⁴ А. Abel, „Dār al-Ḥarb”, *The Encyclopaedia of Islam*, II, 126.

Како су трупе римско-немачког цара Леополда I (1657–1705) прву линију одбране организовале на рекама Дунаву и Сави, они су се од почетка 1690. потпуно незаштитени нашли на удару турско-татарске војске. Изложени неконтролисано уништавању, робљењу и пљачки, српски цивили који су се нашли на путу нерегуларним турским јединицама и татарским одредима у великој мери су побијени, делом су се спасили скривањем по збеговима, а око 40.000 избеглица је у потрази за заштитом хришћанске војске успело да се домогне Београдске тврђаве. Међу њима су били српски патријарх Арсеније III Црнојевић (1674–1706), неколицина српских владика, архимандрита и игумана. Од важнијих манастира, чији су храмови тада били опљачкани или теже оштећени, у изворима се помињу Дечани, Сопоћани, Ђурђеви Ступови, Милешева, Св. Тројица код Пљеваља, Рача, Студеница, Раваница, Враћевшница и др.⁵

И Велика црква на реци Бистрици крај Пећи, где се од времена патријарха Макарија (1557–1571) налазило седиште Српске патријаршије, била је опљачкана и оштећена, а у манастирским објектима неколико месеци био је смештен један одред Татара.⁶ Поред тога, одласком патријарха Арсенија из Турске престао је да важи његов закупнички берат, чиме је Српска патријаршија изгубила право на коришћење већег броја црквених објеката и земљишта, међу којима су били и објекти и земљишта манастирског комплекса Пећке патријаршије. Њих је 1690. *мулк-намом* султана Сулејмана II (1687–1691) у наследни посед добио румелијски беглербег Мустафа Сакол-паша, што је требало да значи гашење овог духовног и културног средишта српске цркве.⁷

Калиников одлазак у Цариград унеколико је изменио ситуацију. Пошто је добио подршку цариградског архиепископа и васељенског патријарха Калиника II (1688, 1689–1693, 1694–1702), он је успео да успостави контакт с великим везиром Мустафом-пашом Ћуприлићем (1689–1691), који је у то време спроводио завршне припреме за одлазак у војни поход. Калиник је уверио великог везира да је његово именовање за *йећкој љаџријарха* у складу с државним интересима, па је Мустафа-паша 31. марта 1691. наредио да му се изда патријарашки берат.⁸ Чини се да је Калиника ослободио обавезе да плати пешкеш, а годишњи одсек српске цркве умањио је за

⁵ Р. Л. Веселиновић, „Срби у Великом рату 1683–1699”, Р. Самарцић (ур.), *Историја српског народа*, III–1, Београд 1993, 525–527.

⁶ Д. Руварац, „Летопис старца игумена хоповског Ћирила”, *Српски Сион*, XVI–14, 1906, 403.

⁷ Р. Тричковић, *Београдски љашалук 1687–1739. љодине*, Београд 2013, 176.

⁸ Сви датуми који нису наведени по исламском лунарном календару дати су према грегоријанском календару. За превођење датума из грегоријанског у јулијански календар, који је у српској цркви и данас у употреби, треба одузети 10 дана за датуме из XVII, а 11 дана за датуме из XVIII века.

трећину раније вредности, што је забележено у тексту првог Калиниковог берата:

[...] сѣановник Скоиља на којей се односи ово царско наређење, монах ѿ имену Калиник, молио је за милости од Порше и добио узвишени бераш, којим је именован за ѿаѿријарха. У дефтерима Царске блајајне је забележено да треба да даје сѣо хиљада асѣри на име ѿешкеша и сѣо хиљада асѣри ѿодишней одсека. Пошѣо је раја расељена и расуѣа, њеѣов одсек је умањен за ѿридесет хиљада асѣри и сада износи седамдесет хиљада, а обичајни ѿешкеш сѣо хиљада асѣри. Годишњи одсек од седамдесет хиљада асѣри је у целости ѿлаћен ѿеѣнаесѣој реѣеба хиљадусѣодруѣ ѿодине (14. аѿрил 1691), и у складу с ѿим је заѣисано, да је ѿрвој дана реѣеба хиљадусѣодруѣ ѿодине (31. марѣ 1691) ѿменуѣи монах Калиник именован за ѿаѿријарха [...].⁹

Добијањем патријарашког берата Калиник је постао једини српски клирик који је имао правни основ да започне неизвесну борбу за опстанак српске цркве у Османском царству. Позивајући се на одредбе овог документа, којим му је владар гарантовао једнака права као и претходним патријарсима, покренуо је парницу против Сакол-пашиног сина Ахмеда, решен да се бори за поништавање *мулк-наме*.¹⁰ После неколико година парничења манастир Пећка патријаршија остао је у поседу српске цркве, али је трајно изгубио права на коришћење аграрних површина у својој непосредној околини.¹¹

У историографији још увек није довољно наглашено у којој је мери патријарх Калиник I био усамљен у напорима да заштити баштину српске цркве у Османском царству, нарочито у првој деценији своје управе. У

⁹ Vaşbakanlık Osmanlı Arşivi (даље: BOA), Piskoposluk kalemî (даље: D. PSK), 1/112; Н. Шулетић, „Брат патријарха Калиника I”, *Зборник Маѿице срѣске за ѿѣорију*, 83, 2011, 97–104.

¹⁰ „[...] Земљишта која су њиховим старим црквама и манастирима раније додељена као вакуфи, дају им се као и раније. [...] Нека је држи [патријаршију] и притежава је на исти начин како се то и раније чинило, све док у корист државе сваке године сакупља и мојој царској благајни даје годишњи одсек од седамдесет хиљада аспри. [...] Свим виноградима, баштама, читлуцима, ливадама, манастирима, ајазмама, млиновима и другим имањима, добрима и стоком, који припадају њиховим црквама, онако како су располагали ранији патријарси, на исти начин нека располаже и поменути патријарх [...]”. Н. Шулетић, „Брат патријарха Калиника I”, 97–104.

¹¹ О томе сведочи српски патријарх Мојсеј Рајовић (1712–1724) у писму које је у јуну 1714. упутио крушедолском митрополиту Вићентију Поповићу: „[...] Барем кад бисмо оно око манастира куртарисали (!), да није у туђим рукама. Јер ниједне стопе немамо око манастира, већ је све у турским рукама. А ако нисмо у могућности да откупимо све манастирске читлуке, па да буде као пре, а ми [би требало] да ослободимо барем оно око манастира [...]”, Р. Грујић, „Писма пећских патријараха из другог и трећег деценија XVIII-тог века”, *Сѣоменик СКА*, 51, 1913, 110, 127. О притисцима и насиљу којем је био изложен током ове парнице говори Калиников запис из 1693. у: Љ. Стојановић, *Сѣари срѣски заѣиси и најѿииси*, I, Београд 1902, зап. бр. 1980. Уп. и Р. Трчковић, Нав. дело, 255–258.

тренутку када је на Порти био именован за *иџкої иаџријарха*, међу султановим поданицима готово да није било српских архијереја, па његов избор и рукоположење у чин епископа не би било могуће обавити у складу с канонима цркве да васељенски патријарх Калиник II у Пећ није послао двојицу грчких владика.¹² На тај начин у Османском царству духовна моћ српске јерархије је изнова утемељена на новом извору апостолског прејемства. Настојећи да очува континуитет Српске цркве, он је већ 1692. ступио у контакт с неколицином српских владика, који су уточиште нашли на млетачкој територији у Боки которској, али их није убедио да се врате у своје епархије.¹³ Стога је почео изнова да гради сабор архијереја Пећке архиепископије, који је уочи његове смрти (1710) заједно с патријархом имао 12 чланова.¹⁴

Иако му наша историографија није придавала велики значај, несумњиво је да патријарх Калиник I спада у ред најистакнутијих српских архијереја из времена турске владавине. Један од основних разлога због којих је остао заборављен била је кратковечност његовог наслеђа. Економске и политичке прилике у којима су он и његови наследници – патријарси Атанасије I (1710–1712), Мојсеј (1712–1724) и Арсеније IV (1724–1748), покушавали да учврсте темеље Пећке архиепископије, биле су исувише тешке и сложене да би оно одолело последицама аустро-турских ратова из прве половине XVIII века. Грађа из *Канцеларије црквених мукаџа*, коју ћемо приказати у даљем тексту, не даје много одговора, али представља солидан основ да делатност патријарха Калиника I и других старешина Српске цркве под османском влашћу почне да се сагледава садржајније него што је то чињено до сада.

* * *

Према подацима из пореских регистара *Канцеларије црквених мукаџа*, патријарх Калиник I је током двадесетогодишње управе Пећком архиепископијом на име пореских обавеза државној благајни уплатио 1.644.504 аспре, што је према званичном курсу који је у то време био у употреби у *Канцеларији* еквивалентно износу од 5.482 цекина или маси од 19,19 kg злата највеће финоће.¹⁵

¹² Д. Руварац, „Летопис старца игумена хоповског Ђирила”, 403.

¹³ Ј. Томић, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683–1693)*, Београд 1902, 208.

¹⁴ „Старине српске. Синђелија митрополита дабарског кир Мојсеја”, *Беседа*, 10, Нови Сад 1870, 159–160.

¹⁵ Обрачунска вредност цекина је у Канцеларији црквених муката крајем XVII и почетком XVIII века била 300 аспри. Млетачки златни дукат (цекин) је кован у раздобљу од 1284. до 1797. У свим емисијама је садржао 3,5 g (0.12 oz) злата финоће 0,986 (23,5 к).

Уз претпоставку да му је приликом издавања првог берата (1691) опроштен пешкеш, за преостала три платио је 300.000 аспри или 1.000 цекина. Овако велики трошкови настали су због учесталих смена султанâ на османском престолу крајем XVII века, пошто су сви власници берата имали обавезу да после устоличења новог владара поднесу захтев за издавање потврдног указа о именовању. Први берат патријарха Калиника формално је важио два месеца јер је султан Сулејман II (1687–1691) збачен с престола 22. јуна 1691, а на његов положај постављен је Ахмед II (1692–1695). После четири године, 6. фебруара 1695, на престо је дошао султан Мустафа II (1695–1703), а 23. јуна 1703. Ахмед III (1703–1730). Подаци из турских пореских књига указују на то да је српски патријарх уредно испуњавао своје обавезе. Наређења којима су дефтердари одговарали на његове поднеске за издавање берата носе датуме: 7. фебруар 1695, 19. март 1702. и 18. август 1703. Недовољно су јасни мотиви због којих је патријарх тражио потврдни берат 1702. Кратка забелешка у пореском регистру наговештава да се осећао несигурно због извесних несугласица с патријархом Арсенијем, али њихову природу није могуће разјаснити без садржајнијих извора. Може се само претпоставити да се радило о одговору на тадашња настојања патријарха Арсенија да обнови пуну јурисдикцију над српском црквом у Османском царству, због чега се обраћао представницима неких европских сила и источним патријарсима.¹⁶

Највећи проблем за правилно тумачење садржаја из регистара *Канцеларије црквених мукаџа* представља њихова сажетост. Белешке које су у овим свескама остављали турски чиновници служиле су им као подсетник у вођењу правних процедура, те их није увек лако потпуно разјаснити. Њихова је вредност у томе што пружају могућност да се оживи представа коју су о српским патријарсима имали представници турских власти и, с друге стране, што у себи садрже трагове свих важнијих послова које су старешине српске цркве обављале на Порти. На слици 1 приказана је страница једне од пореских књига из прве половине XVIII века. На њој су регистровани подаци о бератима који су српским патријарсима били издати између 1691. и 1730. Првих пет забелешки односи се на патријарха Калиника I, и њихов је садржај следећи:

¹⁶ Ст. М. Димитријевић, „Одношаји пећских патријараха с Русијом у XVII веку”, Глас СКА, 60, 1901, 187–192; Р. Веселиновић, *Арсеније III Црнојевић у историји и књижевности*, Београд 1949, 58–60.

ПАТРИЈАРШИЈА ПЕЋИ И ПОДРУЧНИХ МЕСТА

У обавези монаха **Калиника**. [Именован је за папирјарха Пећи и подручних места] после смењивања монаха **Арсенија**, који је побегло у нејријашељску земљу. На молбу раје из области Ујарске и узвишеној фермана од првој дана [месеца] реџеба 1102. године /31. марта 1691/.

Сџари њешкеш: 100.000 [асџри],
Годишњи одсек: 70.000 [асџри].

*

Док је био [на челу] поменути Пећке папирјархије, монах по имену **Арсеније** је у време освајања (!) пребегло на страну неверничкој нејријашеља. Од тој времена до данас нема ни миширополиша, раја се разбила и расула, а државној блајани и раји је начињена велика штења. Пошто у оваком стању нису у моћности да дају годишњи одсек од сто хиљада асџри, он је милостиво умањен за тридесет хиљада асџри, па се [од сада] сваке године даје седамдесет хиљада асџри одсека. Да се не би наносили неправда и насиље, земљиша која су сџари вакуфи њихових цркава и манастира, нека исти држе као и раније. За папирјарха је постављен сџановник Скоља, монах по имену **Калиник**. Сирота раја из ујарских страна је ушла предсјавку да му се изда берат, и пошто је раја расула и расељена, њиховој молби је учињена милост и његов годишњи одсек је умањен за тридесет хиљада асџри. По условом да сваке године даје седамдесет хиљада асџри годишње одсека и да плаћа обичајни њешкеш од сто хиљада асџри, првој дана месеца реџеба хиљадустодрује године монах Калиник је именован и постављен за папирјарха. Царски берат му је издај на основу узвишеној наређења од првој дана реџеба 1102. године /31. марта 1691/.¹⁷

*

Узео је нов берат збој владаревој усјоличења, 22. џемазулахира 1106. године /7. фебруар 1695/.

*

Неверници које су поставили свештеници поменутој монаха Арсенија чинили су смејње поменутој папирјархији. Пошто је поменути монах **Калиник** појврђен, на основу узвишеној наређења и његове предсјавке издај му је берат, 19. шевала 1113. године /19. марта 1702/.

*

Узео је нов берат збој владаревој усјоличења, 5. ребулахира 1115. /18. август 1703/.

¹⁷ Н. Шулетих, *Нав. дело*, 99–101.

* * *

Упркос релативно великим издацима за куповину патријарашких берата, четири петине свих пореских давања патријарха Калиника I чинио је годишњи одсек. Будући да су уплате одсека биле чешће, подаци о њима су у пореским књигама бројнији и садржајнији, али их је и теже систематизовати. Када је реч о Калиниковим уплатама одсека, срећна је околност да је сачуван извод из пореског регистра, у којем су на једно место сакупљени подаци за раздобље између 1691. и 1701. Садржај овог документа (слика 2) је следећи:

Извод из рејисџира – 15. реџеб 1102. године /14. април 1691/

Монах Калиник, паџиријарх неверника обласџи Пећи и њодручних месџа; њејов одсек, који сваке године даје државној блајајни у новцу; ујлаџа за 1102. годину; у руке Сулејмана челебије, од сџирани Мехмеда – џавној царској снабдевача месом (ser kassaban-i hassa); 70.000 асџри: [од џоџа] 117 цекина (zer-i frengi sikke) и џара у вредносџи (кџмет паре) 34.900 [асџри].

Извод из рејисџира – џрви дан саџера 1104. године /12. окџобар 1692/

Монах Калиник, паџиријарх неверника обласџи Пећи и њодручних месџа; њејов одсек, који сваке године даје државној блајајни у новцу; ујлаџа за 1103. годину; у руке монаха Марџина (?), од сџирани [Калиника] лично; 70.000 асџри: [од џоџа] 67 злаџника (та'џул-и hasene sikke), 173 цекина, 3 џаре и 1 асџра.

Извод из рејисџира – 17. реџулевел 1105. године /16. новембар 1693/

Монах Калиник, паџиријарх неверника обласџи Пећи и њодручних месџа; њејов одсек за државну блајајну у новцу; ујлаџа за 1104. годину; у руке зимије Марџина (?), од сџирани [Калиника] лично; 70.000 асџри.

Извод из рејисџира – 5. реџулахир 1106. године /23. новембар 1694/

Монах Калиник, паџиријарх неверника обласџи Пећи и њодручних месџа; њејов одсек, који сваке године даје државној блајајни у новцу; ујлаџа за 1106. годину; у руке зимије Јеџше (?), од сџирани [Калиника] лично; 70.000 асџри.

Извод из рејисџира – 10. реџулахир 1107. године /18. новембар 1695/

Монах Калиник, паџиријарх неверника обласџи Пећи и њодручних месџа; њејов одсек, који сваке године даје државној блајајни у новцу; ујлаџа за 1107. годину; у руке зимије Панајоџа (?), од сџирани [Калиника] лично; 70.000 асџри.

Извод из рејисџира – 7. џемазиулевел 1108. ѿодине /2. децембар 1696/

Монах Калиник, ѿаѿријарх неверника обласѿи Пећи и ѿодручних месѿа; њеѿов одсек, који сваке ѿодине даје државној блајајни у новцу; уѿлаѿа за 1108. ѿодину; у руке зимије Пана (?), од сѿране [Калиника] лично; 70.000 асѿри.

Извод из рејисџира – 25. џемазиулахир 1109. ѿодине /8. јануар 1698/

Монах Калиник, ѿаѿријарх неверника обласѿи Пећи и ѿодручних месѿа; њеѿов одсек у новцу; уѿлаѿа за 1109. ѿодину; ѿлаѿа чауша за друѓу ѿоловину (reşen ve lezez) 1108. ѿодине; 60.000 асѿри.

Извод из рејисџира – исѿо[ѓи даѿума]

Монах Калиник, ѿаѿријарх неверника обласѿи Пећи и ѿодручних месѿа; њеѿов одсек у новцу; уѿлаѿа за 1109. ѿодину; ѿлаѿа Сулејмана Абдије из Финансијске уѿраве за друѓу ѿоловину 1108. ѿодине; у руке њему лично; 7.353 асѿри.

Извод из рејисџира – исѿо[ѓи даѿума]

Монах Калиник, ѿаѿријарх неверника обласѿи Пећи и ѿодручних месѿа; њеѿов одсек у новцу; уѿлаѿа за 1109. ѿодину; ѿлаѿа Мехмеда сина Сулејмана челебије – ѿмоћника у Финансијској уѿрави, за друѓу ѿоловину 1108. ѿодине; у руке њему лично; 3.420 асѿри.

Извод из рејисџира – 6. џемазиулевела 1110. ѿодине /10. новембар 1698/

Монах Калиник, ѿаѿријарх неверника обласѿи Пећи и ѿодручних месѿа; њеѿов одсек у новцу; уѿлаѿа за 1110. ѿодину; ѿлаѿа Мехмеда сина Сулејмана челебије; 3.420 асѿри.

Извод из рејисџира – исѿо[ѓи даѿума]

Монах Калиник, ѿаѿријарх неверника обласѿи Пећи и ѿодручних месѿа; њеѿов одсек у новцу; уѿлаѿа за 1110. ѿодину; ѿлаѿа Сулејмана Абдије из Финансијске уѿраве; 7.353 асѿри.

Извод из рејисџира – исѿо[ѓи даѿума]

Монах Калиник, ѿаѿријарх неверника обласѿи Пећи и ѿодручних месѿа; уѿлаѿа за 1110. ѿодину; у руке зимије Христиа, од сѿране ѿоменуѿој [Калиника]; 59.227 асѿри.

***Извод из рејисџира – први дан ребуулахира 1111. године
/26. септембар 1699/***

Монах Калиник, папирјарх неверника обласџи Пећи и подручних месџа; улаџа царских јаничара који су у служби код Елчи Ибрахим-паше за прву половину (masar ve reces) 1111. године; 70.000 аспри.

Извод из рејисџира – 10. ребуулелел 1112. године /25. август 1700/

Монах Калиник, папирјарх неверника обласџи Пећи и подручних месџа; његов одсек у новицу, који сваке године даје државној блаџајни; улаџа за годину 1112; у руке зимџе Христџе, од сџране [Калиника] лично; 60.200 аспри.

Извод из рејисџира – истџо[џ даџума]

Монах Калиник, папирјарх неверника обласџи Пећи и подручних месџа; улаџа за 1112. годину; улаџа Сулејмана Абдије, халифе из Финансијске управе за прву половину 1111. године; у руке Алију челебиџи; 7.353 аспри.

Извод из рејисџира – први дан зулхиџе 1112. године /9. мај 1701/

Монах Калиник, папирјарх неверника обласџи Пећи и подручних месџа; његов одсек, који сваке године даје државној блаџајни у новицу; улаџа за 1113. годину; у руке зимџе Христџа, од сџране џоменуџоџи [Калиника]; 70.000 аспри.

Извод из рејисџира – први дан зулхиџе 1113. године /29. април 1702/

Монах [Калиник], папирјарх неверника обласџи Пећи и подручних месџа; његов државни одсек у новицу; улаџа за 1114. годину; улаџа војника из џверђаве Џисри Морава за групу половину 1113. године; у руке Дервиш-аџе; 67.703 аспре.

* * *

Прва уплата одсека патријарха Калиника забележена је 14. априла 1691, када је платио 70.000 аспри за 1102. хиџретску годину, после чега му је издат берат. За половину вредности одсека – 35.100 аспри, тада је дао 117 цекина, што је један у низу показатеља да су османске власти своја пореска потраживања често убирале у чврстој страниој валути. Тако је забележено да се уплата одсека за 1103. годину састојала од 173 цекина и 67 турских златника.¹⁸ Чињеницу да се после 1693. у наведеном списку уплата не

¹⁸ Турски златник обрачуванан је као 270 аспри, па је добијен збир од 69.990 аспри. Преосталих 10 аспри изражено је као збир три паре (у вредности од по три аспре) и једне аспре. Утврђено је да је од 1691. финансијска управа стране монете обрачунавала по различитом курсу, зависно од

помињу стране монете, белешке у пореским регистрима приказују као последицу преписивачеве немарности. У опширнијем запису о уплати извршеној 1. ребиулахира 1111. наводи се да је српски патријарх извесном Хусеин-паши дао 583 холандска лав-гроша, 13 пара и једну аспру. На исти начин описана је и структура одсека који је платио 1. зулхице 1112.¹⁹

Уплате одсека патријарха Калиника из друге деценије његове управе могу се готово у целости реконструисати на основу појединачних забелешки које се налазе у више различитих докумената. Подаци о њима приказани су у табелама 1 и 2. Недостају забелешке о последњим двама уплатама – из 1708. и 1709, али се из извора види да патријарх после своје смрти (26. VIII 1710) није оставио дугове. Стога се може претпоставити да је патријарх и ове обавезе благовремено измирио, а један запис дабробосанског митрополита Мојсеја Петровића указује да је одсек за 1710. вероватно плаћен у јесен те године.²⁰

Динамика извршених уплата не показује правилности. Датуми задужења бележени су по лунарним хиџретским годинама, које трају краће од соларне, али се чини да је порески календар био усклађен с хришћанском годином. У списку се може уочити да недостаје пореско задужење за 1105. хиџретску годину, док је низ датума изражен према хришћанском календару целовит.²¹

Када се време плаћања одсека посматра по месецима и годишњим добима, између 16 наведених датума може се уочити неуједначеност. По једна уплата извршена је у јануару, марту, мају, јулу, августу, септембру, октобру и децембру, две у фебруару, две у априлу, и четири у новембру. У јуну није регистрована ниједна уплата. Ипак, у последњим годинама Бечког рата, у периоду између 1692. и 1698, одсек је седам пута заредом плаћан између октобра и јануара, дакле у јесењим и зимским месецима. До промена у динамици плаћања пореских обавеза дошло је после закључења Карловачког мира (1699), што се можда може довести у везу

тога да ли је наплаћивала своја пореска потраживања или измиривала дуговања. Држава је на тај начин остваривала додатне приходе. Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2000, 144, fn. 5.

¹⁹ Холандски лав-грош обрачуванан је као еквивалент за 120 аспри. ВОА, КК, 2542-10, 16b, 19b.

²⁰ После записа о смрти патријарха Калиника I, Мојсеј Петровић наставља: „[...] Наплатисмо више речено од митрополита рашкога господина Мојсеја у Пећкој Патријаршији 28. септембра 1710. године (по старом календару, 9. октобра по новом), све укупно 32 гроша и 14 аспри. Тада отидосмо у Цариград [...]”, Д. Руварац, „Мојсије Петровић, митрополит београдски 1713–1730. Прилог историји српске цркве”, *Сѵоменик СКА*, 34, 1898, 182.

²¹ То доводи у сумњу претпоставку Р. Тричковић да су, због различите дужине лунарне и соларне године, српски патријарси сваке 33. године плаћали двоструки одсек. Р. Тричковић, „Српска црква”, 66.

с фискалним реформама турских власти, које су у то доба настојале да утврде нова крајишта и пронађу рационалније начине како за убирање пореских прихода тако и за дистрибуцију војничких плата. Због тога се, између осталог, приступило и реорганизацији државних муката, које су као редован извор новчаних средстава додељиване одређеним војним посадама.²² Одсек *Пећке ѱаѱријаршије* је у време патријарха Арсенија IV био трајно додељен посади Рогатице у Новопазарском кадилуку Босанског санѱака, али је старешина српске цркве очито већ почетком XVIII столећа почео да разноси новац по турским тврђавама. Тако је 29. априла 1702. патријарашки одсек исплаћен у тврђави *Мосѱ на Морави*. Новац је примио извесни Дервиш-ага, који је вероватно био задужен за финансијске послове гарнизона. Хаѱи-Хасан из Бање у Видинском санѱаку је 2. јула 1707. примио одсек српске цркве за хиѱретску 1119. и део одсека за 1118. годину у износу од 79.650 аспри. Овај одсек је у пореском регистру заведен као плата 85 бањских војника за другу половину 1118. На сличан начин патријарх Калиник I је пореске обавезе српске цркве измиривао и у тврђавама у Босанском, Клишком, Скадарском и другим санѱацима.

Табела 1. *Уѱлаѱе ѱореских обавеза ѱаѱријарха Калиника I у раздобљу између 1691. и 1707.*

Одсек за годину	Хиѱретска година према новом календару	Датум уплате по Хиѱри	Датум уплате по хришћ. ери	Износ
БЕРАТ	-	-	-	-
1102.	5.10.1690 – 23.9.1691.	15. В. 1102.	14. IV 1691.	70.000
1103.	24.9.1691 – 11.9.1692.	1. S. 1104.	12. X 1692.	70.000
1104.	12.9.1692 – 1.9.1693.	17. Ra. 1105.	16. XI 1693.	70.000
1106.	22.8.1694 – 11.8.1695.	5. R. 1106.	23. XI 1694.	70.000
БЕРАТ		22. Са 1106.	7. II 1695.	100.000

²² А. Суѱеска, „Malikana (doжivotni zakup државних добара у Oсманској држави)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 8–9/1958–1959, 111–142, вид. стр. 119–120, нап. 40; G. Dávid, „The Eyalet of Temesvar in the Eighteenth Century”, *Oriente Moderno. Nuova serie*, Anno 18 (79), Nr. 1, The Ottoman Empire in the Eighteenth Century, 1999, 113–128.

1107.	12.8.1695 – 30.7.1696.	10. R. 1107.	18. XI 1695.	70.000
1108.	31.7.1696 – 19.7.1697.	7. Ca. 1108.	2. XII 1696.	70.000
				60.000
1109.	20.7.1697 – 9.7.1698.	25. C. 1109.	8. I 1698.	7.353
				3.420
				3.420
1110.	10.7.1698 – 28.6.1699.	6. Ca. 1110.	10. XI 1698.	7.353
				59.227
1111.	29.6.1699 – 17.6.1700.	1. R. 1111.	26. IX 1699.	70.000
				60.200
1112.	18.6.1700 – 7.6.1701.	10. Ra. 1112.	25. VIII 1700.	7.353
1113.	8.6.1701 – 27.5.1702	1. Z. 1112	9. V 1701.	70.000
БЕРАТ		19. L. 1113.	13. III 1702.	100.000
1114.	28.5.1702 – 16.5.1703	1. Z. 1113.	29. IV 1702.	67.703
1115.	17.5.1703 – 5.5.1704	8. Za. 1114.	26. III 1703.	70.000
БЕРАТ		5. R 1115.	18. VIII 1703.	100.000
1116. и 1117.	$\frac{6.5.1704 - 25.4.1705.}{26.4.1705 - 14.4.1706.}$	20. L. 1116.	15. II 1705.	157.760
1118.	15.4.1706 – 3.4.1707	15. Za. 1117.	28. II 1706.	61.065
(1118) и 1119.	4.4.1707 – 22.3.1708	1. R. 1119	2. VII 1707.	79.650
1120.	23.3.1708 – 12.3.1709.	-	-	70.000
1121.	13.3.1709 – 1.3.1710.	-	-	70.000
УКУПНО:				1.644.504

Слика 2. Подаци о ујлајтама јодишњеј одсека, које је извршио њајријарх Калиник I у раздобљу између 1691. и 1702. јодине (ВОА, D. PSK, 2, 65)

1105
 172
 1104
 1103
 1102
 1101
 1100
 1099
 1098
 1097
 1096
 1095
 1094
 1093
 1092
 1091
 1090
 1089
 1088
 1087
 1086
 1085
 1084
 1083
 1082
 1081
 1080

Handwritten entries in Cyrillic script, organized in columns and rows. Each entry includes a date (year) and a list of names or titles, often followed by a signature and a date. The text is written in a cursive style typical of 17th-century documents.

FISCAL OBLIGATIONS OF THE „PATRIARCHATE OF PEĆ” IN THE TIME
OF PATRIARCH KALLINIKOS I (1691–1710)

by

Nebojša Šuletić
E-mail: nsuletic@f.bg.ac.rs

SUMMARY: In the period from the end of the fifteenth to the early twentieth century, old Christian custom of supporting clergy by giving alms and paying religious rites in cash was interpreted by the Turkish authorities as a form of economic exploitation of state resources. This interpretation became the legal basis for taxation of the Orthodox and Monophysite autocephalous churches in Ottoman territory as commercial entities. Fiscal authorities registered all the autocephalous archbishoprics as separate fiscal units – the *patriarchates*, and their incomes were formally issued to the patriarchs in annual rent. *The archbishops of Peć and patriarchs of all the Serbs and the Bulgarians* from the mid-sixteenth century until 1766 in Turkish sources were mentioned as tenants of the tax unit of the *Patriarchate of Peć* (İpek Patrikliği). The state authorities allowed them to conduct religious services on condition that they regularly paid annual rent – *kesim*, and had a valid decree of appointment – *berat*. The annual tax of the Serbian Patriarchate till 1690 was fixed at 100,000 aspers, the same as the fee (peşkeş) for issuing of the *berat*. The existence of the autocephalous archbishoprics in the Ottoman state depended on the ability of their hierarchy to settle these obligations. According to Ottoman tax registers, Serbian Patriarch Kallinikos I (1691–1710), for these taxes paid to the treasury 5,482 sequins or weight of 19.19 kg of fine gold (23.5 k).

KEYWORDS: Kallinikos I, Serbian Patriarchate, Patriarchate of Peć, Arsenije III, Great Turkish War (1683–1699)

Јелена Илић

„ЦРКВА ЗВАНА МАНАСТИР” ДЕЈАНОВАЦ И ПИТАЊЕ ШКОЛОВАЊА ПРАВОСЛАВНЕ ДЕЦЕ У ГРАДИШКОЈ РЕГИМЕНТИ ПОЛОВИНОМ 18. ВЕКА

САЖЕТАК: Питање школовања православне деце у Градишкој регименти актуелизовано је половином 18. века, захтевом за обнову манастира Дејановац као својеврсног образовног центра у овој регименти. Молбу овакве садржине први пут су поднели региментски официри епископу у Пакрацу децембра 1753. године, а ускоро су им се придружили и представници православних села у околини Окучана. Државне власти су решавању овог предлога приступиле крајем 1756. и током прве половине 1757. године организујући комисијско истраживање на терену. Коначна одлука била је негативна, али је њој, осим закључка да манастир никада није постојао, допринела и чињеница да је, у међувремену, при штабу у Новој Градишкој отворена школа. Међутим, осим штапске школе, залагањима православних официра Градишке регименте са тадашњим мајором, а каснијим пуковником Јованом Миљевићем на челу, у истом месту основана је и народна школа, независна од црквених и државних власти.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Градишка регимента, манастир Дејановац, XVIII век, школе, православна црква

ПОДРУЧЈЕ И ПАРОХИЈА ДЕЈАНОВАЦ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 18. ВЕКА

Славонија је, након века и по османске власти, припала Хабзбуршкој монархији освајањима током Бечког рата (1683–1699). У првим војним пописима новоосвојених крајева из 1698. године нашао се и опис „хајдучког села” Дејановац. Село је већ тада припадало подручју на коме је формирано крајиште, а његови становници су се, приликом пописивања, и званично изјаснили за „хајдучки”, тј. граничарски статус. Описано је као место у близини Саве, удаљено од реке и расуто „у кругу од две немачке милје”, са тргом (оррідум) који се назива Дејановац. Опис из 1698. године сведочи о томе да је село било насељено у току османске власти и у завршним годинама Бечког рата. Становници су и у турско време били пандури

или стражари, сви „грчког” обреда. Њихова обавеза била је да мотре на пролазнике, због чега су били ослобођени новчаних обавеза према султану, али не и радне и натуралне обавезе према турском команданту Градишке. Положај им се није променио ни када су, током Бечког рата, дошли под хабзбуршку власт. Били су обавезни да врше сталну војну (граничарску) службу и дају *ѿорцију* за издржавање трупа команданта у Броду. Дејановац је 1698. године имао 80 кућа. У његовом суседству, према подацима истог пописа, налазила су се села Богићевци, Бодеграји, Драгалић и Цаге, а у даљем окружењу Церник, Јасеновац, Бела Стена и (Стара) Градишка.¹

Територија описана под именом села Дејановац 1698. године временом је подељена између неколико насеља. О томе, између осталог, сведочи свеобухватни попис Славонске војне границе из 1752. године, у коме је наведено неколико насеља са истим префиксом: Дејановац-Кочани (Окучани), Дејановац-Врбовљани, Дејановац-Бодеграји, Дејановац-Гређани, Дејановац-Чапргинци, Дејановац-Дубовац, Дејановац-Човац, Дејановац-Цаге и Дејановац-Косовац.² Осим Цага и Бодеграја који се помињу 1698. године, остала села су новонасељена или издвојена из заселака Дејановца током прве половине 18. века. У питању је био простор који се од побрђа Псуња простирао до ниског и плавног залеђа Старе Градишке. Са изузетком оближњих католичких села (Горњи) Богићевци и Драгалић, у која су се становници доселили из Карловачког генералата и Босне око 1695. године, сва наведена села била су православна, увећана миграцијама становништва из Босне, у периоду око 1718. и 1739. године.

Употреба назива Дејановац често није прецизирана у изворима из прве половине XVIII века. У ширем смислу он се односио на парохијско подручје у којем се налазило низ насеља, а у ужем смислу на село Окучани. Први случај потврђен је у наводу једног пописа из 1734. године, у коме се помиње „ѿнурија свештеника Михаила и Радоице и двоју Георгиа – село Деановци, 210 кућа”.³ На овај начин треба разумети и белешку у књизи литургија коју је капетан Јован Миљевић приложио „у цркву светопетковачку, в место Дејановци, село Гређани” 28. маја 1749. године.⁴ Са друге стране, документ којим је архимандрит Софроније Јовановић изабран за заступника пакрачког епископа Нићифора Стефановића 24. априла 1741. године, између осталих, потписао је „Георгие Станич, парок

¹ I. Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Osijek 1988, 222–227; Pagus Haidonicale Dianovcz. Иначе, у изворима се назив овог места наводи као Dianovacz и Deanovaz.

² Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Kriegsarchiv (KA), Hofkriegsrath (HKR), 1753 – 61 – 324/4, документ објављен у: Ј. Илић, „Славонско-сремска војна крајина половином 18. века”, *Зборник о Србима у Хрватској* 9.

³ Музеј Српске православне цркве, Оставина Радослава Грујића – архивалије, док. бр. 287; Д. Кашић, *Српски манастѿири у Хрватској и Славонији*, Београд 1971, 275.

⁴ Љ. Стојановић, *Сѿари српски заѿиси и најѿииси*, књ. 5, Београд 1987², 21 (натпис бр. 7410).

дејановачки, са свим свештенством”, који се само две године касније потписао као „Георгие Станић, парок окупчи”.⁵ Слично, Козма Петровић, „парох деановачки” поменут у запису у књизи насталој у Брну 1758. године,⁶ заправо је био парох села Врбовљани, чије је седиште такође била црква у Окучанима.⁷

Подаци о манастиру, или тачније цркви манастира Дејановац, потичу из каснијег периода. У опису насеља из 1698. године изричито је наведено да у њему нема грађевине од камена. Ова констатација превасходно се односила на тврђавске објекте, али претпостављамо и на друге грађевине, попут манастира.⁸ У попису Пакрачке епархије из 1759. године забележено је да је „црква дрвена манастира Деановца” била седиште три парохије – Врбовљанске, Човачке и Окучанске, које су обухватале села Врбовљани, Човац, Окучани и Дубовац.⁹ Црква је била посвећена Светим Архангелима и налазила се у Окучанима. Као и друге цркве Градишког протопопијата била је дрвена,¹⁰ а освештао ју је пакрачки епископ Софроније Јовановић (1743–1757).¹¹ Иако поједини црквени извори о окупанској цркви говоре као о цркви манастира, у овим а ни у другим изворима нема помена других обележја манастирског комплекса.

ПОКУШАЈ ОБНОВЕ МАНАСТИРА ДЕЈАНОВАЦ

У периоду 1754–1756. године митрополит Павле Ненадовић (1749–1768) упутио је, у име пакрачког епископа Софронија Јовановића, молбу царици Марији Терезији (1740–1780) да дозволи обнову „тренутно запустелог” манастира Дејановац, како би у њему било смештено неколико учених монаха са задатком да подучавају православну омладину Градишке регименте. Митрополит је своју молбу поткрепио образложењем да граничари и њихова деца, поред уобичајене потребе за богослужењем и добијањем светих сакрамената преко надлежних сеоских свештеника, имају потребе и за „другим” језицима, читањем и писањем, и наукама, а то се најбоље може обезбедити преко калуђера. Он је зато молио царицу

⁵ Р. Грујић, *Грађа за историју Пакрачкој владичанствија*, Сремски Карловци 1906, 33, 47.

⁶ Љ. Стојановић, *Сџари српски записи и најписи*, књ. 5, 21 (напис бр. 7412).

⁷ Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСАНУК), Митрополијско-патријаршијски архив (МП), фонд „А”, 1759/383; Р. Грујић, *Грађа за историју Пакрачкој владичанствија*, 90–91.

⁸ I. Mažuran, *Popis naselja i stanovništva*, 227: „... Locus aedificii alicuius lapidei hic non apparet”.

⁹ АСАНУК, МП „А”, 1759/383; Р. Грујић, *Грађа за историју Пакрачкој владичанствија*, 90–91.

¹⁰ Све парохијалне цркве Градишког протопопијата, судећи према црквеном попису из 1759. године, биле су дрвене (са изузетком цркве у Новој Градишки) и имале су ограђене порте и гробља.

¹¹ Јовановић, Софроније (Нови Сад, ? – Пакрац, 26.12.1757), епископ пакрачки, у: *Српски биографски речник*, књ. 4 (И–Ка), Нови Сад 2009, 631–632 (Б. Цинцар Костић).

да дозволи да манастир буде обновљен и настањен монасима православне вере, који би припремали омладину Градишке регименте за државну службу.¹² Уз молбу, митрополит је у Беч доставио и молбе које су официри и представници православних општина Градишке регименте претходно поднели пакрачком епископу.

Претпостављамо да је прва молба у којој је школско питање доведено у везу са обновом манастира Дејановца била она коју је 14 виших и нижих официра Градишке регименте потписало 20. децембра 1753. године у Новој Градишки и упутило пакрачком епископу. Официри се у својој молби нису осврнули на прошлост манастира и узрок његовог пропадања, већ су истакли потребу за образовањем свог нараштаја, „јер је у садашњим временима неопходно, како граничарима тако и цивилима, да буду оспособљени за читање и писање, као и друге науке и језике”. Нагласили су да сваки виши и нижи официр у царско-краљевској служби, поред осталог, мора бити писмен. Они су подсетили на то да је граничаре потребно подучавати хришћанском животу и науци, али и више од тога, да њихова деца треба да науче да „пазе на царске законе, што се до сада слабо чинило”. Они су желели да „поред нашег славонско-илирског писма и језика” уче и друге науке и језике, и поред тога што су се у свакој парохији налазили свештеници који су просвећивали локално становништво. Зато су официри најпонижније молили епископа да код царице и највиших власти издејствује дозволу да у Дејановцу буде обновљен манастир и у њему постављено неколико учених калуђера, „као што је то и раније било”, који би све граничаре подучавали хришћанским правилима и животу, не само у част Бога, него и у корист државе.¹³

Посебну молбу епископу поднели су представници граничарских села, „из нужде”, јер у њиховој Граници није било ниједног манастира, иако им је био преко потребан. Њихов „једнодушни захтев и жеља одувек” били су да им деца, поред „нашег славонског” писма и језика, уче и друге науке „зарад уздизања божјег имена и царског интереса”. Указали су на неизвесност свог положаја, исказујући наду да ће остати у граничарском статусу и поретку у коме су и сада, иако не знају шта ће се са њима догађати наредних година и какви су планови Њеног височанства. Пошто нису били у могућности да своју децу шаљу у даље и више школе, понизно су молили епископа да издејствује милост којом ће њихова Градишка регимента обновити манастир. Управо у овој молби сажето је предање са више детаља о прошлости манастира. Граничари су се позвали на тренутак досељавања својих предака на простор Посавске границе, када је у месту

¹² КА, НКР, 1756 – 74 – 394, фолио 3.

¹³ Исто, фолио 8.

Дејановцу, где се у њихово време налазила окучанска парохијална црква, изграђен манастир. Тврдили су да су у том манастиру неколико година служила два монаха све до турског упада 1716. године, када су заједно са локалним становништвом напустили ово станиште. Монаси су страдали у избеглиштву, а манастир је запустео. Молбу је потписало 64 „понизне слуге”, тј. обична граничара, наводећи село, име и презиме, и чин уколико га је било.¹⁴

Различита провенијенција молби упућених пакрачком епископу и достављених на увид властима у Бечу имала је за циљ да укаже на то да је у основи предлога о обнови манастира као образовног центра била иницијатива народа. Усклађени поступак народних, војних и црквених представника, као и истоветност употребљених фраза, требало је да наметне утисак искрености и јединства подносилаца молби у настојању да се изборе одређена права и уступци. Граничари су у њима исказали свест о свом неизвесном положају, официри свест о потреби да сваки виши и нижи официр у царској служби буде писмен, а митрополит је нагласио сврху подузећа „за утеху градишке граничарске омладине”.¹⁵ Потреба за другачијим садржајима од оних којима су подучавали парохијални свештеници дефинисана је као не само корисна, већ и неопходна у војној служби, због чега су више пута поновљене фразе „други језици и науке” и „припрема за царску службу”. Коначно, инсистирање на тврдњи да је манастир запустео услед турског војног упада и да је страдао током рата имало је за циљ да правно утемељи захтев за обновом. Митрополит је у својој молби навео да обнова манастира није никаква „новина”, већ само поновно успостављање онога што је нестало у турском упаду 1716. године, и то по праву „*jure postliminy reconvalescire*”. Ова правна формулација односила се на обнову права над у рату изгубљеном имовином.¹⁶

Молбе градишких официра и општина, које је митрополит Павле Ненадовић доставио у прилогу своје молбе највишим властима у Бечу, преведене су са српског на немачки језик 13. септембра и упоређене са оригиналима 14. септембра 1756. године. Децембра исте године достављена је нота којом је разматрање молбе о обнови манастира Дејановца стављено на дневни ред седнице Дворског ратног савета и најављено да мишљење које буде усвојено треба проследити Илирској дворској депутацији.¹⁷ Већ

¹⁴ Исто, фолио 4–6.

¹⁵ Исто, фолио 3.

¹⁶ Исто, фолио 3. Царска одлука о прописаним условима под којима се нове православне цркве могу градити, а старе обнављати, издата је 1753. године: Ј. Радонић – М. Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд 1954, 117, 144. Ова правна формулација важи и у савременом међународном праву.

¹⁷ КА, НКР, 1756 – 74 – 394, фолио 2.

током јануара 1757. године спроведено је комисијско испитивање свих поименично наведених потписника молбе, као и терена у околини Окучана, којим је установљено да наводи о постојању манастира Дејановца нису потврђени.

РЕЗУЛТАТИ РАДА ИСТРАЖНЕ КОМИСИЈЕ: ИСТОРИЈА И ПРЕДАЊЕ О МАНАСТИРУ ДЕЈАНОВАЦ

Испитивање граничара који су у име својих села потписали молбу о обнови манастира спроведено је 11–20. јануара 1757. године, а изјаве саслушаних углавном су се сложиле у појединостима. Иако је могуће да су на одговоре испитаника утицали начин испитивања и сугестије испитивача, чињеница је да оне чине најдетаљнији и најопширнији извор о томе шта су савременици знали о прошлости и мислили о статусу окупанске цркве, коју су називали манастиром. Пре свега, саслушањем је утврђено да потписници нису имали увид у коначни садржај молбе која је у њихово име поднета епископу и прослеђена митрополиту. Наиме, они су веровали да сагласност дају предлогу да се обудовелим свештеницима – Стефану Владићу и Јовици Перкићу (Перковићу), дозволи да живе у малој дрвеној кући поред окупанске цркве, да се издржавају од сопственог земљишта и подучавају граничарску децу у школи која би на истом месту била отворена, а да се то убудуће дозволи и другим обудовелим мирским свештеницима Градишке регименте. На питање испитивача да ли је неко од њих знао да потписује молбу за обнову манастира Дејановац, који су последњи калуђери напустили након једног турског упада, добијени су искључиво негативни одговори. Осим што су сви одреда потврдили да није било ни помена о томе да се молба односи на обнову манастира Дејановца, потврдили су и то да им садржај документа није прочитан пре потписивања. То је било нужно будући да су сви потписници били неписмени, те су уместо потписом своју сагласност са тобожњим садржајем молбе, на основу усменог објашњења, потврдили знаком крста. Лица која су граничарима саопштила наводни садржај документа, тражећи њихову подршку и помажући приликом потписивања, била су градишки протопоп и парох рајићки Давид Вукашиновић и, у неколицини случајева, парох човачки Ћиро Станчић. Закључак до кога је комисија дошла био је тај да су граничари потписали захтев са којим претходно нису били упознати и, штавише, са којим се нису слагали. Као неспорне прихваћене су и чињенице да су у прошлости окупанску цркву изградили калуђери пребегли из Босне, која је касније пропала и замењена садашњом црквом, а да је поред цркве стајала и дрвена кућа у којој су у неколико наврата живела два до три калуђера. Сви саслушани су се сложили у томе да никаквог турског упада није било

од времена аустријског заузимања ове области, али такође и с тим да је црква у Окучанима „одувек звана Манастир”.¹⁸

Више детаља о прошлости окупчанске цркве Светих Архангела комисија је забележила на основу посебно добијених исказа осморице старијих и угледнијих становника насеља из околине Окучана.¹⁹ Испитаници су на основу својих сећања и сазнања одговорили на питања да ли је, када и где у околини постојао „рачки” манастир, ко га је изградио, са колико монаха је био настањен и на који начин напуштен или уништен, као и то да ли се могу видети његови остаци. Сагласили су се у томе да су овамо, још пре њиховог рођења, тројица духовника по имену Георгије, Танасије и Никодим пребегли из Босне. Никодим се настанио у Човцу, док су Георгије и Танасије, „у Окучанима код потока Јелас, са ове стране, баш поред бунара”, изградили кућу дугу 5 клафтера (9–10 метара), са две собе и кухињом. Изградили су и цркву дугу 5 1/2 клафтера (10 метара), управо на месту где се сада налази црква Светих Архангела. Касније им се придружио Никодим, и заједно су ту живели три године док убрзо, један за другим, нису умрли. После њихове смрти околна села су откупила ову цркву, а како је она у међувремену пропала, мештани су на њеном месту изградили садашњу. Што се тиче куће поред цркве, њу је, према наводима једног од испитаника, откупило село Врбовљани. Ово село је кућу потом продало попу Милаку Станићу, који ју је са сином Илијом Поповићем преместио. Испитаници су потврдили да је ова кућа са црквом називана Манастиром. Осим поменутих објеката постојала је још само мала црква Светог Петра, са оне стране потока, код Врбовљана. Црква Светих Архангела стајала је усамљена, док пре 50 година, убрзо након смрти тројице калуђера, обудовели поп Владе није поново изградио дрвену кућу поред цркве. И она је после његове смрти пропала, да би коначно, пре 10 година, поп Стефан Владић изградио исту такву и у њој се настанио заједно са обудовелим свештеником Јовицом Перкићем и калуђером Станком. Последње догађаје у Окучанима појашњавају наводи појединих испитаника да је Стефан Владић био парох у суседним Врбовљанима и становник Окучана који је након смрти своје жене прелазио у Турску, али да је, немајући где да се

¹⁸ Архив Војводине (АВ), Илirsка дворска депутација (ИДД) – Ф 5, кутија 10 (1276), фасцикла 8 В, број 2.

¹⁹ Исто. Посебно су испитани старији и угледнији становници места у околини – Лаза Зечевић из Врбовљана стар 72 године, Стојић Лазић из Гређана стар 70 година, Илија Поповић из Човца стар 60 година, Сима Пиволица из Бодеграја стар 70 година, Јован Воичић из Косовца стар 80 година, и из Окучана Милош Спајић стар „преко” 70, Сима Смирић 68 и Риста Кевић „око” 70 година. Они су се сакупили у Дејановцу Окучанима у 8 сати ујутру, 11. јануара 1757, пред комисијом коју су чинили виши и нижи официри регименте обе вероисповести – потпоручници Илија Миљевић и Стипо Михаиловић, натпоручник Којо Манојловић, капетани Францискус Фон Јон и Стипо Кокановић, те поручник-аудитор Ј. Мавровић.

склони, заједно са својим рођаком у истом положају, Јовицом Перкићем из Бенковца, оспособио за становање кућу при окупачној цркви. Наводно је епископ дозволио да овде бораве, а после њихове смрти непосредно пре овог испитивања, у ову кућу доселио је Стефана Протића „из ораовичког манастира” и једног учитеља.²⁰

Командант Градишке регименте, генерал Фон Рид, сумирао је наводе саслушања закључујући да су неписмени граничари на различите начине били наведени да потпишу документ, чији им садржај није прочитан, нити објашњен. Саслушани граничари су приликом истраге потврдили да немају никаква сазнања о коначном садржају молбе, тј. о монашком манастиру, турском упаду и двојници свештеника који су бежећи од Турака настрадали. На основу овог извештаја, главнокомандујући Славонске војне границе, генерал Мерси, изнео је царици мишљење да се молба сматра „претераном, и на терет Горњој крајини” јер не тражи само изградњу и оживљавање једног калуђерског манастира, који никада није постојао у Дејановцу, већ и оснивање школе, која је већ отворена у Новој Градишци.²¹ Коначно, царица Марија Терезија одлуком од 18. јуна 1757. одлучила је да одбије поменуте молбе, позивајући се на то да истрага није утврдила да је овде постојао манастир који су Турци уништили, чиме је питање обнове манастира на овој локацији скинуто с дневног реда.²² Саопштавајући своју негативну одлуку у вези са обновом манастира Дејановац, царица је напоменула и то да ће захтев граничара за оснивањем школе бити испуњен „на други начин”.²³ То значи да она, начелно, није била против просветних тежњи православних општина.

Упркос сумњивој веродостојности појединих навода на основу предања и сећања испитаника, неки од њих допуштају да буду протумачени као одраз стварних догађаја из прошлости окупачне цркве, која је називана манастиром Дејановац. Предање је сачувало успомену на миграције из Босне у ово подручје, одакле су дошли и свештеници који су у Окупачанима изградили дрвену цркву Светих Архангела и, поред ње, малу дрвену кућу за свој смештај. Изјаве савременика да се то десило пре њиховог рођења изградњу одређују пре 1700. године. Међутим, овај мало вероватан хронолошки оквир није могуће проверити будући да материјални остаци дрвених грађевина нису сачувани. С друге стране, наводи подносилаца молбе о томе да је манастир запустео у турском упаду 1716. године, који се „завршио чак код Петроварадина”, имају основа у историјској стварно-

²⁰ АВ, ИДД – Ф. 5, кутија 10 (1276), фасц. 8 В, бр. 2.

²¹ Исто.

²² С. Гавриловић – И. Јакшић, *Грађа о православним црквама Карловачке митрополије XVIII века*, Споменик САНУ СХХIII, Београд 1981, 108–109.

²³ Исто.

сти.²⁴ Наиме, постављајући питање граничарима о томе да ли су упознати са турским упадом у ове области, комисија није сугерисала на контекст ратних догађаја из 1716. године, којих се већина испитаника није ни могла сећати, па је њихов негативан одговор био очекиван. Ближој прошлости припада сећање мештана на то да су кућу при окучанској цркви, у неколико наврата, обнављали и настањивали различити калуђери и обудовели свештеници, те да су оба објекта „одувек” називали манастиром. Више поверења заслужује податак да су дрвену кућу при цркви последњи пут, десетак година пре спровођења истраге, изградили обудовели свештеници, Стефан и Јовица. То се вероватно догодило у време када је, по свему судећи, обновљена и црква у Окучанима. О обнови цркве сведочи поменути запис капетана Јована Миљевића из 1749. године, пропраћен белешком која наводи да у цркви Свете Петке у Гређанима „поче се служити” 14. октобра, а „у манастиру на рождество декем. 25 тога лета”.²⁵ У питању статуса дрвене куће при окучанској цркви преплићу се питања нерешеног положаја обудовелих мирских свештеника. По правилима православне цркве из мирског статуса требало је да пређу у монашки статус, али и свештеничке имовине. Сви испитаници били су сагласни у захтеву да становници куће при окучанској цркви треба да се издржавају од сопственог земљишта, што је могло важити за свештенике, али не и монахе за које је важило правило о заједничкој имовини. Из овог разлога њен последњи градитељ био је Стефан Владић, бивши врбовљански парох и становник Окучана, а не неки свештеник са стране. Домаћинство његовог брата, свештеника Теодора Владића, пописано је у Окучанима 1760. године.²⁶ Поп Стефан се, по свему судећи, у кућу поред цркве повукао након што је као свештеник-удовац безуспешно покушао да себи нађе место у неком манастиру на турској територији, будући да ближих није било. Из изјава саслушаних произилази да је епископ био упознат са присуством обудовелих свештеника у кући поред окучанске цркве, као и то да су у њој у ово време већ подучавана деца. По свему судећи, епископ је захтевом за обновом манастира, између осталог, настојао да дугорочно реши питање смештаја свештеника-удоваца.

Традиција о томе да су првобитни градитељи цркве и куће при цркви у Окучанима били калуђери из Босне, као и околност да су ове објекте

²⁴ Fr. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, Bd. I, Wien 1875, 349–351. Током јула и августа 1716. године заиста је дошло до низа турских напада у појасу граничарских постаја Дубовац, Орубица, Млака, Јабланац, Струг и Мачковац, као и Кобаш и Свињар (Давор). Иако су напади успешно одбијени, вероватно су утицали на померање становништва у околини. У складу са тим, у молбама се наводи тврдња да је манастир због турских упада запустео, због тога што су га монаси напустили заједно са другим становништвом.

²⁵ Љ. Стојановић, *Сѣтари српски записи и најџисци*, књ. 5, 21 (напис бр. 7411).

²⁶ КА, НКР, 1760 – 74 – 267, фолио 7.

касније настањивали обудовели свештеници, допринели су томе да овај комплекс буде називан манастиром. Стога је Франц Штефан Енгел тачно забележио у свом опису кантонских места Славонске војне границе из 1786. године да су у Окучанима „раније неколико година боравили калуђери, од којих је остала садашња парохијска црква”.²⁷ Закључак да на овој локацији нема трагова постојања манастира, иако су је повремено настањивали калуђери, већ је прихваћен и у литератури.²⁸

ЕЛИТА ГРАДИШКЕ РЕГИМЕНТЕ

Реконструкција догађаја у вези са предлогом да школа буде смештена уз обновљени манастир Дејановац указала је на постојање вишезначних интереса и различитих механизма за њихово спровођење на простору регименте. Виши и нижи официри и виђенији граничари делили су интерес за школовањем своје деце, имајући у виду да је оно било неопходно за напредовање у војној служби. С друге стране, ужи интереси црквених достојанственика тицали су се збрињавања обудовелих свештеника, али и јурисдикције над школама. Садржај званичних захтева помирио је световне и духовне представнике предлогом за оснивање школе у обновљеном манастиру. Истрага је, међутим, побила правне основе молбе, будући да је показала да манастир није постојао. Граничари представници села подржали су суштину предлога – да обудовели свештеници у дрвеној кући поред окучанске цркве подучавају децу, поричући да се њихова сагласност односила на обнову манастира. Неки официри и граничари већ су се током истраге дистанцирали од захтева за решавање школског питања у оквиру предлога о обнови манастира јер је у међувремену отворена школа при штабу у Новој Градишки, коју су похађала и њихова деца.

Показало се да званична војна и црквена организациона мрежа нису биле оквир сарадње приликом састављања молби. Нити су сва православна насеља Градишке регименте нити сва насеља Градишког протопопијата учествовала у иницијативи за обнову манастира Дејановац.²⁹ Насеља укључена у петицију су у организационом погледу била у саставу различитих компанија и парохија,³⁰ али су се сва налазила на подручју ближе

²⁷ Ф. Ш. Енгел, *Опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, Нови Сад 2003, 206.

²⁸ Д. Кашић, *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, 275–276.

²⁹ АСАНУК, МП „А”, 1759/383; Р. Грујић, *Грађа за историју Пакрачког владичанства*, 87–96.

³⁰ КА, НКР, 1755 – 61 – 105/1, фолио 17–34: *Conscriptions Tabella pro 1755*. Судећи према овом попису, села потписника молбе била су распоређена у следећим компанијама: Компанија потпуковника – Дејановац Окучани, Бодиграји, Гређани, Врбовљани, Човац, Дубовац и Косовац; Компанија грофа Арунија – Горњи Богичевци, Драгалић, Доњи Богичевци, Цаге, Ширинци, Жуберковац, Ратковац, Шаговина, Смртић, Трнава; Компанија Фон Лохауа – Горњи Рајић, Боровци, Бенковац, Млака, Доњи Рајић, Голеша, Лађевац, Јабланац; Компанија Фон Лојтнера – Машић,

околине Окучана. Потписници молбе долазили су из 16 православних насеља: Окучани, Врбовљани, Гређани, Дубовац, Човац, Косовац, Цаге, (Доњи) Богићевци, Рајић, Лађевици, Бодиграји, Смртић, Трнава, Медари, Машић и Бенковац.³¹ Молба је, према томе, била иницијатива једног дела православне заједнице Градишке регименте. По страни од ових дешавања остале су православне заједнице на подручју села око реке Субоцке у побрђу Псуња, као и православна насеља у залеђу Брода у побрђу Диља.³² Неки од потписника, осим што су били војни представници својих села (обични граничари, каплари или заставници), били су и представници парохија (епитропи или њихови представници називани „команданти“). Реч је о обичним граничарима и нижим заповедницима, о којима се иначе може наћи мало података у изворима. Овде обелодањени подаци о њима прилог су познавању локалних елита и могућих интересних веза међу њима.

Првча, Љупина, Мачковац, Мала, Медари, Пољана и Ковачевац; Иста је припадност села и на основу Сербелонијеве организације компанија из 1753. године, приказана у: Ф. Ш. Енгел, *Опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, 145–147.

³¹ КА, НКР, 1756 – 74 – 394, фолио 4–6: Потписани су по следећем редоследу: Дејановац: каплар Јован Трифуновић; Врбовљани: каплар Илија Иванчевић и граничари Марко Триесковић (Дрешнов), Станко Мургашић, Марко Булић, Маријан Росић и Михајло (Ј)есимовић; Гређани: каплари Стефан Вукелић и Максим Лазић, и граничари Дамијан Зечевић, Илија Марић, Гојко Хоробабић, Филип Стопић, Стоић Лазић, Јаков Росић, Симо Дешић, Драгић Петошевић, Васо Плавшић, Симеон (К)Ракановић, Иван Дешић, Вранеш Смочилац и Михаел Ковачевић; Окучани и Дубовац: заставник Симо Оштролучанин, каплари Сава Оштролучанин и Стојан Милићевић, и граничари Кристоф (Ристо) Кевић, Радосав Коларић, Илија Вукичевић, Стојан Станисављевић и Симо Смирић; Човац: каплар Ђиро Јакотић и граничари Павле Пречић, Михаел Смиљанић, Милак Зделарић, Петар Слечковић и Ђука Велединовић; Косовац: каплар Гаврил (Гајо) Раливајевић; Цаге: граничар Михаел Цвејаковић (Јованишевић); Богићевци (Доњи): граничари Димитар Радаковић, Никола Ловреновић, Јован Кнезић, Илија Стопић, Петар Јаничић; Рајић: граничари Радиша Сердић, Васо Милашиновић, Драгоило Јовић; Лађевици: граничари Радојица Ландуп и Петар Гњатић/Игњатић; Бодиграји: каплар Која Стојнић, граничари Стефан Павић, Михат Кнежевић, Новак Лончаревић и Андрија Крушка; Смртић: граничари Никола Зделар и Петар Птица; Трнава: граничари Филип Чучуровић и Остоја Трумо (Бјелашевић); Медари: граничар Сава Мићевац (Милисавцац); Машић: граничари Радосав Кнежевић, Милосав Милоичић и Марко Бачић/Башић; Бенковац: граничари Михо Лукић и Јовица Радосављевић.

³² У Градишкој регименти било је укупно 46 већински православних насеља, која су чинила 36% од укупно 130 насеља у регименти. Рад у штамп: Ј. Илић, „Славонско-сремска војна крајина половином 18. века”, *Зборник о Србима у Хрватској* 9.

Табела 1. *Потписници молбе о обнови манастира Дејановац који су у исто време били и представници локалних црквених и/или војних установа*³³

Име и презиме граничара	1754–1756.	1759.
Драгић Петошевић	Потписник молбе у име села Гређани	„Командант” или представник парохије Гређани, вероватно у сродству са парохом Кирилом Петош(ев)ићем
Вранеш Смочицац	Потписник у име села Гређани	Епитроп цркве парохије Гређани
Гојко Хоробабић	Потписник у име села Гређани	Вероватно у сродству са Кирилом (Гиром) Оробабићем, парохом Гређана
Кирил Јакотић	Потписник у име села Човац, каплар	Надлежни „командант” за парохију Човац
Милак Зделарић	Потписник у име села Човац	Вероватно у сродству са Стефаном Зделарићем, парохом Човца
Милисав Милојчић	Потписник у име села Машић	Епитроп цркве парохије Медаре
Марко Бачић	Потписник у име села Машић	Епитроп цркве парохије Машић
Михаило Лукић	Потписник у име села Бенковац	Епитроп цркве парохије Машић
Остоја Трумо	Потписник у име села Трнава	Вероватно у сродству са Стефаном Трумићем, „командантом” парохије Сврђић и Медаре
Марко Булић	Потписник у име села Врбовљани	Вероватно у сродству са Иваном Булићем, капларом и „командантом” парохије Врбовљани
Сава Оштролучанин	Потписник у име села Дубовац, каплар	Каплар и „командант” парохије села Дубовац

За разлику од виђенијих граничара који су молбу потписали у име својих села, официри су се потписали као представници региментског штаба. Они чак нису ни заповедали компанијама у чијем саставу су била православна насеља из околине Окучана.³⁴ Ипак, постојање интересних веза међу православним официрима, може се назрети у чињеници да су они, упућујући молбу о обнови манастира пакрачком епископу децембра

³³ КА, НКР, 1756 – 74 – 394, фолио 4–6; АСАНУК, МП „А”, 1759/383; Р. Грујић, *Грађа за историју Пакрачкој владичансима*, 90–93.

³⁴ КА, НКР, 1755 – 61 – 105/1, фолио 11–12, 17–34.

1753. године, дали замајац решавању школског питања у својој регименти. Приликом истраге јануара 1757. године неки од саслушаних осврнули су се на ову, ранију иницијативу, откривајући да су се граничари приликом доношења одлука угледали на своје претпостављене. Симеон Кракановић (Ракановић), 59-годишњак из Гређана, изјавио је да су, „још у време када је садашњи мајор Јован Миљевић био хауптман (капетан) у Дејановцу”, он и други официри тадашњем мајору (Јефти Љубибратићу), без присуства духовних лица, изнели предлог да се ова црква препусти калуђерима Стефану и Јовици, који су је тада настањивали, да у њој подучавају децу. Слично, каплар Илија Иванчевић из Окучана, стар око 40 година, посведочио је да је сагласност да поменути свештеници бораве при цркви и отворе школу дао „пре нешто више од три године”, у кући каплара Јовице Трифуновића из Окучана, тек на чврсто уверавање да су захтев већ потписали многи виши официри и старији граничари, као и заставник Јамборшић.³⁵

Граничарски официри представљали су елиту своје регименте. У периоду 1740–1758. многи од њих су напредовали, а друштвене промене преломљене су и кроз школско питање. Граничарски официри обично су годинама служили у истим чиновима, као активни или резервни официри. Њихово напредовање у служби било је убрзано само у доба ратова, као што је то био случај током Рата за аустријско наслеђе (1740–1748) и Седмогодишњег рата (1756–1763). Неки од потписника молбе помињу се са титулама које су укинуте („капетан ускочки”, „војвода”) током реорганизације Посавске границе 1747. године. Животни путеви Јефтимија Љубибратића, у време подношења молбе већ мајора, и Јефтимија Милорадовића, чија је каријера у ово време тек почињала, добрим делом већ су познати.³⁶ Поједини потписници молбе помињу се на ревизионим листама официрског кадра о попуњавању упражњених служби из 1757. и 1758. године, као официри који нису послати на ратиште, већ активирани за потребе служби у крајишту на Сави.

³⁵ АВ, ИДД – Ф. 5, кутија 10 (1276), фасц. 8 В, бр. 2.

³⁶ Љубибратић, Јефтимије (?), 1716 – Беч, 1779), *Српски биографски речник*, књ. 5 (Кв–Мао), Нови Сад 2011, 698–700 (Војин С. Дабић); С. Гавриловић, „Подаци о славонској грани војно-племићке породице Милорадовић у XVIII веку”, *Зборник Матице српске за историју* 57 (1998), 99–115.

Табела 2. Подаци о каријерама официра и официјалног молбе о обнови манастира Дејановац као школској центри из 1753. године

Име, презиме и чин официра потписника молбе (1753)	1741. ³⁷	1743. ³⁸	1753. ³⁹	1757. и 1758. ⁴⁰
Јефтимије Љубибратић, мајор			Мајор/ потпуковник	Потпуковник
Јован Миљевић, мајор	Капетан	„Капетан усочки“	Капетан /мајор	Потпуковник
Лука Клаић, капетан	Војвода	„Војвода дејановачки“	Капетан, са декретом о чину од 21.11.1748.	Официр који се у свакој ситуацији истицао пред непријатељем и са похвалом у свим службама, а коме се замера само то што није вичан читању и писању
Стипо Кокановић, капетан	Хаднађ (поручник)	„Хаднађ градишки“	Капетан, са декретом од 30.11.1748.	
Којо Манојловић, натпоручник			Натпоручник, са декретом од 12.11.1748.	Натпоручник. Није способан за службу на ратишту, нити код куће, због старости.
Теодор Лазаровић, натпоручник			Натпоручник, са декретом од 23.11.1748.	Натпоручник, стар 47 година, говори и пише „илирски“, а помало и немачки, доброг „кондуита“, храбар пред непријатељем. Предложен за унапређење, уместо капетана Франца фон Ланда
Милић Латинчић, капетан	Капетан	„Капетан градишки“		

³⁷ Р. Грујић, *Грађа за историју Пакрачког владичанства*, 33.

³⁸ Исто, 47–48.

³⁹ КА, НКР, 1753 – 61 – 244/19, фолио 163; КА, НКР, 1753 – 61 – 107.

⁴⁰ КА, НКР, 1758 – 61 – 823.

Марко Калабић, натпоручник			Натпоручник, са декретом од 6.11.1748.	
Симо Трифковић, потпоручник			Корнет (коњички заставник), са декретом од 7.11.1748.	
Пејо Грчић, заставник		„Стражемештер градишки”		
Георги/Ђуро Јамборшић, заставник			Заставник, из резервних пребачен у активне, без декрета	
Јефто Милорадовић, заставник			Заставник, из резервних пребачен у активне, без декрета	
Јован Адамовић, заставник			Заставник, из резервних пребачен у активне, без декрета	Предложен за унапређење у чин потпоручника, стар 34 године, доброг кондуита, искусан у егзерциру.
Илија Симић, заставник			Заставник, у овом рангу од 1.11.1750, без декрета	Заставник. Није способан за службу на ратишту, нити код куће. Из породице која се истакла у „Куруцком рату” (Ракоцијевом устанку), а отац му је погинуо у рату против Пруса у Чешкој. У Италији је 1743. задобио повреду десне руке, од када не учествује у ратним походима.

ШТАПСКА И НАРОДНА ШКОЛА У НОВОЈ ГРАДИШКИ

У молби за обнову манастира Дејановац од децембра 1753. године виши официри Градишке регименте истакли су срж проблема: „Ако нисмо у прилици да своју децу дајемо на даље школовање, последица је то да ми и

наша деца остајемо без науке”.⁴¹ Они су имали прилике да током учешћа у ратовима увиде да им положај не може бити гарантован у реорганизованој војсци Монархије, нити виша официрска места доступна, уколико нису описмењени на службеним језицима. Готово пола века касније, важност школовања за напредовање у служби нагласила је и Полексија, удовица капетана Милорадовића, описујући разлоге који су њеног оца, пуковника Јована Миљевића, навели да о свом трошку отвори и издржава школу у Новој Градишкој – „то да је школа у корист нације и за добробит службе, доказује и то што се у њој образују појединци сиромашних родитеља наше нације, тако да могу да са врлином служе као штабски и други официри у регименти, а који би, да мој отац није поднео такав трошак, морали да буду увек у статусу општинара (обичних граничара)”.⁴²

О стању писмености међу граничарима сведочи податак да је свих 64 саслушаних потписника молбе – виђенијих граничара и представника села, било неписмено, те да су своју сагласност са документом чији им је садржај саопштио протопоп потврдили стављајући знак крста. Невичност перу код појединаца била је толика да је њихову руку при бележењу крста морао да води сам протопоп „држећи перо одозго”. Примера ради, граничар Марко Бачић из Машића изјавио је да не зна да се потпише, али и то да „не зна да црта”, на шта је протопоп убележио његов знак. Неписменост се може сматрати главним разлогом због чега већина испитаника није знала тачан број својих година старости, па су испитивачи били принуђени да заокружени број година живота испитаника поближе описују са „око”, „близу” или „према његовом мишљењу”. Међутим, нису само обични граничари били неписмени. Капетан Лука Клајић приликом ревизије 1757/1758. године описан је као истакнути официр похваљен у свим службама, коме се замерало само то што је „невичан читању и писању”.⁴³ Ипак, број неписмених официра, због притиска војних обавеза, сигурно је био нешто мањи него број неписмених граничара.

Захтев за отварање школе при манастиру аргументован је чињеницом да на територији Градишке регименте, осим код сеоских свештеника, није било школе у којој би се учило „другим језицима и наукама”. Иако из молбе и изјава саслушаних граничара произилази да су деца подучавана при окупачкој и другим црквама код сеоских свештеника, чврстих доказа о постојању школа на овом простору нема. Неки од саслушаних граничара потврдили су да се за њих најважнији део иницијативе градишког протопопа односио на предлог о отварању школе. Сава Оштролучанин из Окупачана, пензионисани каплар, изјавио је да су се граничари окупљени у

⁴¹ КА, НКР, 1756 – 74 – 394, фолио 8.

⁴² АСАНУК, МП „Б”, 1797/74.

⁴³ КА, НКР, 1758 – 61 – 823.

Окучанима заједно са заставником Јамборшићем сложили са предлогом протопопа, „сматрајући да је школа неопходна”, па је свој знак крста ставио „као и остали”. Молбе су свакако поднете пре него што је школско питање у регименти било решено. Околности су се у међувремену промениле, па је каплар Иван Иванчевић на саслушању јануара 1757. године опозвао своје раније мишљење, сматрајући да школа у Дејановцу више није потребна јер је отворена једна при Штабу, коју похађа и његов син. Постојање школе при штабу у Новој Градишки потврдио је и пуковник Фон Рид. Он је указао на несувислост захтева за отварање школе у Окучанима, позивајући се на члан 83 Граничарског регуламента, којим је предвиђено да се у сваком штабу отвори школа и при њој изгради кућа за смештај духовника задужених за богослужење и подучавање деце. Даље је навео да је „цела ствар већ стигла дотле” да се ту, при школи у штабу Нова Градишка, налази 61 велико и мало дете, од којих понеко већ може да чита и пише на немачком језику, те користи за војну службу, а нека су већ одведена на ратиште.⁴⁴

Другим речима, између тренутка подношења молби 1753–1756. године и истраге спроведене јануара 1757. године, у Новој Градишки отворена је школа при штабу коју су похађала деца обе вероисповести. Ова школа била је једина државна (тривијална) школа на територији Градишке регименте, све док 1773/74. године, у склопу државне реформе школства, није отворено још 16 тривијалних школа.⁴⁵ У ноти испод табеларног прегледа основних података о учитељима тривијалних школа у компанијским местима ове регименте из 1777. године забележено је да православни још увек немају своју школу и да се њихова омладина школује у постојећим компанијским школама и на немачком језику.⁴⁶ Међутим, у другим изво-

⁴⁴ АВ, ИДД – Ф. 5, кутија 10 (1276), фасц. 8 В, бр. 2.

⁴⁵ С. Пецињачки, „Српска вероисповедна школа у Новој Градишки у XVIII веку (1749–1802)”, *Зборник Мајнице српске за историју* 20 (1979), 159–174; Изабрана литература о школама на територији Војне крајине у другој половини 18. века: А. Cuvaj, *Грађа за повјест школства Кралјевине Хрватске и Славоније од најстаријих времена до данас*, св. I, Загреб 1913; А. Огњановић, *Граничарске народне школе и њихови учитељи на територији Војводине од 1774. до 1872. године*, Нови Сад 1964; С. Пецињачки, *Православно-тривијалне школе на подручју Карловачке митрополије у 1772*, Београд 1969; Исти, „Подаци о српским вероисповедним школама и учитељима Славонско-сремске и Шајкашке војне границе у 1780. години”, *Зборник Мајнице српске за историју* 16 (1977), 131–138.

⁴⁶ КА, НКР, 1777 – 23 – 865, Beilag No. 25, 26, 27. У прилогу бр. 25 забележено је: „... Keine greci ritus Schulle existiret noch nicht, sondern diese Jugend wird in denen Compag: Schullen in der Teutschen Sprache unterrichtet”. Према овом попису из 1777. године, на територији Градишке регименте налазило се 17 тривијалних школа у компанијским местима – Липовљани, Међурић, Ступник, Нова Градишка, Врбље, Лужани, Чаглић, Новска, Орубица, Ориовац, Драгалић, Нова Капела, Петрово Село, Горњи Рајић, Окучани, Врбова и Ловска. У њима су запослени државни учитељи, католичке вероисповести, махом пореклом са простора Чешке, Моравске или Угарске. Исте године, за ове школе је набављен већи број књига економске тематике.

рима потврђено је постојање народне школе за православне у Новој Градишки, како после тако и пре државне реформе школства. Подаци о њеном раду пре 70-их година 18. века малобројни су. Народна школа поменута је у опису школа на територији Карловачке митрополије из 1772. године (вероватније 1770/1771. године), као и у писму Полексије Милорадовић, кћерке оснивача ове школе, пуковника Јована Миљевића, из 1797. године.

У опису народне школе у Новој Градишки из 1772. године забележено је, између осталог, да је школу „елементарне или тривијалне наставе за православно омладину” у Новој Градишки основао 1749. и до своје смрти 1766. године издржавао пуковник Јован Миљевић. После Миљевићеве смрти школа се делом издржавала од прилога виших официра и трговаца, а делом од школских прилога сакупљених у православним црквама. До 1769. учитељи су били углавном протестанти, а од тада школу је опслуживао православни учитељ, родом из регименте. Учитеља су одобравала или смењивала три виша официра и три трговца у својству црквених и школских татора. Школу су похађала деца из регименте и из суседног провинцијала, а уочи 1772. године имала је укупно 85 ђака. У њој је држана настава немачког и „илирског” језика, рачунања, читања и писања, затим основе немачке реторике према Готшедовом приручнику, преглед опште светске историје, као и „грчко-оријентално” верско учење на немачком језику.⁴⁷ У овом опису пажњу привлаче, пре свега, подаци о години оснивања школе и о амбициозном наставном програму, јер умногоме одговарају на питања која се тичу околности и сврхе њеног оснивања. Нажалост, није искључена могућност погрешне интерпретације пописивача, нарочито у погледу хронологије догађаја. Имајући у виду развој насеља и православне општине у Новој Градишки, народна школа није могла бити изграђена пре 1755. године, а будући да је испитаници и извештај од јануара 1757. године не помињу, очито ни пре 1757. године.⁴⁸

⁴⁷ АВ, ИДЦ – Ф. 5, фасцикла/кутија 1379; С. Пецињачки, *Православно-тривијалне школе на њодручју Карловачке митрополије у 1772*, 46; Исти, „Српска вероисповедна школа у Новој Градишки”, *Зборник Мајице српске за историју* 19 (1979), 161–162.

⁴⁸ Нова Градишка је одређена за плански изграђено штапско седиште Градишке регименте 1748. године, али тај статус није преузела пре Сербелонијеве реорганизације 1753. године. Православни насељеници су у ово место стигли до 1753, али ни у попису из 1755. нема помена парохије у Новој Градишки. Тек је у попису 1759. године наведена парохија Нова Градишка, која је обухватала Варош Штаб са 39 и село Првча са 12 православних домова, а седиште јој је била Црква Свете Тројице у Новој Градишки. Неколико података из те године сведочи о томе да је црква у Новој Градишки била новоизграђена. Зидана је од печене цигле, у складу са прописима о планској изградњи штапског места, док су све друге цркве Градишког протопопијата биле дрвене. Осим тога, у њој још увек није било надлежног пароха, па ни новца сакупљеног на име милостиње и свештеничких услуга. Црква је морала бити барем делимично изграђена током 1757. године јер је забележено да ју је освештао епископ Софроније Јовановић (АСАНУК, МП „Б”, 1755/57; АСАНУК, МП „А”, 1759/383; Р. Грујић, *Грађа за историју Пакрачког владичанства*, 92).

Иако година изградње народне школе није прецизно утврђена, потврђено је да ју је до своје смрти 1766. године издржавао њен оснивач Јован Миљевић, који је од 1758. био пуковник, потоњи командант Градишке регименте, а од 1761. године носилац царског племства са предикатом *од Нове Градишке*.⁴⁹ Његова кћерка Полексија, у својој молби митрополиту Стефану Стратимировићу из 1797. године, указала је и на то да је без средстава за живот остала због тога што је целокупну имовину њен отац потрошио на издржавање школе.⁵⁰ Тачним се може сматрати податак да су учитељи у овој школи све до 1769. године били протестанти и странци, чија је обавеза била да држе наставу немачког језика.⁵¹ Већ тиме је ова школа одговорила на потребе крајишког друштва, онако како су их његови представници исказали у својим захтевима за обнову манастира Дејановац као школског центра. Будући да јој је оснивач био официр, школски тутори официри и трговци-грађани, а учитељи протестанти, јасно је да ова школа у прво време свога рада није била под окриљем цркве и државе. Изграђена је као посебан објекат, а зграда „старе народне школе од дрвета” помиње се и у Енгеловом опису штапског места Нова Градишка уочи 1786. године.⁵²

По свему судећи, српска школа у Новој Градишки после државне реформе школства сведена је на школу за припрему за даље школовање, коју су похађала деца грађана војног комунитета Нова Градишка, па број полазника у њој до краја века није био већи од 40.⁵³ У опису народно-вер-

⁴⁹ *Österreichisches Adels Lexikon*, Wien 1822, 229.

⁵⁰ АСАНУК, МП „Б”, 1797/74: „... Mein Vatter Johan v: Millievich ist als Obrister bey dem Gradiscaner Regmt: verstorben, noch als Major hat selber alhier zu Ney Gradisca durch seyne Anstrengung, zu Aufklärung der Nation eine eygene Schulle für die nicht unirten erichtet, dem Schullehrer auß eygenen Mitteln bezahlet; daß die Schulle zum Nutzen der Nation, zum Wohl des allerhöchsten Dienstes, und seyner Gesänung entsprochen habe, ist ein klarer Beweiß, weillen in derselben Individuen von armen Gränzt Ältern unserer Nation gebildet worden sint, so als Staabs- und andere Offrs bey denen Regimentern mit Vorzug dienen, die, wenn sich mein Vatter denen Unkosten nicht unterzogen hätte, immer in dem Gemeinen Standt verborgener geblieben wären; Auß obangeführten werden Euer Excellence gnädigst ersehen, daß mein Vatter mehr für daß Wohl der Nation, alß seyner eygener Kinder gesorget, dann wenn mein Vatter daß zu Unterhaltung eines Lehrers durch so vielle Jahre ausgezahlte Geldt, zuruck behalten, und weniger Liebe für unsere Glaubens Genossen gehabt hätte, so würde er ein grösseres Capital hinterlassen haben, welches mir bey meinen annahenden Alter gantz gut zu statten kömme; da er also mit Hindansetzung seyner Kinder daß lobliche Opfer der Nation gemacht, so flehe ich auch zu Euer Excellence alß ersten geistlichen Vorsteher der Nation, meinen bey dem Hohen Slavonischen General Comando bereiths unterlegte Bitte, durch Euer Excellence gewichtsvollen Vorspruch gnädigst zu unterstützen, damit ich meine kleinen gnaden Gehalt erhalten könnte”. – потписано у Новој Градишки, 27. августа 1797. године.

⁵¹ Присуство протестаната на територији Војне крајине није толерисано, али су они ипак боравили у већим местима, запослени у учитељској служби. Пре државне реформе школства локалне заједнице нису имале другог начина да своју децу уче немачком језику и неким другим предметима, осим удруженим издржавањем приватних учитеља.

⁵² Ф. Ш. Енгел, *Опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, 203.

⁵³ С. Педињанки, *Српска вероисповедна школа у Новој Градишки*, 164–165. Приликом ревизије школа 1777/1778. године учитељски надзорник Кениг је забележио, између осталог, да српску школу

ских школа из 1780. године ова школа је поменута као једина овог типа на простору Градишке регименте. Издржавана је из црквених прилога новоградишких грађана и из фонда прилога православних домаћинстава регименте, а у њој се учило читању, писању, песмама и верским поукама.⁵⁴ Иницијативе за отварање других српских школа у овој регименти јављале су се и после 1780. године, али се на њих, као на видове отпора школовању православне деце у државним институцијама, у време постојања система државног школовања неповољно гледало.⁵⁵ Неуспели покушај оснивања школе при манастиру Дејановац и отварање прве народне школе у Новој Градишкој део су најраније историје школства у Градишкој регименти. Захтеви за изградњу парохијалних цркава били су бројни, али је молба за обнову манастира Дејановац, као комплекса који ће имати улогу духовног и образовног средишта за православне, била једина ове врсте на простору Славонске војне крајине.

Original scientific paper

DEJANOVAC "A CHURCH CALLED MONASTERY" AND THE QUESTION OF EDUCATION OF ORTHODOX CHILDREN IN GRADIŠKA REGIMENT IN THE MID-18TH CENTURY

by

Jelena Ilić

E-mail: jelena.ilic@iib.ac.rs

SUMMARY : The question of education of Orthodox children in Gradiška regiment arose in the mid-18th century with the request for renewal of Dejanovac monastery as a kind of educational centre in this regiment. Such application was submitted first to the bishop of Pakrac in December 1753 by regimental officers, and soon they were joined by the representatives of borderline Orthodox villages around Okučani. State authorities

похађају деца имућних родитеља, махом трговаца из Нове Градишке, пре него што их отпреме у државну школу. У овој школи се учило читање и писање „на руски начин”, као и основе веронауке и рачуна на лош начин, што због недостатка учбеника, што због ограниченог образовања учитеља и пароха. Слање комунитетске деце у „немачке” школе Славонска генерална команда прописала је као обавезно својим актом од јануара 1779. године. У попису Пакрачке епархије из 1797. године забележено је да у Новој Градишкој постоји школа (државна), у коју народ „приљезно” шаље децу (АСАНУК, МП „А”, 1797/33).

⁵⁴ С. Пецињачки, *Подаци о српским вероисповедним школама и учишћелима*, 136.

⁵⁵ L. Čelap, Gradiška graničarska regimenta, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* 9 (1972), 30. Године 1785. подмаршал Љубибратић је за српске школе тестаментом оставио 1.250 форинти, од којих за школе у Градишкој регименти 500 форинти. Године 1797. натпоручник Данило Родић оставио је 1.043 форинти за оснивање школе у свом родном месту Рогољи.

were examining this application at the end of 1756 and during the first half of the 1757 by organizing commissions for research in the field. The final decision was negative and, apart from the conclusion that the monastery had never existed, it was helped by the fact that, in the meantime, a public school was opened at the headquarters of Nova Gradiška. However, in addition to the school at the headquarters, due to the efforts of Gradiška regiment Orthodox officers led by then major, later colonel Jovan Miljević, a people's school was established in the same town and it was independent from the church and state authorities.

KEYWORDS: Gradiška regiment, Dejanovac monastery, XVIII century, schools, orthodox church

Милош Панџић

МИЛАН ЋУРЧИН О НАЦИОНАЛНОМ ПИТАЊУ У ЈУГОСЛАВИЈИ (1929–1939)

САЖЕТАК: У раду се пажљивом анализом историјских чињеница проучава однос Милана Ћурчина према националном питању у Југославији. Током периода који је хронолошки оквир овог рада (1929–1939) одиграли су се у Југославији крупни политички и друштвени догађаји који су свој утицај имали на национално питање. Кључ националног питања је однос између два народа – Срба и Хрвата. Тако је и перископ нашег истраживања усмерен ка Ћурчиновом схватању тог националог трвења и његовом изражавању сопственог националног идентитета, који се током времена мењао. Одговоре на постављена питања пронашли смо у референтној литератури и историјским изворима, а по хронолошко–тематском кључу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милан Ћурчин, интегрално југословенство, Србохрвати или Хрватосрби, национално питање, Гордијев чвор, јединство и равноправност

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Деценија испуњена трвењима, диктатуром, пуцњавом у Скупштини, атентатом на југословенског Краља, терористичким актима хрватске емиграције и домаћим тероризмом ВМРО–а није била време у коме се и овако узврело национално питање могло решити. Милан Ћурчин се као уредник *Нове Европе*, осећао одговорним да нешто по том питању учини, макар кроз текстове часописа који је уређивао, да изнесе личне ставове о националном идентитету и да предложи решења која могу пресећи Гордијев чвор српско–хрватских односа који су средиште проблема.

ИНТЕГРАЛНИ ЈУГОСЛОВЕН

Југославија је имала много фактора дезинтеграције, а мало центрифугалних сила које су земљу уједињавале. Национално питање било је један од фактора дезинтеграције, изузетно комплексно, засновано на одно-

су између два најбројнија народа, Срба и Хрвата. Ћурчин је национално питање називао питањем равноправности народа,¹ и оно се претворило у Гордијев чвор, неразрешиву енигму за југословенску државу. Испуњавало је сваку пору друштва и манифестовало се кроз уставно питање, политику, дипломатију, привреду, културу, било је стална претња да ескалира у земљи са великим бројем проблема, парализујући покретање сваке озбиљне акције за решавање нагомиланих проблема. Национално питање један је од узрока перманентне државне кризе у Југославији. Због атентата у Скупштини, који је био последица нерешеног националног питања, краљ Александар завео је диктатуру у јануару 1929. године. Дошло је до развијања усташког покрета, буктања племенског национализма Срба и Хрвата, а 1939. године до стварања бановине Хрватске и планова о стварању Српске земље. Стварањем хрватске бановине дошло је до федерализације државе и јачања сила које су претиле да униште Југославију. Ако пратимо историјску вертикалу догађаја, нерешено национално питање довело је до краха прве Југославије у Другом светском рату, страшном доказу да је рат наставак вођења политике само насилним средствима, у ужасном грађанском и међунационалном сукобу 1941–1945. године. Југословенски народи, гоњени греховима и демонима своје прошлости, довели су до тога да у бури национализма пропадне друга Југославија и да се историја понови у свом најстрашнијем облику у првој половини последње деценије XX века.

Пошто је национално питање прожимало све поре југословенске државе и друштва између два рата, морамо прво разумети Ћурчинову националну припадност. Пажљивом анализом увидећемо како је он поимао проблеме националног питања и како током међуратног периода његови ставови о националном питању еволуирају. Прво ћемо анализирати Ћурчинове ставове у првој деценији Југославије. На њих се морамо вратити да бисмо схватили промене у курсу националног осећаја које се код уредника *Нове Европе* дешавају тридесетих година.

Краљ Петар Карађорђевић, први југословенски краљ, умро је у лето 1921. године², а наследио га је син, краљ Александар, у 33–ој години живота.³ У *Новој Европи* огласили су се уредници Ћурчин и Лаза Поповић тражећи од новог краља да влада уставно и да подједнаку пажњу посвети свим југословенским крајевима. Ћурчин је у мртвом краљу Петру, иако се опростио од њега уз дужно поштовање, видео великог Србина, а управо је у „великосрпству” Ћурчин видео највећу опасност за југословенску идеју. Користећи прилику која се указала смрћу старог Краља, Ћурчин и његов

¹ Ћ. „Политички преглед. Око Конкордата, *Нова Европа*, књига XXX, 9, 26. 9. 1937, 292.

² А. Веселиновић, Р. Љушић, *Српске династије*, Београд 2008, 152.

³ в. А. Веселиновић, Р. Љушић, *Српске династије*, Београд 2008, 152. Александар Карађорђевић рођен је 1888. године на Цетињу.

сарадник у уредништву *Нове Европе*, Лаза Поповић, дају савет краљу Александру Карађорђевићу – „Југословенство је Ваша права круна, њу стално тражите, и њу свуда мећите на главу”.⁴ Каква је порука овим саветом Ђурчина послата новом Краљу? Ђурчин саветује новог Краља да се држи југословенства, да истим жаром воли све крајеве тек уједињене државе. У првим годинама заједничке државе Ђурчин верује у југословенску идеју, изјашњава се као Југословен и у српском племенском национализму види највећу опасност за младу државу.

Када тврдимо да је Ђурчин био Југословен и југословенског националног опредељења морамо прво утврдити шта је то југословенство. У ту сврху употребићемо ставове *Нове Европе* – Ђурчин је уредник часописа, на ставове часописа имао је велику ако не и пресудну улогу. *Нова Европа* тврди да је у оптицају неколико концепција југословенства – великосрпство и великохрватство, отворено југословенство и југословенство са премишљу. Великосрпска или великохрватска идеја само су прелазне идеје у стварању Велике Србије или Велике Хрватске. Стварно југословенство сажимало је два најбројнија народа у Југославији, њени поборници прихватили су Србе и Хрвате као племенске појмове, а Словенцима се допуштало да због одређених признатих разлика показују своју посебност. Трећа концепција, југословенство с премишљу, сходно анализи у *Новој Европи* представљало је у форми југословенства превласт једног народа, српског или хрватског, и стапање другог народа у онај први. Таква идеја у југословенству је видела само оруђе.⁵ Милан Ђурчин је стајао на позицији реалног југословенства, он не признаје разлику између Срба и Хрвата, стављајући и народна имена под категорију „подређени племенски називи”.⁶ Сматра да су Срби и Хрвати један народ, али заједно са Словенцима припадници југословенске нације.

„СРБИ СУ КРИВИ”

Нова Европа средином треће деценије стоји на позицији да је Краљевина СХС земља са племенским проблемом за који су криви Срби због провокација које чине на рачун Хрвата. Од Срба је у *Новој Европи* тражено да по сваку цену пруже руку Хрватима и Словенцима и да очувају народно јединство.⁷ На најјачу странку у држави, чија је гласачка осовина

⁴ Божић, *нав. дело*, 532.

⁵ Петровић, *нав. дело*, 105–106.

⁶ С. Божић, Милан Ђурчин између српства, хрватства и југословенства, у: *Нова Европа 1920–1941*, зборник радова, прир. М. Недић, В. Матовић, Институт за књижевност и уметност, Београд 2010, 123–124.

⁷ Петровић, *нав. дело*, 98.

био српски народ – Радикалну странку, гледао је Ђурчин као на великосрпску, која тежи хегемонији у Југославији.⁸ Сматрао је да она има претензије да створи Велику Србију.

ВЕЛИКИ ЗАОКРЕТ МИЛАНА ЂУРЧИНА

У деценију којом се овај рад бави Милан Ђурчин улази као Југословен, сматрајући српски племенски национализам кривим за стање у Југославији, гледајући на Србе и Хрвате као на један народ, али ће у деценији 1929–1939. године доћи до радикалног заокрета.

Августа 1931. године Ђурчин доживљава Југославију као недељиву целину, што из свог пера сведочи у *Новој Европи*: „Сви добро знамо, колико су свака наша покрајина и сваки наш крај индивидуално развијени и разнолики; у толикој мери, *да нам њонеки њуи изгледа, да њај индивидуализам њрелазу у сејерајизам, и да ујрожава народоно и државно јединство* (истакао М. П.). При свем том, кад добро уочимо ствари, није потребно да се и за часак плашимо ове разноликости и овог претераног смисла за своје властито и најближе... исто толико, и још више, треба имати у виду и на уму, да ни поједини наши крајеви не би ништа значили сами за себе. Него је потребно, да уочимо и јасно видимо, у чему је индивидуалност појединих наших крајева, које су и какве су особине појединих народних делова, и услед тога шта су њихове животне потребе; и у чему су разлике између појединих крајева и делова, те које су разлике позитивне а које негативне, с општег и са државног гледишта, да бисмо знали управљати. А онда – сваком крају, и сваком делу народа, оно што га иде; *а сви скуиа – за једну јединствену и равноправну Југославију* (истакао М. П.)”⁹ Две истакнуте реченице довољне су да се оцени национално опредељење и став о држави Ђурчина 1931. године – против је угрожавања народног јединства, а уз поштовање различитог историјског искуства покрајина и потреба сваког краја земље сви заједно треба да се заложу за јединствену и равноправну Југославију.

Међутим, у јулу 1935. године, велики заокрет, неочекивана промена у Ђурчиновом ставу – Југославија је држава Срба и Хрвата, ни речи о једнакости, о три племена једног народа: „они јесу, и биће добри југословенски држављани (Словенци М. П.), и чиниће нам част пред странцима својом западном цивилизацијом; *али њо је уједно све*. На другој страни, не треба допустити ни да *они смеијају нашем, сриско-хрвајском, нацијоналном развијању и међусобном сиоразумевању*. Не може бити говора, *ѡеорейски, о ѡри нацијонално или ѡлеменски равнојравна комѡањона*,

⁸ Божић, Милан Ђурчин између српства, хрватства и југословенства, 124.

⁹ Ћ. Босна „централни део народа”, *Нова Европа*, књ. XXIV, бр. 2, 26. 8. 1931, 42.

који би имали да деле међу собом власи над овом државом: ово је држава, њо народности и њо језику, српскохрватска (или хрватскохрватска), и с моја гледишта главно је 'хрватско' или 'српско' ишћање и њејово њовољно решење, а све остало долази у друти ред. Примена формуле СХС у недавној прошлости показала је најбоље оправданости оваквог схватања и гледања на наше ствари. Уосталом мишљења смо да Словенцима наша целина треба да даје не само све што им припада, према њиховом броју и значењу, него и преко тога, – њод условом да се не мешају у унутрашње њослове Србохрватиа, који чине етничку основу и нациојоналну кичму ове државе¹⁰ (истакнути делови цитата М. П.).”

Ђурчин употребљава тешке речи када пише о улози Словенаца у заједничкој држави, поручује им да могу остати под једним условом. Одлучно наглашава да нема три национално или племенски једнака партнера, већ само два – Срби и Хрвати. Могу Словенци остати у земљи Србохрвата под условом да не сметају у уређивању државе, јер је то најпрече, а све остало је мање важно. Ово је огроман заокрет Милана Ђурчина који је у првој деценији Југославије сматрао да су Срби и Хрвати један народ, а Словенци припадници југословенског племена са својим особеностима, али су сва три племена један народ. Дошао је до става да су Срби и Хрвати и даље исти народ, али Словенци могу остати у Југославији само ако се не мешају у послове између два главна народа у југословенској држави, и у Југославији нема више три једнака партнера, него два, који чине један народ – српскохрватски или хрватскохрватски.

Тезу о Србима и Хрватима као истом народу, доказује и две године касније: „Али кад се они обраћају нама (католички и православни свештеници, М. П.) као Хрватима и Србима – ‘добрим војницима Христовим’, зар нам не говоре истим језиком (кад причају нашим језиком), зар не изговарају исте речи?”¹¹ Ђурчин сматра, ако се Срби и Хрвати разумеју јер говоре истим језиком, „нашим језиком”, зар нису исти народ и зар их само религијска припадност не дели? Занимљиво је да Ђурчин у *Новој Европи* текстове које потписује и објављује и ћирилицом и латиницом, а у писању текстова користи велики број хрватских речи. Ту долазимо до два могућа објашњења те појаве:

1. Милан Ђурчин после дужег периода живљења у Загребу прихвата говор и језичку културу града у ком живи, и не сматра да је чудно да хрватске речи бележи ћирилицом.

2. Ђурчин коришћењем хрватских речи у писању текстова ћирилицом инсистира на једнакости српског и хрватског језика, сматрајући да је

¹⁰ Ђ. Политички преглед. Питања наше унутрашње политике, *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 7, 26. 7. 1935, 218.

¹¹ Ђ. „Пред Мештровићевим „Христом”, *Нова Европа*, књига XXXI, бр. 2, 26. 2. 1938, 37.

свеједно којим писмом бележи речи које сматра заједничким. Решење може бити и једно и друго или оба заједно, али то остаје на нивоу тезе, без конкретних доказа.

Потпуни заокрет од југословенства ка србохрватству Ћурчин, а са њим заједно и *Нова Европа*, часопис који уређује, праве у другој половини 30-их година XX века. *Нова Европа* скренула је ка србохрватству, инспирисана племенским несугласицама.¹²

Милан Ћурчин и даље сматра да су Срби, Хрвати и Словенци заједно Југословени, само се сада залаже за кованицу Србохрват, мимо југословенства које је у годинама пред Други светски рат по њему потпуно компромитовано: „т. ј. били Србохрвати или Хрватосрби, верујући да морамо радити у исти мах и за Хрвате и за Србе, стајати и падати заједно, ако хоћемо да живимо и да се одржимо као народ: па смо завршили ово излагање с речима, да смо у то уверени још и данас, т.ј. да смо ‘Србохрвати, тачно онако како смо то били пре Сарајевског Атентата, и с истим образложењем које су дали Принцип и другови на претресу у Сарејеву; само, ми сматрамо да је данас овакво уверење и становиште још више на месту, више исправно и потребно, него икад раније, јер значи и садржи у себи несамо најидеалније него – у данашњој јединственој држави, која је домовина свих Хрваџа и Срба, – и најпрактичније решење нашеј народној проблеме’. Уједно смо подрицали, да ‘не кажемо Југословени’ и да не говоримо о југословенству, будући да су ња имена сада компромитована (истакао М. П.), те сви од њих зазиру, и Хрвати и Срби.”¹³ Из ових редова које је потписао Ћурчин јасно се види – Срби и Хрвати јесу исти народ, имају иста права, најпрактичније решење у југословенској држави јесте прихватање става о њиховој једнакости. Југословенство је компромитовано, пише Милан Ћурчин, то је његов став, а место где потврђује да србохрватство није исто што и југословенство налази се опет у његовом тексту – „Ми смо увек били, и данас смо, за србохрватство пре – ако баш хоће Др. Будак – и мимо југословенство”¹⁴ Дакле, србохрватство, као формула народног јединства, формула је која спасава Југославију. Два месеца касније, поново у полемици са Милом Будаком, хрватским књижевником, аутором романа *Опњишиће* о обичајима хрватског народа у Лици и потоњим министром образовања и вера у НДХ, пише о разлици између србохрватства и југословенства. Националне и етничке границе не постоје само између Хрвата и Срба, али постоје између Срба и Хрвата са једне стране и осталих Југословена са

¹² Петровић, нав. дело, 117.

¹³ П. ”Ми нисмо Србохрвати” одговара нам г. др. Миле Будак, *Нова Европа*, књига XXXII, бр. 8, 26. 8. 1939, 253–254.

¹⁴ Исто, 255.

друге стране.¹⁵ Пред сам рат, Ћурчин критикује крилатицу „Срби на окуп”, сматрајући да „у повести нашег народа, избачена погрешница – и грешница – лозинка” и опет бранећи тезу о једнакости између Срба и Хрвата: „У теорији ко може утврдити разлику између Срба и Хрвата; у животу ко ће их одвојити једне од других, и где да се поставе границе?”¹⁶ Пред Други светски рат Ћурчин верује у једнакост Срба и Хрвата, али да ли је ратно доба променило нешто у њему, не можемо поуздано тврдити иако имамо фрагментаран податак за којим се можемо повести.

Одрекавши се интегралног југословенства које је по њему компромитовано, Ћурчин у позним годинама живота могуће коперникански мења свој став, јер му у једном писму које је примио од Павла Остовића, у октобру 1953. године, његов пријатељ из САД на неки начин пребацује – „Ето, што сте требали излазити с фарбом ‘брата Србина’, кад сам ја до сада живио у уверењу да сте ‘Хрвата-Срб’, или ‘Србо-Хрват’, хоћете да ми то веселе покварите, да сте Ви још ваљда задња бијела врана...”¹⁷ Писмо које је Ћурчин упутио Павлу Остовићу, а на које је претходни цитат из писма одговор, Архив САНУ нема у инвентару, те не знамо у ком је контексту Ћурчин употребио термин „Србин”. Да ли је то била пријатељска интерна шала, да ли је Ћурчин погрешно у писању или је заиста од југословенства преко србохрватства стигао на крају до српства, не можемо поуздано тврдити на основу доступне изворне грађе и литературе. Да ли је можда згађен усташким злочинима у НДХ, пошто је рат провео у Сплиту, врло близу центра догађаја, у позним годинама живота свој национални идентитет поистоветио са српским, одрекавши се и југословенства и србохрватства?

Ћурчин је у Југославију ушао као Југословен, сматрајући да су Срби и Хрвати исти народ, а да Словенци имају права да изражавају одређене националне особености због свог посебног историјског развитка. Трећу деценију проводи у уверењу да је за национална трвења крив српски племенски национализам, а у период диктатуре улази држећи се свог југословенства, тражећи да се очува национално јединство, да се народ и земља не деле. Половина 30-их година доноси велики заокрет у националном погледу Милана Ћурчина. Избацује паролу србохрватства или хрватосрпства, али не више у контексту једнакости између та два народа и њихове етничке сродности са осталим Југословенима. Тај став о Југославији као о држави Срба и Хрвата, у којој Словенци немају право

¹⁵ М. Ћ. Полемика. Одговор „Хрватском Народу” Дра М. Будака, *Нова Европа*, књига XXXII бр. 10, 26. 10. 1939, 346.

¹⁶ Ј. Бакић, „Нова Европа: између пречанског интегралног и хрватског минималног југословенства”, у: *Нова Европа 1920–1941*, зборник радова, прир. М. Недић, В. Матовић, Институт за књижевност и уметност, Београд 2010, 120.

¹⁷ Архив САНУ, Заоставштина Милана Ћурчина, 14.405/1–433.

да се мешају у унутрашња питања између истог народа, састављеног од два племена, које само религија дели, заступа до пред Други светски рат. У том периоду у потпуности је одбацио формулу југословенства као компромитовану, видећи у србохрватску спас државе. Да ли је до краја живота остао веран том ставу или се национално идентификовао као Србин, не можемо поуздано знати јер је податак који буди нашу сумњу у том правцу фрагментаран.

ЗАКЉУЧАК

Пратећи Милана Ћурчина кроз историјску вертикалу, увидели смо да његов став о националном питању и националној припадности еволуира. Од интегралног југословенства до фрагментарног податка да се можда на крају окренуо српству, деценија коју је овај рад анализирао кључ је његовог преокрета. Интегрално југословенство прве деценије Југославије замењено је формулом србохрватства или хрватосрпства, где је уместо тезе о „три народа истог племена” изнесена нова, о јединству Срба и Хрвата, које само религија дели. Словенцима су призната извесна права, али је од њих Ћурчин тражио да се не мешају у однос Срба и Хрвата. Ћурчин је током четврте деценије XX века у циљу спасавања Југославије од пропасти почео да инсистира на јединству главних народа у земљи. Парадоксално, одрекао се интегралног југословенства, да би кроз формулу србохрватства спасао управо југословенску државу.

То је Ћурчинов став у декади коју је овај рад анализирао, али је занимљива чињеница да се Милан Ћурчин можда у потпуности одрекао југословенства и у позним годинама живота вратио идеалима ране младости – српству. Нажалост, за доказивање или оповргавање такве тезе немамо довољно историјских извора.

Ћурчинов став према националом питању у Југославији током периода 1929–1939. резимирамо тако да се одрекао интегралног југословенства, зарад спасавања Југославије кроз формулу србохрватства, јер је веровао да ће једино тако, уз инсистирање на јединству народа носилаца Југославије, они схватити да су једно и да ће национална трвења престати, а Југославија кренути путем мирног развитка. Нажалост Милана Ћурчина, његова идеја није успела, српски и хрватски народ упали су у сукоб чије се последице осећају и после више од седамдесет година.

MILAN ČURČIN'S VIEWS OF NATIONAL QUESTION IN YUGOSLAVIA
(1929–1939)

by

Miloš Pantić

E-mail: cux1988@gmail.com

SUMMARY: The decade 1929–1939 was not a good period for resolving national question in Yugoslavia. Milan Čurčin tried to find a solution on the pages of *New Europe*. In the first decade of Yugoslav state Čurčin was an integral Yugoslav. He believed in the Yugoslav idea and its future. He believed that Serbs and Croats were one nation, and together with Slovenes members of a greater Yugoslav nation. Čurčin also believed at that time that Serbs were guilty for national problems in Yugoslavia. In the fourth decade of XX century, however, Milan Čurčin changed his views of the national question in Yugoslavia. He still believed that Serbs and Croats are one nation, but he did not see equality in Yugoslavia any more. In his opinion, Slovenes were just good Yugoslav citizens, but they did not have any right to interfere with Serb-Croat relations, because Serbs and Croats were the most important nations in Yugoslavia. Milan Čurčin revealed many evidenced that Serbs and Croats were one nation. It is paradoxical that Čurčin declined the idea of integral Yugoslav nation, and changed his attitude towards Serb-Croat option, just because of saving Yugoslavia! Day after day he continuously repeated his thesis about unity of Serbs and Croats, in order to prevent bigger problems in really hard times of Yugoslav history. Unfortunately, his idea failed and Serbs and Croats started conflicts with the consequences that can be felt even today.

KEYWORDS: Milan Čurčin, integral Yugoslavism, Serbo-Croats or Croato-Serbs, national question, Gordian knot, unity and equality

Милан Терзић

ДЕЛАТНОСТ РАДИО-СТАНИЦЕ „КАРАЂОРЂЕ” У ЈЕРУСАЛИМУ

(20. НОВЕМБАР 1942 – 27. МАРТ 1943)

САЖЕТАК: У раду се указује на делатност радио-станице „Карађорђе” која је у Јерусалиму током Другог светског рата радила нешто више од четири месеца. Рад је настао на основу архивских истраживања, објављене грађе и литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: радио-станица, рат, пропаганда, вести, комунисти, четници

Након избеглиштва из Југославије, пропутовања преко Грчке и Египта, Југословенска краљевска влада се крајем априла 1941. сместила на Блиски Исток, у манастир Тантура код Јерусалима. Ту је боравила од априла до средине јуна 1941. године након чега се преселила у Лондон, део министара је отишао у САД, док је војни министар остао у Каиру. Да би била ближа догађајима у Југославији, у другој половини 1943. године преселила се у Каиро. Током 1944. године вратила се у Лондон, где је боравила све до повратка у Југославију фебруара 1945. године, након чега је створена заједничка влада Тито–Шубашић. Налазећи се у изгнанству без војске (скромни избегли војни контингент био је нешто преко 1.000 лица – највећим делом авијатичари и нешто морнара), окренула се догађајима у земљи одакле су стизале вести о отпору окупацији. Влада је стала иза Драже Михаиловића дајући му генералска (бригадни, дивизијаки, армијски) унапређења и министарско постављење (војни министар).¹

¹ О делатности Југословенске краљевске владе у Другом светском рату више, в. V. Čerčil, *Drugi svetski rat, Velika Alijansa*, том III; *Prekretnica sudbine*, том IV; *Obruč se steže*, том V; Beograd 1953; *Knjiga o Draži*, uredio R. Knežević, sveska I (1941–1943) i II (1944–1946), Vindzor Kanada, Srpska narodna obnova 1956; D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svetskog rata*, Beograd 1962; J. Marjanović, *Ustanak i NOP u Srbiji* 1941, Beograd 1963; F. Maclean, *Rat na Balkanu*, Zagreb 1964; I. Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London 1969; W. Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies*

Југословенска влада настојала је да преко Британаца утиче на догађаје у Југославији, убацавањем пропагандног материјала (новина / *Југословенски гласник* и *Службене новине*/, летака, слика /краљ, краљица, Слободан Јовановић и други/, амблема-кокарди и сл.). Управо 1943. долази до неспоразума у сарадњи са Британцима који су одмеравали своје даље кораке у време приближавања савезничких фронтова Балкану и сагледавања будућности југословенске државе.²

Југословенска влада оглашавала се и на Лондонском радију (BBS) у оквиру британско-југословенског договорања, кроз сарадњу и неспора-

1943–1945, New Brunswick 1973; F. V. Dikin, *Bojovna planina*, Beograd 1973; K. St. Pavlović, *Ženidba kralja Petra Drugog (prema britanskim dokumentima)*, London 1975; E. Barker, *Britanska politika prema Jugoistočnoj Evropi u Drugom svetskom ratu*, Zagreb 1978; Ђ. Слијепчевић, *Југославија уочи и за време Другог светског рата*, Минхен 1978; J. Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb 1979; J. Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb–Beograd 1979; Z. Vučković, *Sećanja iz rata*, London 1980; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943*, Dokumenti, priredio Bogdan Krizman, Zagreb–Beograd 1981; *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1943–1945*, Dokumenti, priredio B. Petranović, Zagreb–Beograd 1981; *Tito Churchill strogo-tajno*, priredio D. Biber, Zagreb 1981; N. Plečaš, *Ratne godine 1941–1945*, Kolambus Ohajo 1983; V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, Beograd 1983; V. Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama – između nacionalnih i ideoloških izazova*, knj. 1–2, Beograd 1985; D. Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb 1983; V. Velebit, *Sećanja*, Zagreb 1983; S. Kosanović, *Jugoslavija bila je osuđena na smrt. Smisao Moskovskog sporazuma*, Zagreb 1984; *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943*, priredio Lj. Boban, Zagreb 1985; *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, tom XIV, knj. 1–4, Beograd 1981–1985; W. C. Mark, *Britain and The War of Yugoslavia 1940–1943*, New York, 1985; F. Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb 1986; D. Dušan, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope*, treći deo 1941–1945, Beograd 1987; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941–1945*, knj. 1 i 2, Beograd 1988; Н. Б. Поповић, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату (1941–1945)*, Beograd 1988; *Hrvatska u diplomatskim izveštajima izbjegličke vlade 1941–1943*, priredio Lj. Boban, knj. I–II, Zagreb 1988; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941–1943*, Beograd 1988; M. Grol, *Londonski dnevnik*, Beograd 1990; M. Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990; M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd 1990; *Карађорђевић Пејтар II, Живој једној краљ*: мемоари Петра II Карађорђевића, Beograd 1990; Z. Vučković, *Od otpora do građanskog rata*, Beograd 1990; *Rodoljub ili izdajnik? Slučaj đenerala Mihailovića*. Uredio D. Martin, Beograd 1990; M. Ristović, *Nemački „novi poredak” i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, Beograd 1991; *Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ: 1943–1945*, priredili B. Petranović, Lj. Marković, Beograd 1991; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992; *Слободан Јовановић у емиграцији: разговори и записи*, Beograd 1993; Ж. Драгољуб, *Вайшикан, католчка црква и југословенска власт 1941–1958*, Beograd 1994. M. Matić, *Ravnogorska ideja u štampi i propagandi*, Beograd 1995; K. Nikolić, M. Vesović, *Ujedinjene srpske zamlje. Ravnogorski nacionalni program*, Beograd 1996; *Односи Југославије и Русије (СССР): 1941–1945*: документи и материјали (приређивачи Б. Петрановић et al.), Beograd 1996; V. Pavlović, *Od monarhije do republike (SAD i Jugoslavija 1941–1945)*, Beograd 1998; M. Ristović, *U potrazi za utočištem (Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holocausta 1941–1945)*, Beograd 1998; *Михаиловић Дража Рај и Мир Генерала*: изабрани ратни списи, приредили М. Весовић, К. Николић, Б. Б. Димитријевић, Beograd 1998, књ. 1. и 2; Б. Петрановић, *Сјрајшејија Драже Михаиловића 1941–1945*, Beograd 2000; К. Николић, *Историја равнороској њокрејша 1941–1945*, књ. I–III, Beograd 2000; А. Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: ујицај СССР-а и руске емиграције на догађаје у Југославији 1941–1945*, Beograd 2011.

² Milan Terzić, *Jugoslovenska kraljevska vlada i ubacivanje propagandnog materijala u Jugoslaviju 1941–1943*, *Tokovi istorije*, 4, 2006, 72–85.

зуме. Британци су омогућили емитовање „Војне емисије” на српскохрватском језику током 1942. и почетком 1943. године. Сарадњу су пратили неспоразуми око објављивања шифрованих информација, имена појединаца – што је сматрано денунцирањем, као и вести о партизанском отпору у Југославији, што је и довело до прекида ове емисије.³

Простор Блиског и Средњег Истока (укључујући и Турску), због близине Балкану и Југославији, био је важно одредиште преко кога су пролазили путеви и путници, доносиоци ратних вести које су се сакупљале и важан пропагандни пункт (вести разних станица и радио-емисије преко којих се настојало деловати у Југославији, информације о писању штампе итд.). На овом простору боравио је и Јован Ђонових, краљевски делегат за Блиски и Средњи Исток, чији је задатак било вођење пропаганде и одржавање везе са земљом.⁴ У Каиру се налазио југословенски избегли војни контингент. У Јерусалиму је било југословенско дипломатско представништво – Генерални конзулат и извештаји конзула Драгутиновића указују на рад по питању војних цензора, слања поште, догађаја у Југославији, судбине Јевреја у земљи, устаничке акције, долазака и делатности појединаца итд.⁵ Тешко стање савезничког фронта у Северној Африци било је разлог пресељавања штаба Југословенске команде из Каира у Јерусалим почетком јула 1942.⁶ Избеглиштво и ратно време које је само по себи доносило тешкоће пратили су и унутрашњи неспоразуми.⁷

Јерусалим је био важан пункт за пропагандну активност одакле се настојало деловати путем радио-центра. Управо је из Јерусалима 23 јуна 1941. године Бранислав Денић, саветник за штампу југословенског Пресбирора, писао министру Нинчићу о могућностима пропагандне активности преко радио-емисија за Југославију. Денић извештава да га је посетио енглески пуковник Џонсон са којим је разговарао о пропаганди и у вези са радио-емисијама за Југославију. Уважавајући британске ставове, предложио је да због слабог капацитета станице у Јерусалиму треба прећи у Бејрут и искористе јаку станицу заплећену од Италијана у Адис Абеби, додајући: „Уколико би се то желело, у Јерусалиму би могли оставити једног чиновника, који би, у сарадњи са Атертоновим (Therence Atherton) сервисом, могао осигурати даље емисије на нашем језику са

³ Милан Терзић, Југословенска краљевска влада и оглашавање на лондонском радију 1941–1944. (сарадња и неспоразуми), *Војноисторијски гласник*, 1, 2008, 66–88.

⁴ АЈ, 103-157-571.

⁵ Архив Југославије (АЈ), 103-4-47; Исто: АЈ, 103-10-83; АЈ, 103-27-176; АЈ, 103-52-253; АЈ, 103-64-286; АЈ, 103-68-294; АЈ, 103-115-426; в. М. Ristović, *U potrazi za utočištem: jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta (1941–1945)*, Beograd 1998.

⁶ Војни архив (ВА), Емигрантска влада (ЕВ), к. 174, пер. бр. 34/1.

⁷ Milan Ristović, Sukobi obaveštajnih grupa jugoslovenske izbegličke vlade u Turskoj 1941–1943. godine, *Војноисторијски гласник*, 2, 1984, 153–170.

овдашње радио станице”.⁸ Следили су Ђоновићеви захтеви 23. јула 1941. за материјалну помоћ у циљу шире пропагандне акције: „Биће појачана радио станица у Јерусалиму те се намеће потреба увести сваког јутра емисију на југословенском језику. Такође, на тајној краткоталасној станици у Јерусалиму имају отпочети емисије. Биће проширен и рад Пресбирора у Јерусалиму и у другим правцима о чему ће мо обавестити владу. До појачања наше активности доћи ће и у Египту и у Турској. Собзиром на горње мислим да ми се на име депозита достави накнадно 500 палестинских фунти”.⁹

Бранислав Денић обавештава Јована Ђоновића 9. августа 1941. да је успоставио сарадњу са директором Ројтера у Јерусалиму Малфордом, као противтежи совјетској пропаганди у прилог комунистима.¹⁰ У информацијама од 18. августа 1941. Денић је писао Ђоновићу о вестима које је пласирао преко Ројтера, о писању окупационе штампе у Југославији, извештајима телеграфских агенција и о емисијама радио-станица.¹¹ Истог дана, 18. августа, Бранислав Денић пише Јовану Ђоновићу, шаљући билтене прегледа страних радио-станица и додајући да је за тај посао важно да се набави још један радио-апарат, због чега је тражио кредит.¹² Из Јерусалима су прослеђиване информације и југословенске Војне мисије са вестима о стању у Југославији.¹³

Јован Ђоновић је Влади достављао информације о писању штампе (српска, хрватска, немачка, мађарска, бугарска...) о стању у Југославији.¹⁴ Затим се 3. новембра 1941. више пута обраћао Југословенској влади. Прво је писао о раду радио-емисија „Зрињски”, „Шумадија” и „Слободна словеначка емисија Триглав” које су, како каже, требало да буду уређиване како треба или да буду угушене као „штетне”, указујући на то да је спикер емисије „Триглав” назвао становништво Јужне Србије бугарским. Пошто су за све били надлежни Британци, Ђоновић је тражио интервенцију

⁸ АЈ, 103-115-426.

⁹ Драгутиновић је ове вести проследио у Лондон; ВА, ЕВ, к. 33, рег. бр. 19/5, Пов. бр. 162.

¹⁰ Ретрансмитовани су неки извештаји о стању у Југославији који су добијени углавном са београдске радио-станице. Денић је указао и на овај разлог: „Ја сматрам да је овај споразум са Ројтером дошао у добар час, у последњем моменту. Из емисија руских радио станица на нашем језику и из саопштења ТАСС-а све се јасније види руско настојање да се борба нашег народа против окупатора прикаже као борба бољшевичких присталица у Југославији. Ја у томе видим опасност много тежу по наше интересе чак и од садашње окупације, и наша акција преко Ројтера има ствари да стави на њихов прави значај и терен”; АЈ, 103-139-493, бр. 47/41.

¹¹ АЈ, 103-139-493; АЈ, 103-115-427; АЈ 103-115-428; АЈ, 103-138-483; АЈ, 103-115-427; 103-115-428; ВА, ЕВ, к. 38, рег. бр. 5/6.

¹² АЈ, 103-12-97, бр. 57/41.

¹³ ВА, ЕВ, к. 27, рег. бр. 40/2; ВА, ЕВ, к. 48, рег. бр. 28/2; ВА, ЕВ, к. 171, рег. бр. 11/11; ВА, ЕВ, к. 174, рег. бр. 33, 34/1.

¹⁴ АЈ, 103-5-54; АЈ, 103-12-99.

код надлежних британских представника у Лондону да све не би добило нежељене последице.¹⁵ Друге Ђоновићеве информације односе се на рад нове радио-станице „Борба југословенских народа за слободу”, која тврди да ради на југословенској територији и која је, по Ђоновићу, „чисто комунистичка”.¹⁶ Треће Ђоновићево обраћање тиче се организовања рада радио-станице под руководством Денића која се, како се каже, „ужурбано монтирала” и која се требала чути и у Лондону. Емисије би се давале као „емисије из земље”, одговарале би на емисије станица у Београду, Загребу и Љубљани, а од Краљевске владе тражене су инструкције око пропаганде. Ђоновић на крају пише да ће појачати своје везе са Пресбиroom у Јерусалиму.¹⁷ О раду нове тајне радио-станице у Јерусалиму Ђоновић је писао и 7. новембра 1941. генералу Богољубу Илићу, обавештавајући га о начину, садржају и обиму рада, тражећи да Пресбиroom у Јерусалиму за ове емисије доставља материјал који ће се користити. Тиме ће се, како Ђоновић каже, сузбијати пропаганда сила Осовине и Палестина постати много важнији радиофонски центар од Лондона који се у својим емисијама држи умереније.¹⁸

Делатност радио-станице „Карађорђе” везана је за Јерусалим. На почетке рада станице указује допис Јована Ђоновића Слободану Јовановићу, 14. новембра 1942: „Дражина станица Карађорђе почиње рад

¹⁵ АЈ, 103-12-97, бр. 200.

¹⁶ У емисијама се издају наређења да се престане са саботажом како непријатељ не би открио комунисте „борце за слободу” и да су извесни „Михајловићевци” (мисли се на четнике) пришли непријатељу. Зато је тражена интервенција дипломатским путем код Совјета. На овом документу је рукописна белешка: „Ово писмо доставити Госп. Министру Спољ. (них) послова на увиђај ради предузимања потребних мера”: „На овом месту мени је част скренути Вам пажњу на неопходност наше интервенције дипломатским путем код Руске владе да једном престане са недопуштивим мешањем у наше интерне ствари. Ви знате колико је живота у нашој земљи пало услед болшевичких вршљања и њиховог изазивања оружаног отпора у току овог лета, пре времена и без изгледа на један одговарајући успех. Интервенцију би било боље учинити у Лондону, код тамошњег совјетског посланика, из ралога који није тешко схватити. Мишљења сам да би ову ствар требало одмах енергично сузбијати јер ће касније можда бити прекасно. Комунистичка вршљања морају се сасећи у корену, јер ће иначе сваки отпор нашег народа бити угушен и онемогућен. Не треба се варати у томе, да је велики део наших људи, услед страховитих недела комуниста у нашим национално најчишћим крајевима или поколебан у својој решености да мушки остане на мегдану, или већ прилази влади ђенерала Недића. Другим речима, од наших људи оданих Краљу и Отаџбини биће створени немачки сарадници. Јер, из говора Ољћана и самог Недића све је јасније да се Милан Недић неће задовољити само улогом човека који би имао да ствари стишава. Напротив, они сада иду на чисто политички терен, и под видом комуниста истребљују све што је у нас најздравије и национално најотпорније. При таквим околностима треба са сигурношћу очекивати – ако комунисте и даље буду помагали из Москве – да ће народ у својој борби попустити, и да ће на крају овог рата доћи у безизлазан положај. Ја ћу са своје стране, преко Јерусалима, настати да се ове емисије или онемогуће или сузбију против акцијом, која може ићи до врло оштрих мера.”; АЈ, 103-12-97, бр. 201.

¹⁷ АЈ, 103-12-97, бр. 202.

¹⁸ ВА, ЕВ, к. 30, пер. бр. 51/2, Стр. Пов. бр. 210/41.

20 овог месеца, у деветнаест и двадесет пет или по Гринвичу седамнаест и двадесет пет. Таласна дужина четрдесет два и три. У вези ранијих тражења особља до сад примљено осамдесет шест телеграма. Са Ракићем сам се споразумео о особљу. Првом поштом шаљем копије телеграма.”¹⁹ Штаб команде у Каиру је 14. новембра 1942, на основу дописа Слободана Јовановића, известио о тражењу Ђоновића за кадровима како би се на радио-станици пласирали телеграма из Југославије, о чему је пуковник Ракић писао новембра 1942.²⁰ Ђоновић потом пише Слободану Јовановићу, 22. новембра 1942. године, о британској контроли ове станице јер су, како се каже, „забрањени” одговори на вести радио-станице „Слободна Југославија”.²¹ Шћепановић је 5. децембра 1942. из Каира проследио Ђоновићев телеграм „лично” за Слободана Јовановића, да је 2. децембра 1942. добијен телеграм од генерала Михаиловића о позитивном пријему рада станице у земљи: „Емисије станице Карађорђе уопште бриљантне. Молим продужите тако. Скупиће се вама што више материјала. Изабран правац је врло добар. Нарочито је добар дијалог: Ало, Београд. Песме такође добро изабране. Уопште врло сам задовољан. И ја и народ благодаримо за емисију организацији пропаганде”.²² Од јануара до марта 1943. преко ове радио-станице пласирани су телеграма генерала Михаиловића које је упућивао Југословенској краљевској влади.²³ Рад ове радио-станице

¹⁹ Штаб Команде југословенских трупа (пуковник Ракић) проследио из Каира; ВА, ЕВ, к. 29Ф, рег. бр. 13/6, Стр. Об.О. бр. 412; ВА, ЕВ, к. 174, рег. бр. 34/1, бр. 973.

²⁰ Тражено је да се доделе потпоручник Шиљеговић и поручник Мијушковић, да поред Ненадовића раде на дешифровању телеграма, како се каже, „јер вели да је добио из земље за два дана 40 телеграма за дешифровање”; ВА, ЕВ, к. 38, рег. бр. 9/10, Пов. В. К. бр. 1992. Пуковник Ракић је из Каира одговорио 18. новембра 1942. Јовановићу: „Са Ђоновићем сам уредио ствар. Никакво додељивање из Лондона није за сада потребно. Телеграма су од Драже добијени шифром на нашем језику за радиоемисије”; ВА, ЕВ, к. 38, рег. бр. 9/10. ВА, ЕВ, к. 174, рег. бр. 34/1, Стр. Об. О. бр. 411.

²¹ Штаб Команде југословенских трупа (пуковник Ракић) проследио из Каира: „Станица ‘Слободна Југославија’ напада Ђенерала Михаиловића и владу све више и све одвратније. Употребили су изразе издајници у емисијама од 5 и 9 новембра. Овакви напади уносе забуну и наносе несумњиву штету. У емисијама станице ‘Карађорђе’ ми ћемо моћи морати реаговати, ако баш ништа не мognете учинити код Руса да измене држање. Молим о томе обавестите Форен Офис, по чијој наредби забрањени засад одговори какви се морају дати, и о демаршу ме обавестите”; ВА, ЕВ, к. 29Ф, рег. бр. 33/6, Стр. Об.О. бр. 418; ВА, ЕВ, к. 179, рег. бр. 4/1.

²² АЈ, 103-46-226, Пов. бр. 683.

²³ Јован Ђоновић је 13. јануара 1943. доставио депешу за радио-емисију; ВА, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, бр. 101 од 29. јануара 1943. Ђоновић бр. 76. Потом је 17. јануара 1943. Ђоновић доставио телеграме генерала Михаиловића за употребу станице „Карађорђе” у Јерусалиму и то бр. од 353 до 439; ВА, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, бр. 210 од 10. марта 1943. Ђоновић Стр. Пов. бр. 16. Затим је 2. фебруара 1943. Ђоновић доставио Дражине телеграме од бр. 440. до 549 (ВА, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, бр. 211 од 10. марта 1943. Ђоновић Стр. Пов. бр. 19.), 11. фебруара 1943. телеграме од бр. 460 до 486 (ВА, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, бр. 220 од 12. марта 1943. Ђоновић Стр. Пов. бр. 24), потом Дражине телеграме од 505 до 540 (ВА, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, бр. 220 од 12. марта 1943. Ђоновић Стр. Пов. бр. 25), 6. марта 1943. телеграме Михаиловића од бр. 558 до 593 (ВА, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, бр. 300

одвијао се до пред крај марта 1943. године. Управо је Денић 28. марта 1943. известио, преко посланства у Каиру, да је рад на дешифровању телеграма генерала Михаиловића од стране људи у Делегацији обустављен и да је радио-станица „Карађорђе” обуставила рад.²⁴

На проблем у раду станице „Карађорђе” указује елаборат урађен у југословенском МИП-у на захтев Војног кабинета 24. фебруара 1943. године. Елаборат указује на југословенске захтеве британским представницима од којих није добијен одговор.²⁵ Станица је потом престала са радом.

О конкретном раду радио-станице „Карађорђе” срећемо податке у извештају шефа секције за пропаганду Душана Петковића, у коме се указује на, како се каже, рад тајне станице „Карађорђе” у Јерусалиму од 20. новембра 1942. до 27. марта 1943. Подаци говоре о раду станице у прилог генерала Михаиловића у оквиру британске ратне пропаганде и под њиховом контролом и о постојању тешкоћа око сузбијања пропаганде станице „Слободна Југославија”. Дата су имена уредника, уређивачка политика, структура емисија, извори информација, циљна група којој су информације упућене итд. Станица је покренута са пристанком генерала Михаиловића, седиште јој је било у Јерусалиму, а тежња је била да се помогне, како се каже, „родољубива акција ђенерала Михаиловића” и тако повећа његов углед у земљи и иностранству. Станица је настојала да по начину уређивања емисија, по природи материјала којим је располагала,

од 1. априла 1943. Ђоновић Стр. Пов. бр. 33). На ово се надовезује Ђоновићев телеграм који је из Каира 4. фебруара 1943. проследио Шћепановић и који је упућен „лично” Слободану Јовановићу: „Своје телеграме ђенерал даје за емисију станице „Карађорђе” које свакодневно добијам. Стога мислим да је од почетка рада његове станице неопортуно измишљати ма шта јер се уноси забуна и он доводи у чудан положај. Друге телеграме нисам тражио да ми достављате јер их добивам као и ви али не користим за пропаганду сем изузетно интересантне”; АЈ, 103-46-227, Пов. бр. 78. Денић је у информацијама од 23. марта 1943. доставио Дражине телеграме од бр. 633 до 655 (ВА, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, бр. 356 од 19. априла 1943. Из Каира Стр. Пов. бр. 42), а потом 26. марта 1943. Дражине телеграме од бр. 643 до 655; ВА, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, бр. 392 од 29. априла 1943. Из Каира Стр. Пов. бр. 51. Затим је 30. марта 1943. Денић писао Јовановићу о емисијама радио-станице „Слободна Југославија” од 25. и 26. марта у којима је било речи о четницима и генералу Михаиловићу; ВА, ЕВ, к. 188, рег. бр. 8/9. в: М. Terzić, Radio-veze generala Mihailovića mimo britanske kontrole u Drugom svetskom ratu, *Vojnostirijski glasnik* 1–3, 2000.

²⁴ ВА, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, бр. 296. Из Каира Стр. Пов. бр. 9.

²⁵ Југословенска влада тражила је од МИП-а (Пов. Д. В. К. бр. 196 од 26. новембра 1942.) да се учини корак код британског Форин Офиса. Интервенцију је учинио помоћник Милановић посетивши Сарџента (Sir Orme Garton Sargent) 22. децембра 1942, али није следио британски одговор. Потом је 11. јануара 1943. Јовановић о томе предао писмену интервенцију министру Антони Идну (Eden Anthony) да се не зна за Иднов одговор, али је Ђоновићев заменик Денић известио 2. априла 1943. „да су енглеске власти привремено обуставиле рад овој станици” (Пов. бр. 1930); ВА, ЕВ, к. 178, рег. бр. 45/5, Стр. Пов. бр. 39. О престанку рада југословенски обавештајни официр мајор Перић известио је из Цариграда 28. марта 1943. године да је од стране Енглеза обустављена емисија станице „Карађорђе”; ВА, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6.

по „духу који је провејавао у њеним емисијама”, код слушалаца остави утисак, „ако не и уверење”, да се заиста налази у земљи, да је саставни део штаба генерала Михаиловића и да говори у његово име. Станица се налазила у саставу британског P.W.E. (Political Warfare Executive) и уживала је слободу у погледу одабирања и коришћења материјала, али је британски сервис имао право цензуре над емисијама. Уједно, приликом састављања емисија требало је водити рачуна о општим спољнополитичким циљевима Велике Британије, за које се каже да „се нису увек подударали са нашим” и да је станица у раду наилазила на тешкоће у покушају сузбијања партизанске пропаганде и њихових напада на генерала Михаиловића и његове борце преко станице „Слободна Југославија”. Петковић пише да је станица српском народу саветовала стрпљење, опомињући да ће Михаиловић дати знак за општи покрет и да се станица првентивно обраћала српском народу, истицала неопходност заједничког живљења са Хрватима и Словенцима и форсирала идеју будућег федеративног уређења земље. Отворено је нападала усташе и замерала Хрватима на пасивном држању. О раду станице похвално су се изразили генерал Михаиловић и краљевски делегат Ђоновић, под чијим је вођством станица радила. Почетак рада станице био је 20. новембар 1942. Емисије су уређивали Душан Петковић (Шеф секције за пропаганду у Јерусалиму и вицеkonzул) и Миливоје Ненадовић (секретар посланства), сарађивали су новинар Теодор Скрбић, професор Светозар Марковић, спикери пор. б. б. Милутин Перишић и Ото Мандл, спикер поднаредник Милорад Мркобрада, а као дактилографи биле су запослене Милка Полак и Босиљка Марић, преводилац је била Елза Норман, док су прислушну службу (слушање рада других станица) вршили Франта Полак, Ненад Марић, Вилма Цилцер и Гина Гинтер. Од 28. децембра 1942. уведена је енглеска емисија коју су уређивали Марковић и потпоручник Нинчић, а привредни одсек у оквиру Секције за пропаганду водио је Груја Грчић. Време и трајање емисије од 27. децембра било је у 19^h 25', а дужина трајања 25 минута. Када је уведен и део емисије на енглеском, станица је радила од 19^h до 19^h 50' (19^h – 19^h 15' енглеска емисија, 19^h 15' – 19^h 20' музика и 19^h 20' – 19^h 50' емисија на српском језику), од 8. јануара 1943. део на енглеском скраћен је на 10 минута, српски део емисије померен пет минута раније и овај распоред остао је до краја. Знак станице била је песма *Сјрем'ше се, сјрем'ше, четници*, а гесло речи исписане на ратним заставама „С вером у Бога, за Краља и Отацбину”. Назив станице био је „Четничка станица Карађорђе” и на почетку су објављиване поруке генерала Михаиловића који је позивао Југословене да га следе у борби. Циљ је било ослобођење, а нападани су Хорти, бугарски краљ Борис, Павелић, Недић и Рупник. Снаге је требало објединити геслом „Само слога Србина спасава”, а изражавала се вера у

победу моћних савезника Британаца, Руса и Американаца. Емисије су састављене од почетног знака, химне на крају и родољубивих песама између енглеског и српског дела емисије, док су сталне рубрике биле апели Србима (против Недића и за Михаиловића, подсећање на Косово и садашње жртве), Хрватима (да се прикључе покрету Михаиловића, да не буду оруђе у рукама окупатора и да се дигну против усташа) и Словенцима (да су им највећи непријатељи Италијани и Немци и да им жртве нису узалудне). У једној од редовних рубрика под насловом „Да се не заборави” истицана су зверства окупатора и њихових сарадника. У рубрици „Пре годину дана” изношене су чињенице о догађајима, помињане годишњице и њихове последице и показивало се како Осовина губи рат. Највећа рубрика била је „Наша реч” (коментари актуелних догађаја, рада Недића и његових министара – рад је праћен преко листа *Ново време* који је стицао са закашњењем од 10–15 дана, те коментари Недићева говора и иступа). Павелић и усташе били су чест предмет ове рубрике уз истицање да они нису наследници идеологије Стјепана Радића, коментарисано је тешко економско стање у Хрватској и одговарано на нападе хрватске штампе на Михаиловића. Нападани су Хитлер и његови савезници, указивало се на њихову пропаганду, наглашаване су последице савезничког бомбардовања Немачке и савезнички успеси у Северној Африци, те побијана немачка пропаганда преко *Новой времена* и *Нове Хрвајске* о неспоразумима између савезника. Нарочита пажња посвећена је српским жртвама и страдањима Словенаца и отпочело се са „Галеријом народних издајника”. Истицане су пароле у кратким и сажетим реченицама у прилог Михаиловићу, одбрани вере, краљу итд. Посебан део чиниле су вести из земље које су долазиле из штаба генерала Михаиловића у којима су изношени подаци о зверствима окупатора и борби југословенске војске, објављивана имена „најистакнутијих издајника” и упућиване поруке генерала Михаиловића омладини, домобранима, Божићне поруке итд., као и опомене »Арнаутима«, Немцима, Бугарима, Мађарима и усташама због злочина над становништвом. Саставни део био је хумор под насловом „Смех кроз сузе” где су извргавани руглу „непријатељи и издајници” (лажна побожност појединаца, алкохолизам, „независност” Хрватске, вицеви итд.), а део тога је и рубрика „Ало, ало, радио Београд” у којој су исмевани извештаји немачке Врховне команде. Повремене рубрике биле су објављивани телеграми генерала Михаиловића, његове поруке упућене савезницима поводом победе код Ел Аламеина, као и оне упућене генералима Де Голу и Жироу, позиви српским радницима да не иду у Немачку, те одговори на нападе хрватске и бугарске штампе итд. Посебне емисије биле су посвећене државним и великим верским празницима (1. децембар, Божић, Свети Сава, 27. март итд.) и српском народу. Емисије су остављале утисак једног

дневног листа и биле писане новинарским стилom, техника извођења прилагођавана је настојању да се остави јачи и непосреднији утисак (наизменично читање спикера, глас прилагођен предмету читања од тихог ка јакom, итд). Основни став станице био је у подржавању покрета генерала Михаиловића који се поистовећивао са Топличким устанком у Првом светском рату, истицало се држање хрватског народа у Априлском рату који није био за отпор, правила се разлика између усташа и Хрвата који су позивани на сарадњу са Михаиловићем. Словенцима је одавано признање због херојског држања пред зверствима окупатора, истицало се савезништво са Великом Британијом и САД, према храбрости Совјетске Русије где се „у идеолошка питања није улазило” јер је то унутрашње питање и наглашаван је „братски руски народ”. Став према Немцима је да су били и остали највећи непријатељи, да су Италијани увек тежили уништењу југословенске државе, што је истицано и за Мађаре, да је код Бугара прављена разлика између краља Бориса и, како се каже, „његове клике” и народа. Унутрашњим непријатељима истицани су Недић и његови сарадници, усташе, муслимани пришли усташама и њихови злочини над Србима, руска емиграција и Албанци („Арнаути”) као сарадници непријатеља. Општи став, о емисијама станице „Карађорђе”, како пише Петковић, био је да су првенствено намењене српском народу и да су одговарале на нападе на Михаиловића који је од Недића и усташа означаван као одметник, разбојник и плаћеник Лондона. Најопаснији напади долазили су од станице „Слободна Југославија” чији је циљ био да партизанска пропаганда дискредитује генерала Михаиловића, па када је одговарала на те нападе, појавила се озбиљна сумња у виду британске цензуре јер британским надлежним факторима није одговарало да дође „до борбе преко етера” између станица „Карађорђе” и „Слободна Југославија” јер им је циљ била борба српског народа по сваку цену, те је тако „настао парадокс да станица генерала Михаиловића није могла да одговара на нападе који су вршени против њега”. Због тога се прибегло „индиректном начину одговора, двосмисленим речима и реченицама” чији смисао енглеска цензура није схватала. Енглески део емисије конципиран је са намером да се иностранство упозна са догађајима у Југославији и око ње. Извори из којих је црпљен материјал за емисије били су новине из земље које су у Јерусалим стизале са закашњењем од 10–15 дана (*Ново Време*, *Нова Хрвајска* и *Хрвајски народ*), прислушна служба радио-станица на нашем језику, нарочито непријатељске станице и „Слободна Југославија”, телеграми из земље који су долазили из штаба Михаиловића о ситуацији у земљи, док су остали извори били новине непријатељских земаља које су долазиле у Британском сервису Р. W. E. и разне вести које је добио овај британски сервис из земаља под окупацијом. Рад станице највише је пого-

дио усташе који су одговарали преко листова *Сиремносї*, *Хрвайски народ* и *Нова Хрвайска*. Станица је добијала признања за рад од министра Јована Ђоновића, генерала Михаиловића, а у више махова и од британског сервиса. На крају овог извештаја Петковић закључује да је у рад ове станице уложено много рада и труда њених сарадника. Последња емисија ове станице била је 27. марта 1943. када је објављено да из „техничких разлога привремено обуставља своје емисије”.²⁶

Душан Петковић је касније у емиграцији објавио своје сећање на рад радио-станице „Карађорђе” по насловом „Четничка радио Станица ‘Карађорђе’, потврђујући претходно изнете ставове у извештају, указујући на неке појединости о неспоразумима са Британцима: „Цензура се није осећала све до доласка и постављења Ситона Вотсона млађег за шефа Југословенске секције у Британском интелигенс сервису у Јерусалиму”, за кога још каже, да није дозвољавао да се ишта неповољно каже о партизанима и да је имао „наследно-професионалну болећивост према Хрватима”.²⁷

²⁶ АЈ, 103-158-573.

²⁷ Радио-станција је успостављена захваљујући залагању Јована Ђоновића, налазила се у Јерусалиму и била је везана за тамошњу секцију британског Интелигенс сервиса на Средњем Истоку. Станица је била слободна у избору материјала за своје емисије, али подложна енглеској цензури. Капацитет станице није био велик, да су чињени неуспешни покушаји код енглеских власти да се појача. Због слабог капацитета емисије се нису чуле подједнако у свим деловима Југославије. Замисао је била да станица буде моћна морална потпора генералу Михаиловићу и да оставља утисак да се налази у земљи, материјал за емисије добијан је од Енглеза, прислушном службом радио-станица укуључујући и „Слободну Југославију”, радио Београд који је давао изводе из најважнијих чланака из листа Ново Време и других листова под окупацијом. Емисије су писали уредник Душан Петковић и Миливој Ненадовић, правац и пропагандни тон станице давао је Јован Ђоновић. Енглези су настојали да утичу и на конференцији фебруара 1943. у Каиру, када су Енглези настојали да територијално вежу генерала Михаиловића само за Србију, Јован Ђоновић је рекао пуковнику Батлеру (Butler), шефу Британског Интелигенс сервиса за Блиски и Средњи Исток, да је станицу боље укунути него то прихватити. Станица је укуната 27. марта 1943. Емисије су биле на српском језику у трајању од тридесет минута, а од 28. децембра придодато је 10 минута на енглеском језику. У изводу саопштаван део емисија на српском језику, преводилац и спикер емисије био је син министра Нинчића, Ђура Нинчић. Станица се јављала трубним знаком „Спрем’те се, спрем’те четници”, геслом „С вером у Бога, за Краља и Отаџбину” и завршавала се државном химном. Емисије су уређиване у виду дневног листа са уводником, коментарима, вестима из земље и иностранства, ситуацијом на бојиштима, порукама генерала Михаиловића, истицањем имена сарадника окупатора итд. Кроз емисије је провејавао српски дух, али не „великосрпски” или „шовинистички” јер, и поред вести о страдањима Срба, није осуђиван хрватски народ већ усташе, а највише су нападани Немци, према Бугарима је прављена разлика између владајућих германофилских кругова и народа, Мађари због недела у Војводини, а Албанцима („Арнаутима”) се скретала пажња на одмазде и пљачке на Косову и Метохији. Нападани су усташе због зверстава над српским народом, као и Недић и Љотић због сарадње са окупаторима, према Словенцима је показивано, како се каже „братско саосећање”, док је генерал Рупник сматран за колаборатера. Преносиле су се савезничке изјаве Рузвелта, Черчила, Де Гола и других, у односу на партизане „било је забрањено да се о њима ма шта пише”, а у уводној речи је речено да се за акције које се изводе мимо генерала Михаиловића сноси „своја” одговорност и за њих нема Краљевог пристанка. Гесло

Каснији покушаји указују на настојање да се обнови делатност радио-станице. Слободан Јовановић је у депеши упућеној 19. априла 1943. југословенској војној команди у Каиру писао: „Неће се примити обнављање Карађорђа под овим условима и не дати никог за сарадњу. Објасните Енглезима да би хвалисање партизана преко станице Михаиловића изазвало пометњу и хаос у трупима и народу”.²⁸ Следи 5. априла 1943. телеграм Денића, који је из Каира Слободану Јовановићу „лично” проследио Шћепановић, о разговору са Британцима који су „услед врло заплетене ситуације у Југославији” обуставили рад станице и који преузимају пропаганду, додавши: „Јуче сам имао састанак са Марејом, шефом ратне политичке ексекутиве који ће убудуће водити сву пропаганду о окупираним земљама. Рекао ми је да су емисије „Карађорђе” обустављене услед врло *зайлешене ситуације* (подвукао М. Т.) у Југославији. Они сада настоје прикупити са више страна обавештења о положају што иде врло споро, после чега донеће одлуку. За идући број *Југословенској гласника* рекао ми да сачекам док проучи питање. Према извештају са више страна Енглези одлучили да сву пропаганду узму у своје руке пошто емигрантске владе нису једнодушне у гледишту, а војна ситуација налаже најхитније преуређење пропаганде коју ће водити Foreign Office независно од свију емиграција.”²⁹

Британска политика почетком 1943, на овом сегменту пропагандног југословенског деловања, указује на ставове којима се требало прилагођавати. Команда југословенских трупа у Каиру проследила је Денићеве информације 15. априла 1943: „Станица Карађорђе ће продужити емисије али ће подједнако хвалити и Дражу и партизана. Денић и Петковић у том случају подносе оставке”.³⁰ Потом је команда југословенских трупа у Каиру доставила Денићеве информације од 20. маја 1943: „У Јерусалиму Енглези крећу емисију за нашу земљу без споразума са нама”.³¹ Денић је 16. маја 1943. информисао пуковника Путника (командант југословенских трупа у Каиру) о састанку који је 15. маја имао у британској, како пише,

је било да је спас у слози и јединству („Само слога Србина спасава”), по захтеву Енглеза станица је престала са радом 27 марта 1943, а по Петковићу, „Техеран је показао и због чега”. Петковић на крају закључује да се радило предано с вером у савезничку победу и ослобођење земље; Душан Петковић, Четничка радио Станица „Карађорђе”, *Гласник Српској историјско-културној друштва „Народ”*, 3, јун 1959, 43–48.

²⁸ ВА, ЕВ, к. 29Г, рег. бр. 13/3, Стр. Пов. В. К. бр. 352. Од 5. маја 1943. је Јовановићев допис команди у Каиру: „Док се не реши питање поновног рада станице ‘Карађорђе’ и не добијемо енглески одговор о одласку у земљу упутите потпоручника Нинчића на даљи рад у Команду Трупа”; ВА, ЕВ, к. 52, рег. бр. 29/2, Пов. В. К. бр. 1153.

²⁹ АЈ, 103-46-227, Пов. бр. 201. У МИП-у Пов, бр. 2021 од 6. априла 1943.

³⁰ ВА, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, Стр. Пов., бр. 64.

³¹ ВА, ЕВ, к. 9, рег. бр. 38/6, Стр. Пов., бр. 94.

„Егзекутиви за политички рат” где се расправљало питање пропаганде на Блиском и Средњем Истоку и где се могао уверити у, како пише, промену британске политике. Потом је Денић изјавио да не намерава примити понуду поновног излажења листа *Југословенски гласник* у форми коју му је предложио пуковник Грахам јер је немогуће објављивати га без помињања Краља и Министра војног генерала Михаиловића, а ако би Енглези покренули лист, инсистираће да не носи име *Југословенски гласник*. Такође, упитан је зашто изложба слика и карикатура Сабахадина Хоџића није прошла кроз „Егзекутиву за политички рат”, на шта је одговорио да је организована преко „British Kanucila” – културне организације. Предложено му је да официрима на раду у „Егзекутиви” и другим британским војним и политичким представницима организују низ конференција о Југославији, што је Денић са задовољством прихватио, а у наставку пише да је конкретно потегао питање обнављања рада станице „Карађорђе” и да је добио посредан одговор да о томе не може бити ни говора и да они желе успостављање међусавезничких војних емисија. Денић је у разговору потегао питање тона лондонске штампе у погледу генерала Михаиловића, на шта је поновљено да је „ситуација у Југославији изванредно компликована и морају се штедети све ‘осетљивости’”, додајући да ће се о питању слања помоћи у земљу решавати у договорима са Делегацијом и југословенском Командом о чему ће се организовати састанци, док му је „за војне емисије из Лондона речено... да су укинуте по жељи Краљ.(евске) Југословенске владе”.³² Денић је о овом састанку 17. маја 1943. известио Председништво Министарског савета, пишући да је акценат указан на радио-емисије са Блиског Истока. О томе је известио телеграмом Стр. Пов. бр. 89: да није могуће обнављање рада станице „Карађорђе” због, како му је од британске стране саопштено, конфузне ситуације у Југославији, да ће се приступити стварању јавних емисија са Блиског Истока као органа савезничких команди и да ће се ту разматрати питање цензуре. Денић на крају закључује да „Егзекутива жели да напусти сарадњу” („*желе нашу помоћ, а не нашу сарадњу*”/подвукао М. Т/).³³

Следе контакти са Британцима на другим нивоима. Хаџићорђевић је 27. маја 1943. из Каира информисао о састанку са Британцима: „Говорио сам јуче са Мојном помоћником Министра Кезија у присуству Мареја шефа сервиса за пропаганду и једног саветника. Дали ми обавештење о својим плановима у погледу будуће пропаганде за нашу земљу развијајући своју тезу овако: Политичка ситуација у Југославији је конфузна. Међутим нова војна ситуација у овом крају захтева нов начин пропаганде. Ми смо

³² АЈ, 103-46-227, Стр. Пов., бр. 87.

³³ АЈ, 103-13-105. Исто: *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945, Dokumenti, priredio Branko Petranović, Zagreb–Beograd 1981, стр. 89–91, док. бр. 47.*

готови продужити излагање *Југословенској гласника*, повећати му форму и појачати садржину. Тај редакцијски посао био би поверен нашим и вашим људима. Наше војне власти налазе да није zgodно растурати га сад авионом у Југославију стога биће намењен више Југословенској влади и југословенској колонији овде. Сервис пропаганде окупираних земаља водиће и даље Мареј. *Што се тиче радио-службе она ће продужити се али у другом облику. Налазим да је боље да се тајна станица Карађорђе укине и претвори у јавну. Емисију припремили би наши и ваши људи. Саопштили смо то Денићу и Пејковићу. Тим сервисима и свима сличним стварима управљаће Рајан који је пре неколико дана стигао овде* (подвукао М. Т.). Избегавати поменути реч цензура која наравно њима припада у одређивању материјала. Ова обавештења која сам од њих добио имала су карактер нечега већ свршеног о чему се не може дискутовати. Сматрам да такав лист за нас нема никаквог значаја јер га од странаца нико не чита а за нас овде нема потребе. Главно је упознати широку светску јавност о нашим напорима у овом рату, о акцији Михаиловића и оном што се код нас под окупацијом дешава. То неће бити могуће овако ограниченом службом. Тако наша делегација изгубила је свој *raison d'être*. Али ван овог може се доста урадити директним путем преко листова и агенција што и чинимо. Стога присуство наших у Бејруту потребније него (овде?) претпостављајући да ће мо се ми за такав лист дезинтересовати. Радио и агенције приступачнији су нама тамо него овде јер је мешање Енглеза у те послове много мање. Зато ту службу појачати у Бејруту. У вези са предњим сматрам да би требало предузети потребно да имамо свога представника у Алжиру одакле такође могло би се говорити преко радија јер су Французи готови нам помоћи”.³⁴

На делатност радио-станице „Карађорђе” у Јерусалиму, која је била под британском контролом, преламао се југословенски унутрашњи сукоб у земљи, (четници–партизани), због чега су Британци – због међународних обзира према СССР-у – забранили одговоре на вести радио-станице „Слободна Југославија”. Управо је партизанско-четнички сукоб утицао на то да Британци обуставе рад ове радио-станице због, како се каже, „заплетене” и „конфузне” ситуације у Југославији тражећи шири, југословенски приступ. Михаиловићев неодмерен говор у селу Липову код Колашина (28. фебруара 1943), о којем је британски пуковник Бејли известио претпостављене, престанак рада ове станице (27. марта 1943) и југословенских „Војних емисија” на Лондонском радију (крај априла 1943) речито говоре о британском односу према Југословенској краљевској влади

³⁴ АЈ, 103-170-599, Пов. бр. 296. ВА, ЕВ, к. 7, рег. бр. 2/2. О делатности југословенских представништава у Алжиру, где се преселио и Јован Ђонович, в. Милан Терзић, Делатност представништава Југословенске краљевске владе у Алжиру 1943–1944. године, *Војноисторијски гласник*, 1–2, 2005, 77–97.

и њеном министру, генералу Дражи Михаиловићу. Иронијом историјских догађаја десило да је радио-станица „Карађорђе” престала са радом 27. марта 1943, истог датума као и две године раније (1941) када се британски премијер Винстон Черчил огласио речима: „Рано јутрос југословенски народ је нашао своју душу”.

Original scientific paper

THE OPERATION OF RADIO STATION "KARAĐORĐE" IN JERUSALEM
(20 NOVEMBER 1942 – 27 MARCH 1943)

by

Milan Terzić

E-mail: mvterzic@yahoo.com

SUMMARY: The operation of radio station "Karađorđe" in Jerusalem, which worked under British control, was influenced by Yugoslav internal conflicts (Chetniks - Partisans). For the same reason, the British – due to the international relations with the Soviet Union – banned the news on radio station "Free Yugoslavia". It was the Partisans-Chetniks conflict that made the British suspend the operation of this radio station because of, as they put it, "complex" and "confusing" situation in Yugoslavia, seeking a broader, Yugoslav approach. Mihailović's intemperate speech in Lipovo village near Kolašin (28 February 1943) that the British Colonel Bailey (William Bailey) reported about, the suspension of the radio station (27 March 1943) and the suspension of the Yugoslav "Military programme" on the Radio London (the end of April 1943) were the obvious manifestations of British attitude towards the Yugoslav royal government and its minister, General Draža Mihailović. As an example of historical irony, radio station "Karađorđe" ceased to exist on 27 March 1943, on the same date when two years before (1941) the British Prime Minister Winston Churchill declared: "Early this morning the Yugoslav nation found its soul."

KEYWORDS: radio stations, war, propaganda, news, Communists, Chetniks

Душан Бојковић

СТАВОВИ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ КОМУНИСТА О „НАРОДНОМ СПОРАЗУМУ” И БАНОВИНИ ХРВАТСКОЈ 1939–1941.

САЖЕТАК: Рад говори о односу руководства Комунистичке партије Југославије према Бановини Хрватској, начину њеног формирања, управи банских власти и политичких и територијалних претензија Хрватске сељачке странке. Анализом су обухваћени извори КПЈ похрањени у Архиву Југославије, потом објављени извори и релевантна литература.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Комунистичка партија Југославије, Бановина Хрватска, Влатко Мачек, Драгиша Цветковић, народни споразум

Унутар кругова Комунистичке партије Југославије (КПЈ) у међуратном периоду хрватско питање наметало се као судбоносно у процесу борбе за остварење „националних права” несрпских народа. При том је политика Хрватске републиканске сељачке странке (ХРСС), односно Хрватске сељачке странке (ХСС), посматрана као израз воље Хрвата, док су Стјепан Радић и потом Влатко Мачек уважавани као предводници свеукупног хрватског народа. Након приступања ХРСС Сељачкој интернационали (СИ, Крестинтерна) маја 1924, Комунистичка интернационала (КИ, Коминтерна) је посебно упућивала КПЈ на сарадњу са „хрватским блоком”.¹

У периоду од 1924. до 1939. политике ХРСС/ХСС и КПЈ умногоме су биле сагласне. Тезе КПЈ о версајском карактеру Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) и великосрпском хегемонизму, потом праву хрватског и осталих несрпских народа на самоопредељење до потпуног отцепљења, рушењу заједничке државе и формирању слободних радничко-сељачких република итд., наилазиле су на разумевање Хрвата. Међутим, предводници радничког покрета нису имали да понуде хрватском становништву ништа ново у односу према програму ХРСС/ХСС. Пароле југословенских кому-

¹ В. Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд 1992, стр. 163–169.

ниста – „против националног угњетавања и за равноправност хрватског народа”, „напоље са српским чиновницима, жандармима и војницима”, „за слободну и независну Хрватску”, „хрватска пушка о хрватско раме”, „хрватски цеп на хрватске хлаче” – имале су извориште у захтевима хрватских политичара. Радикализација ставова ХРСС/ХСС током двадесетих и тридесетих година, која се није задржавала на истицању федерализма², већ је често подразумевала сепаратистичке тенденције³, ишла је упоредо са јачањем антијугословенске политике КПЈ.

Након Седмог конгреса КИ 1935, на коме је прокламована политика народног фронта и напуштена теза о разбијању Краљевине Југославије, комунисти у пракси нису променили свој однос према ХСС. Према њиховом мишљењу, значај хрватског питања увећавао се истовремено са успоном италијанског и немачког фашизма, поготово након чехословачке кризе 1938. Уочи Другог светског рата на испуњење захтева ХСС гледало се као на предуслов за јачање одбрамбене моћи заједничке државе. У циљу „освајања хрватских маса” требало је убацивањем „проверених кадрова” стварати „лијево крило у радићевским” и другим организацијама, улазити „у све организације које имају национално-ослободилачки карактер [...], остављајући их у склопу њихове партије”.⁴ Међутим, покушаји инфилтрирања у редове ХСС углавном су водили ка осипању чланства КПЈ и њиховом преласку у „буржоаски табор”. Многи припадници комунистичког покрета почели су да раде за оба покрета.

* * *

Национални програми хрватских политичара са Влатком Мачеком на челу темељили су се истовремено на природном и државном праву. У закључку седнице Хрватског народног заступства, одржане 15. јануара 1939, стоји како хрватски народ „осим права народног самоодређења признатог принципијелно свим народима има још и своје Хрватско државно право, којему се је и прије [Првог] свјетског рата увијек де јуре признавало и којег се никада није одрекао. То је право да буде господар сам на својем територију”.⁵ Коначни циљ ове политике представља издвајање „хрватских земаља” из састава Краљевине Југославије и формирање самосталне

² Средином двадесетих година Стјепан Радић је говорио како је Хрватска републиканска сељачка странка „вољна да остане у Југославији [односно Краљевини СХС – Д. Б.], ако се претвори у Федеративну Сељачку Републику” (Архив Југославије, фонд Комунистичка интернационала (даље: АЈ, КИ), 1924/37, стр. 2).

³ Лј. Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, I–III, Zagreb 1989, str. 1/87.

⁴ АЈ, КИ, 1935/316–4.

⁵ АЈ, КИ, 1939/17, стр. 1.

хрватске државе. Хрватско народно заступство дало је „свом Предсејднику и Вођи хрватског народа Дру. *Влајку Мачеку* [истакнуто у оригиналу – Д. Б.] неограничено повјерење и посве слободне руке, да у име његово подумне све потребно да се право самоодређења хрватског народа оствари”.⁶

Ставови првака ХСС о формирању аутономне или федеративне хрватске јединице у оквиру Краљевине Југославије били су веома блиски идеологији комунистичког покрета. Ток преговора између „београдског режима” и „хрватског блока” партијско руководство посматрало је у ширем контексту преуређења заједничке државе на федеративним основама, уз поштовање права свих југословенских народа и националних мањина. За Јосипа Броза „решење хрватског питања у духу Мачекових захтева и платформе постојећег споразума између Мачека и Удружене српске демократске опозиције захтева укидање данашњег централистичког Устава и изборе за Конституанту, па ће, према томе, бити постављено питање о новом државном уређењу Југославије у којем ће се морати узети у обзир захтеви не само Хрвата, већ и Словенаца, Црногораца, Македонаца и др., као и питање демократизације Југославије”.⁷ У једном писму упућеном генералном секретару Извршног комитета КИ Георгију Димитрову, Ј. Броз је истакао како југословенски комунисти морају „заузети јасан став према националним питањима у Војводини, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Македонији. Ова питања су сада [јун 1939] сазрела због унутрашњополитичких и спољнополитичких разлога”.⁸ Однос КПЈ према потенцијалном склапању споразума „српске и хрватске буржоазије” био је изражен у пружању пуне подршке Влатку Мачеку. Ишчекујући слом „великосрпске хегемоније”, комунисти су веровали да ће остварење захтева ХСС незауостављиво покренути даљу демократизацију југословенске државе.

За „предводника хрватског народа” од изузетног значаја било је питање граница. У свом говору пред Хрватским сабором маја 1939. Влатко Мачек је истакао да се у процесу преговора „између Хрвата и Срба, или, ако хоћете, Хрватске и Југославије” најпре „мора одредити хрватска територија, оно што треба да буде Хрватска”. Овај став заснивао се на идеји да „сваки народ који жели да живи као слободан народ и да има своју националну индивидуалност мора имати и своју територију”.⁹ Мачек је навео да су се током разговора са председником Југословенске владе Драгишом Цветковићем „показале тешкоће у вези с ’турском Хрватском’ [мисли се на Босну и Херцеговину – Д. Б.], која с геополитичког и историјског гледишта несумњиво чини саставни део Хрватске”. Након подсећања Драгише Цветковића на

⁶ Исто, стр. 2.

⁷ АЈ, КИ, 1939/23, стр. 1.

⁸ J. V. Tito, *Sabrana djela*, I–XXX, Beograd 1981–1989, str. IV/198.

⁹ АЈ, КИ, 1939/19, стр. 3.

националну шареноликост Босне и Херцеговине, Влатко Мачек се сагласио са предлогом спровођења плебисцита у тој покрајини.¹⁰ Притом представници ХСС и југословенске владе нису разматрали питање права и националне идентификације муслиманског становништва. Према речима Влатка Мачека, након састанка са Драгишом Цветковићем 22. априла 1939, договорено је да се „на основу параграфа 116 Устава [Краљевине Југославије] одмах приступи спајању савске и приморске бановине укључујући Дубровник у једну бановину – Бановину Хрватску”. Предвиђено је да границе Бановине Хрватске „утврди народ на изборима у осталим деловима Босне и Херцеговине, Далмације, Срема и Војводине”.¹¹

Потписивањем тзв. „народног споразума” између Драгише Цветковића и Влатка Мачека 26. августа 1939. и именовањем шефа ХСС за потпредседника нове Југословенске владе створена је Бановина Хрватска. Њена територија обухватила је Савску и Приморску бановину, потом „хрватске котаре”, односно срезове из осталих бановина: Брчко, Травник и Фојницу из Дринске, потом Дервенту и Градачац из Врбаске, Дубровник из Зетске, те Илок и Шид из Дунавске. На основу Уредбе о Бановини Хрватској на банске власти пренете су надлежности у области „пољопривреде, трговине, индустрије, шума, рудника, грађевине, социјалне политике, народног здравља, физичког одгоја, правде, просвете и унутрашње управе”, док су остали послови (спољна политика, војска, железница и пошта) остали у надлежности југословенских власти.¹² Након мартовског војног пуча 1941. свој улазак у владу генерала Душана Симовића Влатко Мачек је условио

¹⁰ У оквиру преговора између Драгише Цветковића и Влатка Мачека питање Босне и Херцеговине отворено је 15. априла 1939, приликом њиховог другог сусрета. Представник ХСС изнео је три предлога. Најпре је предвиђено стварање седам „равноправних јединица” (Словенија, Хрватска, Србија, Босна и Херцеговина, Војводина, Црна Гора, Македонија). Према другом предлогу, Хрватска би обухватала Савску бановину до Шида, потом срезове Брчко, Градачац и Дервенту, одакле би граница ишла линијом Сава – Уна – ушће Сане – Јајце – Зеница – Високо, спуштајући се на границу Приморске бановине до Херцег Новог (укључујући Дубровник). Влатко Мачек је нагласио да би овакво разграничење било могуће једино уколико би преостали делови Босне и Херцеговине и Војводине чинили посебне јединице. У противном, предложено је да граница Хрватске иде од Суботице до Илока и Саве, затим до Босне и Сарајева и одакле на границу Приморске бановине до Херцег Новог. Драгиша Цветковић је изразио сагласност у случају издавања Савске и Приморске бановине, али се супротставио гледиштима Влатка Мачека по питању дела Босанске крајине. Током њиховог трећег и четвртог сусрета крајем априла 1939. постигнут је споразум о спајању Савске и Приморске бановине (са Дубровником) у једну целину. Предвиђено је да дефинитивни опсег Бановине Хрватске буде утврђен након плебисцита у преосталим деловима Босне и Херцеговине и Срема. – М. Радојевић, „Споразум Цветковић–Мачек и Босна и Херцеговина”, *Босна и Херцеговина: од средњеј века до новијеј времена*. Међународни научни скуп (ур. С. Терзић), Београд 1995, стр. 126.

¹¹ АЈ, КИ, 1939/19, стр. 4–5.

¹² Више: Лј. Вобан, *Маћек и политика Хрватске Селјачке Странке 1928–1941*. Из повјести хрватског питања, I–II, Zagreb 1974, стр. II/143–185; М. Радојевић, *Удружена ојозиција 1935–1939*, Београд 1994, стр. 187–188.

проширењем надлежности банских власти на послове жандармерије.¹³ Уопште узев, споразум Цветковић–Мачек значио је победу етноцентристичке концепције ХСС.¹⁴ Нарушавањем државног централизма започет је процес даљег преуређења Краљевине Југославије.

Формирање Бановине Хрватске наишло је на критику српских политичара из редова Удружене опозиције. Истовремено нису била испуњена сва очекивања хрватских политичара. Приликом обраћања јавности 29. августа 1939. Влатко Мачек је указао на неке „спорне тачке” у споразуму: „Ми се нисмо могли нити у територији сложити и зато смо у споразуму узели Савску и Приморску бановину, те прикључили к томе територију град и котар Дубровник, хрватске котаре из Босне: Травник, Фојницу, Брчко, Градачац, Дервенту, а из Славоније Илок и Шид. Тим није питање хрватског територија ријешено дефинитивно, јер смо ставили у споразум нарочиту клаузулу, да ће се дефинитивни опсег Бановине Хрватске установити, кад се буде преуређивала читава државна заједница. [...] Јер, посве друкчије ће изгледати дотични териториј Бановине Хрватске, буде ли у ново преуређеној државној заједници рецимо и аутономна Војводина или не буде, друкчије буде ли и аутономна Босна или не буде”.¹⁵ За Влатка Мачека стварање Бановине Хрватске означавало је само „прву етапу” у процесу остварења максималних циљева.¹⁶

Руководство КПЈ најпре је позитивно оценило споразум Цветковић–Мачек. У тезама ЦК КПЈ од октобра 1939. наводи се како је „великосрпски хегемонизам” присиљен на компромис јер се на спољнополитичком плану налазио у опасности од увлачења Краљевине Југославије у ратну орбиту фашистичких сила, док је истовремено страховао од све снажнијег незадовољства „угњетених маса” у земљи. Иницијативни одбор за стварање Странке радног народа (ИО СРН)¹⁷ оценио је „да је споразум Цветковић–Мачек, уза све његове недостатке, нејасноће и привремености, један позитивни допринос рјешавању наших унутрашњих народно-политичких проблема”. Иако Споразум „по начину на који је направљен, – пошто га нијесу правили прави претставници Српског народа, – не носи демократске особине”, ипак је, с „обзиром на то да су националне тежње и захтјеви Хрватског

¹³ Z. Radelić, *Hrvatska seljačka stranka: 1941–1950*, Zagreb 1996, str. 13.

¹⁴ Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне иницијације*, Београд 1993, стр. 46.

¹⁵ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslavija 1918–1984*. Zbirka dokumenata, Београд 1985, стр. 360–361.

¹⁶ Више: F. Jelić Butić, *Hrvatska Seljačka Stranka*, Zagreb 1983, str. 15–17; J. В. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1972, str. 157–168.

¹⁷ Крајем 1937. покренуто је питање стварања легалне радничке партије, назване Странка радног народа. Убрзо је у Загребу формиран Главни иницијативни одбор СРН под председништвом Божидара Адије. Платформа СРН садржала је основна начела политике народног фронта.

народа великим дијелом задовољени, да су њиме отворена врата у једну нову политичку еру у Југославији”, начињен „један корак напријед”.¹⁸

Према мишљењу представника комунистичког покрета, испуњењем већине захтева ХСС и хрватског народа уопште остварени су предуслови за јачање веза међу народима Краљевине Југославије и њихово повезивање у чврсту заједницу. Притом се питање одбране југословенске државе од немачког и италијанског фашизма налазило у самом средишту свеукупне политике КПЈ након почетка Другог светског рата. У свом извештају писаном у Москви током септембра 1939. Јосип Броз је навео како је позитивно „то што је Југославија постала јединственија, што су Хрвати спремни, исто тако као и Срби, да бране независност Југославије, што Хрвати признају Југославију као целину, што је опасност од цијепања Југославије постала мања”. У периоду који је претходио потписивању споразума КПЈ је „наилазила на тешкоће” у раду на одбрани земље. Тако у Хрваткој „линија наше Партије [...] наилазила је на велики отпор док још није било ријешено хрватско питање. На такав отпор она је наишла чак и код неких руководећих комуниста, који су се налазили под утицајем неких националиста. Такви комунисти чак су говорили да Хрвати не треба да бране Југославију ако се не ријеша хрватско питање. Ми [руководство КПЈ – Д. Б.] смо, напротив, говорили да треба ујединити све снаге у одбрани независности земље од агресије, али да би та одбрана била успјешна треба задовољити захтјеве Хрвата и дати демократска права цијелом народу Југославије”.¹⁹

Убрзо је, међутим, почело да бледи уверење унутар КПЈ да ће споразум Цветковић–Мачек коначно решити хрватско питање и неке од социјалноекономских проблема. Вођена политиком рушења „шестојануарског режима”, КПЈ је крајем 1939. поздравила „споразум као корак напријед к постизању националне равноправности у земљи”, али је истовремено наведено да партијско руководство „не види да је садашња влада спремна да измијени реакционарни курс према радничкој класи и да обнови демократска права и слободе народа”.²⁰ Иако је влада Цветковић–Мачек начинила „извјестан заокрет у правцу демократизације земље”, оцењено је да има „разлога да се не вјерује у обећања” која је она дала.²¹ Ово неповерење комуниста према мотивима новоформиране Владе

¹⁸ *Aprilski rat. Zbornik dokumenata*, I–II, Beograd 1969–1987, str. I/334, 378.

¹⁹ АЈ, КИ, 1939/11.

²⁰ АЈ, КИ, 1939/8.

²¹ У даљем тексту стоји како се влада Цветковић–Мачек „пожурила да 12. новембра [1939] спроведе изборе за Сенат, још прије парламентарних избора, на основу старог реакционарног изборног закона, по којем на изборима учествују само бановинска вијећа и именовани предсједници општинских вијећа. Тежи се стварању реакционарног Сената, који ће по француском узору кочити рад Скупштине и њене одлуке. Иста ствар је и с амнестијом политичких затвореника. Влада је у септембру амнестирала само Хрвате и хрватске националисте (франковце), док велики дио

садржано је у наведеном извештају Јосипа Броза: „Широке народне масе у Хрватској су засад задовољне рјешењем националног питања, али да ли ће дуго бити задовољне? Сељачке масе у Хрватској, које чине огромну већину становништва, очекују сада да се испуне обећања која су им дали вођи хрватске странке. Та обећања су често била веома демагошка, као, на примјер, смањење пореза, потпуна аграрна реформа, повећање цијена пољопривредних производа и уопште побољшање њиховог положаја. Може ли ово да испуни хрватска буржоазија? Ја мислим да не може”. Услед неиспуњења наведених очекивања и обећања ХСС „треба очекивати незадовољство сељака и демагошку агитацију хрватских фашиста-франковаца, који су противници овог споразума и који се залажу за отцјепљење Хрватске од Србије”.²² С тим у вези, задатак комуниста је да појачају „рад међу сељацима у борби за остварење њихових захтјева”.²³

Незадовољство комуниста изазвано је, такође, тиме што „представници Хрвата нису поставили питање демократизације; они нису поставили ни питање Македоније и других угњетених народа у Југославији”. Вођени својим уским интересима, предводници ХСС не само да су занемарили права осталих несрпских народа, већ су посредним путем изразили подршку актуелном режиму. Отуда „српски хегемонисти сада имају још већу могућност за угњетавање осталих малих народа Југославије, јер ће одговорност за ово сносити Хрвати”. Ипак, закључено је да се „не може порицати да су сада могућности за борбу за нашу Партију за рјешавање свих ових питања веће”. У том смислу, потписивање „народног споразума” оцењено је као прогресиван чин. Како су стварањем Бановине Хрватске барем делимично задовољени захтеви хрватског народа, „сада је нарочито важно поставити македонско питање и питање Црне Горе, гдје је талијански фашизам чврсто закорачио”.²⁴

Значај стварања Бановине Хрватске за свеукупни процес прекомпоновања југословенске заједнице различито је тумачен унутар

комунистичких политичких осуђеника није амнестиран. Ова влада, која себе, додуше, назива народном владом, не пружа никакву гаранцију да ће бити ријешена макар и најважнија питања која све више сазријевају: успостављање демократских права народа, национална равноправност и сељачко питање, која захтијевају брзо рјешење. Аграрно питање је у Југославији неколико пута рјешавано, али увек у корист земљопосједника, а не сељака. Од 1 985 722 сељачка газдинства 1 348 149 газдинстава посједује само 2 981 112 хектара земље од укупно 10 645 980 хектара, што значи да на свако газдинство долази отприлике 2 ½ хектара, док 54 470 кулака и 1 801 земљопосједник има 2 460 095 хектара земље, 334 436 сељака не посједује ни ¼ хектара земље” (Ј. В. Тито, n. d., str. V/33).

²² Теза о отцпепљењу „Хрватске од Србије” темељила се на бројним стереотипним ставовима представника Коминтерне и југословенских комуниста, који су заједничку државу често посматрали као проширену Србију.

²³ АЈ, КИ, 1939/11.

²⁴ Исто.

кругова КПЈ и радничких организација. Иницијативни одбор за стварање Странке радног народа захтевао је да се модел Бановине Хрватске искористи као идејни оквир за преуређење осталих југословенских покрајина.²⁵ У једном обраћању ИО СРН „радном народу града и села” од 10. септембра 1939. затражено је „да се уредба о Бановини Хрватској примјени на остале земље и историјске покрајине Југославије”.²⁶ С друге стране, партијско руководство указивало је на крупне пропусте у споразуму Цветковић–Мачек, услед којих се није могуће у потпуности ослонити на овај пројекат. Јосип Броз је истакао како се национално питање у Краљевини Југославији не може решити „по узору на хрватско питање, које представља споразум између српске и хрватске буржоазије, јер оно оставља неријешено управо најважније питање – сељачко питање”.²⁷

Већ крајем 1939. у реторици комуниста раније усвојени ставови о „народном споразуму” између хрватског народа и југословенског режима замењени су новим, у којима је класни моменат истакнут изнад осталих. Како је споразум Цветковић–Мачек пре свега резултат договора хрватске и српске буржоазије, готово у потпуности су занемарена права осталих „народних слојева”, у првом реду сељака и радника. У свом извештају о приликама у земљи Јосип Броз је навео да је у „Хрватској, пошто јој је дата аутономија” дошло до „специфичне ситуације. Незадовољство великог, сиромашног дијела сељаштва и радничке класе рашће упоредо с неиспуњавањем великих обећања Мачекове странке да ће задовољити њихове захтјеве”. Изнад свега оцењено је да „компромисно рјешење хрватског питања и извјесна формална демократизација режима нису ни издалека довели до националног јединства Југославије нити до задовољења стварних интереса радних маса народа Југославије”.²⁸

У случају Бановине Хрватске за партијско руководство није постојала дилема по питању односа према политици ХСС. Захтеви Влатка Мачека оцењени су као позитивни и исправни, али се убрзо јавила сумња у политичку вољу и истрајност банских власти у процесу демократизације земље. У широј перспективи комунисти су упозоравали на спрегу између „народног незадовољства”, изазваног неиспуњењем прокламованих начела ХСС, и јачања екстремних фашистичких покрета. Оцењено је како ће то незадовољство тежити „да искористе хрватски фашисти (франковци) ако КПХ²⁹ не успије да на вријеме стане на чело борбе незадовољних маса за

²⁵ D. Lukač, *Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918–1941*, Beograd 1972, str. 336.

²⁶ *Aprilski rat. Zbornik dokumenata*, str. I/335.

²⁷ J. B. Tito, n. d., str. V/33.

²⁸ АЈ, КИ, 1939/8.

²⁹ Комунистичка партија Хрватске формирана је у ноћи између 1. и 2. августа 1937. у шуми Анидол крај Самобора. У партијским документима овај догађај означен је под шифром „Хрватска свадба”.

испуњавање Мачекових обећања”.³⁰ Руководство КПЈ не само да је подржавало политику ХСС, већ је изразило спремност да преузме водећу улогу у спровођењу обећања Влатка Мачека.

Годину дана након потписивања споразума Цветковић–Мачек комунисти су били врло незадовољни управом банских власти. Представници КПЈ говорили су како успостављање Бановине Хрватске „није задовољило широке масе сељака и других трудбеника, већ само хрватске капиталисте с реакционарним вођама Хрватске сељачке странке на челу”. Партијски врх је осудио политику првака ХСС, који „у незаситљивој похлепи за брзим богаћењем, нису бирали средства да би обизбиједили пљачкање радника и сељака”. Посебно је наглашено да се Хрватска сељачка заштита и Хрватска градска заштита, које је ХСС основала 1936. као „одбрамбени савез”, користе за „спровођење терора над сељацима и грађанима и углавном је усмерен против комуниста”.³¹ У свом извештају о раду КПЈ упућеном Коминтерни 23. новембра 1939. Јосип Броз је навео да споразум „између београдске владе и Мачека није ријешило национално питање у Југославији”. Према његовом мишљењу „то је споразум између српске и хрватске буржоазије у циљу даљег угњетавања и експлоатације маса и националног угњетавања осталих народа Југославије”.³² У партијској штампи Споразум је окарактерисан као „покушај велике преваре народа”.³³

Попут Јосипа Броза, Едвард Кардељ је говорио да стварањем Бановине Хрватске „национално питање није решено. Сама аутономија Бановине Хрватске била је врло ограничена. Словеначко питање остало је нетакнуто, а македонско великосрпска [буржоазија] ионако није ни у начелу ни у пракси признавала. Па и супротност између српске и хрватске буржоазије нису тиме [споразумом] биле савладане. Напротив, хрватска буржоазија осетила се јачом у борби за освајање даљих економских и политичких позиција у Југославији”.³⁴ Насупрот политичкој активности ХСС у периоду опозиционог рада, када је деловала „као прогресивна, демократска странка”, која се „служила демагошким фразама о демократији и увјеравањима да у будућој, самосталној Хрватској жели владавину слободе и демократије”³⁵, након споразума са „београдском чаршијском олигархијом” Влатко Мачек је изгубио интерес за решавање проблема „радног народа”. Комунисти су говорили како је „великосрпска буржоазија” пронашла новог савезника у „хрватској буржоазији” јер је Влатко Мачек „одиста подупро великосрпске

³⁰ Исто.

³¹ J. B. Tito, n. d., str. V/127.

³² АЈ, КИ, 1939/10, стр. 1.

³³ *Proleter*, br. 1–2, januar–februar 1940, str. 9.

³⁴ E. Kardelj, *Izbor iz dela*, I–VII, Beograd 1979, str. IV/22.

³⁵ J. B. Tito, n. d., str. V/128.

хегемонисте у њиховој протународној борби”. Истовремено су нарасли апетити хрватске буржоазије која је, „охрабрена успехом за који се није она сама борила”, показала „своје империјалистичке пипке. Загражила је Босну, Војводину итд. што великосрпски хегемонисти нису спремни дати из својих руку, држећи да је угњетавање Босне и Војводине ствар Београда а не Загреба”. Према мишљењу југословенских комуниста, унакрсни сукоби буржоазија око „поделе Југославије” толико су се заострили да прете „да увуку народе Југославије у канџе империјалиста, у империјалистички рат”.³⁶

Мада незадовољни политиком ХСС после августа 1939, комунисти нису доводили у питање сâму идеју стварања Бановине Хрватске. У периоду од 1923/1924. до 1939. формирање аутономне или самосталне хрватске јединице налазило се у средишту свеукупне политике КПЈ. Желећи да у оквиру народног фронта оствари чврсту сарадњу са „хрватским блоком”, партијско руководство је подржало готово све захтеве ХСС. Након склапања споразума Цветковић–Мачек комунисти су били незадовољни „противнародном” политиком банских власти и прогоном својих другова, али нису дирали у питања унутрашње организације и граница Бановине Хрватске. У реторици КПЈ изостала је критика на рачун дискриминације нешто мање од милион Срба унутар Бановине Хрватске.³⁷ Након августа 1939. велики број чиновника српске националности отпуштен је из службе, док је истовремено започет процес исељавања српског становништва из „хрватских земаља”.³⁸ Такође, комунисти нису критиковали ставове хрватских гласила и политичара из кругова ХСС, према чијим речима је приликом склапања споразума Цветковић–Мачек усвојен „строго етнографски принцип”³⁹, занемарујући притом области у централним деловима Бановине Хрватске насељене компактним српским становништвом. Партијско руководство није изразило своје гледиште по питању иницијативе српског народа из Хрватске у циљу обједињавања „обе Крајине” као административно-политичке јединице са центром у Бихаћу, која је требало да обухвати 25 срезова са око 587.000 Срба⁴⁰, као ни у случају протеста представника

³⁶ *Proleter*, br. 3–4, april–maj 1940, str. 4–7.

³⁷ Према истраживањима Момчила Зечевића број Срба унутар граница Бановине Хрватске износио је око 847.000, док се 421.000 Хрвата налазило у осталим деловима југословенске државе. – М. Зећевић, „Ideološke osnove jugoslovenskih unutrašnjih razgraničenja”, *Istorija 20. veka*, br. 1–2/1992, Beograd 1992, str. 177.

³⁸ У делу историографије влада мишљење да је Бановина Хрватска представљала весник погрома српског народа 1941. – Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне инхијерације*, стр. 46.

³⁹ М. Радојевић, *n. g.*, стр. 186–202.

⁴⁰ М. Зећевић, *n. d.*, str. 177. Стеван Мољевић се залагао за заокруживање „српске области” у Бановини Хрватској и Врбаској бановини – Лика, Банија, Кордун, северна Далмација, Босанска Крајина – чиме би била формирана српска јединица са око 1.200.000 Срба. – М. Radojević, „Bosna

српског народа у Дервенти, Мостару, Градачцу, Брчком, Вуковару, Шиду и њихових захтева за издвајање тих срезова из састава Бановине Хрватске и прикључивање Дунавској бановини.⁴¹ Значајније интересовање руководства КПЈ није побудило ни незадовољство Југословенске муслиманске организације (ЈМО) у вези с прикључењем тринаест босанскохерцеговачких срезова Бановини Хрватској.⁴²

Уопште узев, о питању граница међу будућим самосталним „радничко-сељачким републикама” или федеративним јединицама комунисти у међуратном периоду нису јавно расправљали. Проблем територијалног простирања Бановине Хрватске у потпуности је скрајнут, тим пре што је, према процени руководства КПЈ, покретање питања етничких, односно националних граница могло заштрићи националне суревњивости и ослабити одбрамбену моћ Краљевине Југославије.

Непоколебљив став КПЈ о праву народа на „самоопредељење до потпуног отцепљења”, односно у конкретном случају о праву хрватског народа да омеђи своју државу и самостално одреди њен будући положај, посредним путем упућује на закључак да су комунисти прећутно подржали територијалне претензије ХСС. С друге стране, руководство КПЈ задржало је унутарпартијску организацију засновану на свести о „хисториским покрајинама”, одбијајући да границе КП Хрватске уобличи у складу са новонасталим приликама на терену. Ипак, унутар КПЈ постојале су одређене недоумице, па и мање или више притајени сукоби по питању разграничења будућих република Хрватске и Србије у Срему.⁴³

і Hercegovina u raspravama o državnom uređenju Kraljevine (SHS) Jugoslavije 1918–1941. godine”, *Istorija 20. veka*, br. 1/1994, Beograd 1994, str. 34–35.

⁴¹ М. Радојевић, „Споразум Цветковић–Маћек и питање разграничења у Срему”, *Istorija 20. veka*, br. 1–2/1992, Beograd 1992, str. 69.

⁴² Предводник Југословенске муслиманске организације Џафер Куленовић је након снажног притиска хрватских политичара одустао од тезе о формирању аутономне босанскохерцеговачке јединице у њеним историјским границама, задржавајући се на питању будућег положаја преосталог дела Босне и Херцеговине, заправо Врбаске бановине без Градачца и Дервенте. Уочи Априлског рата унутар ЈМО могли су се чути усамљени гласови који су говорили о српском пореклу муслимана у Босни и Херцеговини и о припајању те покрајине Србији. Према попису становништва из новембра 1939. у Босни и Херцеговини – у њеним историјским границама – било је 2.749.210 становника: 1.232.370 (44,8%) православних, 858.140 (31,2%) муслимана, 626.500 (22,8%) римокатолика и 32.200 (1,2%) припадника осталих конфесија. У Врбаској бановини – без Дервенте и Градачца који су прикључени Бановини Хрватској – било је 60,6% православних, 25,5% муслимана, 12,6% римокатолика и 1,3% осталих. – М. Радојевић, „Споразум Цветковић–Маћек и Босна и Херцеговина”, стр. 128–129.

⁴³ Ово питање покренуто је у лето 1942. спором партијских организација Хрватске и Војводине. Централни комитет је 3. јула 1942. донео одлуку да територија источно од линије Вуковар–Винковци–Жупанија припадне Војводини. Након Другог светског рата ЦК КПЈ је образовао посебну комисију са Милованом Ђиласом на челу, која је имала задатак да увидом у реално стање на терену понуди основу за коначно успостављање границе у Срему. Међутим, бројни показатељи сведоче о значајним

Ставови југословенских комуниста по питању поделе Босне и Херцеговине, покренутог у процесу стварања споразума Цветковић–Мачек, јасан су показатељ односа КПЈ према границама Бановине Хрватске. Током друге половине 1939. комунисти су се залагали за „аутономију Босне и Херцеговине”.⁴⁴ На покрајинској конференцији КПЈ за Босну и Херцеговину, одржаној 27. и 28. јула 1940. у оквиру припрема за сазивање Пете

пропустима у организацији и површном раду комисије. Нико од чланова комисије није био компетентан за решавање таквог питања, комисија је радила само седам дана (од 19. до 26. јуна 1945), на терену су вођени разговори искључиво са људима који су обављали партијске функције, занемарени су резултати колонизаторских мера усташких власти током рата, Буњевци су пописани као Хрвати, недоследно су примењивани етнички, историјски и економски критеријуми итд. С друге стране, дужина трајања рада комисије на терену упућује на закључак да је политичка одлука о разграничењу већ била донета у врху КПЈ, док је рад комисије, изазван пре свега спором партијских организација у Хрватској и Војводини, требало да процесу решавања овог проблема обезбеди формалну ноту. – Lj. Dimić, „Nekoliko dokumenata o privremenoj administrativnoj granici između jugoslovenskih republika Srbije i Hrvatske”, *Istorija 20. veka*, br. 1–2/1992, Beograd 1992, str. 231–246. Говорећи о овом проблему, Милован Ђилас је 1989. у једном интервјуу навео: „Први озбиљни конфликт у том погледу избио је на питању разграничења у Војводини, када је [Андрија] Хебранг поставио тезу да Хрватска допире до Земуна, тј. укључивши и Земун. Почело је негодовање међу војвођанским кадровима, у првом реду Сремцима, и Срби су негодовали, али су били опрезнији, да не би доживели неку оптузбу да су антихрватски расположени, или да имају некакве претензије, али су били наглашено против. Ипак, главно незадовољство било је код Сремаца, код Војвођана. Онда је одређена комисија на чијем челу сам био ја, да изврши разграничење, које постоји и данас [1989]. То је крај 1945–1946, јесен–зима. [...] Ово [разграничење] које имате данас доста је солидно рађено. Ишли смо од села до села, испитивали где је већина. Пре тога, Политбиро нам је одредио став да се држимо етничког принципа. Наишли смо на проблем Буњеваца, па смо узели границу Дунава, онда на проблем Барање, по нашим тадашњим знањима, мада то сад неки оспоравају, тамо је већина Хрвата... Али не гарантујем, заборавио сам, можда смо узели границу Дунава као природну... Колико се сећам, у Барањи је била већина Хрвата... Био је проблем Илока који се увлачи као слепо црево у војвођанску територију, а већина су Хрвати. Нисмо имали разлога да им то не дамо. Међутим, сада чујем да је та већина настала тако што су усташе бежале из Херцеговине и Босне, и насељавале се тамо... То је за наша тадашња гледања био наш народ, зликовце смо обично стрељали, они су бежали пред нама. А о женама, деци – ми нисмо бринули. Тако да смо у случају Илока поставили већински принцип” (М. Ђорговић, *Џилас. Vernik & jeretik*, Beograd 1989, str. 115–116). Према речима Милована Ђиласа, комисија је прихватила „етнички принцип. На наше чуђење, открили смо да у Шиду не живи хрватска већина, као што је то било у време Бановине Хрватске, већ да има више Срба – и Шид смо зато припојили Србији”. Међутим, „око Вуковара је била нејасна ствар: у околини овог града има много српских села, али је у граду живела већина хрватског становништва. Тадашњи срез вуковарски је имао не велику, али ипак хрватску већину. Зато смо сматрали да Вуковар треба да припадне Хрватској. У Барањи, зачудо, наишли смо на хрватску већину, врло незнатну. То је за нас било изненађење, али смо због етничког принципа одлучили да Барања припадне Хрватској. Избио је и проблем Буњеваца, али да би се припојили Хрватској морало би се ићи кроз српско ткиво – остали су у Србији” (*Политика*, 6. септембар 1992, стр. 2). У процесу разграничења било је „малих одступања. Дешавало нам се да села траже да остану у Хрватској, или Србији, да им срез не би био на другој страни Дунава. Мислили смо тада да ће нације постепено да изумру. Била је и то једна од комунистичких илузија, али не већа од оне да ће се изградити бескласно друштво!” (*Политика експрес*, br. 10669, 23. новембар 1993, стр. 2).

⁴⁴ АЈ, фонд Централни комитет Савеза комуниста Југославије, збирка Хрватска (даље: ЦК СКЈ, ХР), I/21, стр. 2.

земаљске конференције КПЈ, речено је како се споразумом Цветковић–Мачек положај Босне и Херцеговине изменио „утолико што се борба двију буржоазија (србијанске и хрватске) око те покрајине заоштрава”. Такође, оцењено је да вођство Југословенске муслиманске организације „никад није заступало интересе широких слојева муслимана”, те да су „муслиманске радне снаге” ишле за тим вођством „само зато што су осјећале да су као етничка група угрожене од стране српске и хрватске буржоазије”. Изнад свега наглашено је како је „народна аутономија једино [...] правилно рјешење, које је заједнички интерес муслиманских, српских и хрватских маса”.⁴⁵ Слично становиште изрекло је хрватско партијско руководство, које је у резолуцији Прве конференције КПХ, одржане 25. августа 1940, истакло да се „нарочито ми комунисти Хрватске морамо [...] борити против империјалистичких прохтјева хрватске буржоазије (према Босни, Херцеговини и Војводини)”.⁴⁶

Коначан однос према питању Босне и Херцеговине комунисти су заузели октобра 1940, на Петој земаљској конференцији. Имајући у виду националну преплетеност српског и хрватског елемента, уз усвајање тезе о посебности муслиманског становништва⁴⁷, делегати покрајинских комитета КПЈ и представници партијског врха били су сагласни у ставу да Босни и Херцеговини треба дати аутономију. Одлучено је да се треба борити „против покушаја српске и хрватске буржоазије да међусобно дијеле Босну и Херцеговину и не питајући народе тих области. Ми комунисти сматрамо да народи Босне и Херцеговине треба да се сами слободно определијеле и нају рјешење за уређење у тим областима путем аутономије и слично”.⁴⁸ На овој конференцији покренуто је питање будућег положаја Окружног комитета у Ливну, који се у то време налазио у саставу ПК КПХ за Далмацију. Делегат из Босне и Херцеговине Стјепан Ђаковић предложио је да Ливно припадне „Босни”, с тим да литературу и даље „прима из Загреба”.⁴⁹

Извештаји чланова КПЈ и КПХ о приликама у земљи упућују на закључак да су, у односу према осталим покрајинама Краљевине

⁴⁵ Izvori za istoriju SKJ, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, tom I, knj. 10, Beograd 1980, str. 301–302.

⁴⁶ АЈ, ЦК СКЈ, ХР, I/29.

⁴⁷ Током дискусије на Петој земаљској конференцији КПЈ делегат из Босне и Херцеговине Мустафа Пашић навео је како се „само врхови муслимана [...] осјећају Србима или Хрв[атима]”, док „народ каже да је Босанац”. У складу с тим, „муслимани нису формирана нација, али [су] етничка група”. Насупрот овим ставовима, Милован Ђилас је тврдио како „босански муслимани” не представљају етничку групу, већ су „или Срби или Хрвати” (*Izvori za istoriju SKJ, Peta zemaljska konferencija KPJ*, tom I, knj. 10, str. 211, 214).

⁴⁸ Isto, str. 239.

⁴⁹ Isto, str. 197. Ливно је остало у саставу КПХ до 1944, када је прикључено партијској организацији Босне и Херцеговине.

Југославије, услови за развој комунистичког покрета у Бановини Хрватској били најповољнији. С тим у вези је Франц Хонер, члан ЦК КП Аустрије, након седмомесечног боравка у Краљевини Југославији (октобар 1939 – мај 1940) и разговора са Јосипом Брозом, саставио опсежан извештај у коме је навео како је партијско руководство „засад своју главну делатност концентрисало на сређивање хрватског подручја, с једне стране због важности тих подручја а, с друге, зато што је од стварања такозване ’Бановине Хрватске’ била дата могућност да се тамо брже напредује”. Према речима представника КП Аустрије и КИ, „дјеломично слабљење мјера диктатуре бившег Стојадиновићевог режима против радника које је усљедило послје споразума о аутономији од августа 1939. замијенили су опет, већ у децембру 1939, нови прогони радника изазвани студентским демонстрацијама и акцијама радника против скупоће, које су у то вријеме извођене у цијелој земљи”. Такође, у концентрационе логоре у Билећи и Лепоглави⁵⁰ послато је „много комуниста”. Међутим, „почетком маја ове године највећи број њих је опет пуштен на слободу, осим једног малог броја веома експонираних, али постоји нада да ће и они ускоро бити ослобођени”.⁵¹ У новонасталим условима КПЈ је знатно проширила свој утицај, посебно преко Уједињеног радничког синдикалног савеза.⁵² Ипак, повремено је долазило до сукоба са банским властима, које нису благонаклоно гледале на деловање комуниста.⁵³

⁵⁰ Један од покушаја владе Цветковић–Мачек да осигура своје позиције представља доношење Уредбе о изменама и допунама Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави 15. децембра 1939. Тада су формиран логори за политичке противнике у Билећи, Лепоглави и Кршком. Партијско руководство упућивало је своје „компромитоване” чланове да се повуку у илегалу. Почетком 1940. у логор у Билећи интернирани су Иван Милутиновић, Иво Лола Рибар, Моша Пијаде, Бора Барух и други истакнути комунисти. Овај логор затворен је 25. новембра 1940, али је логор у Лепоглави, који се налазио на територији Бановине Хрватске, наставио са радом до слома Краљевине Југославије 1941, када је банска управа предала усташким и немачким властима све затворенике и комплетну документацију. – *Прејлед историје Савеза комуниста Југославије*, Београд 1963, стр. 282–283. Поред наведених мера, Југословенска влада је крајем 1939. донела уредбу о радним јединицама, односно о слању дела војног састава, углавном припадника националних мањина, у тзв. радне логоре. Ова уредба је 1940. проширена на комунисте, учеснике демонстрација итд. Тим поводом Централни комитет КПЈ издао је почетком 1941. проглас у коме је наведено како влада Цветковић–Мачек спроводи „у дјело свој реакционарни, противнародни план, који по својој перфидној замисли превазилази све њене досадашње планове у борби против слободе и права радног народа и који по своме карактеру спада у разорни рад пете колоне, директно уперен против слободе и независности народа Југославије”. Претрпевши потпуни слом своје унутрашње политике, југословенски режим је „прибегао новим методама: он искоришћава војску као помоћно оружје полиције за борбу против радног народа Југославије, за борбу против Комунистичке партије и национално угњетених народа” (АЈ, ЦК СКЈ, 1941/7).

⁵¹ АЈ, КИ, 1940/2, стр. 3.

⁵² F. Jelić Butić, *n. d.*, стр. 21.

⁵³ I. Jelić, *Komunistička partija hrvatske 1937–1945*, I–II, Zagreb 1981, стр. I/264–283. Југословенски комунисти посебно су указивали на злоупотребу сељачке и градске заштите од

Однос руководства КПЈ према властима Бановине Хрватске уочи Априлског рата садржан је у ставу да је хрватска буржоазија „издала ствар за коју се је хрватски народ и сви народи Југославије борили читавих двадесет година”, услед чега су политичари из кругова ХСС „престали бити прави представници широких сељачких маса и хрватског народа”. Према мишљењу хрватског партијског руководства хрватска „господа из водства ХСС-а преварила су хрватски народ. Сва она многобројна обећања која су та господа обећавала народу за вријеме борбе са великосрпском хегемонијом показала су се као пука превара. Послије тзв. споразума између хрватске и српске буржоазије, хрватска господа из ХСС-а показала су се у правој својој реакционарској свјетлости доношењем разних реакционарних уредаба ради лакшег изабљивања радничке класе и осталих радних маса Хрватске”. Посебно је истакнуто да у случају прогона комуниста „хрватска господа предњаче. Концентрациони логори, масовна хапшења, стријељања по улицама и премлаћивање радничких бораца – то је данас [август 1940] још чешћа појава откако у Хрватској влада хрватска буржоазија”.

Сељачке масе Хрватске разочаране су не само због неостварених обећања предводника ХСС него „још више због тога што су хрватска господа на леђа сељака натоварила још много веће терете у облику разних нових приреза, трошарина итд. које се убирају за издржавање силно повећаног административног апарата. Пљачка и корупција расту данас у Хрватској исто тако као у Београду”. Штавише, законодавна делатност банских власти – Уредба о обалским радницима, Уредба о котарским скупштинама, Уредба о решавању радних спорова итд. – је „по својој реакционарности” превазишла „творевине шестојануарске диктатуре” и режима Милана Стојадиновића.⁵⁴ Комунисти у загребачком Месном комитету КПХ говорили су средином 1940. како од „свега онога зашто се радни народ борио и што је г. др. Мачек обећавао у опозицији није

стране власти Бановине Хрватске. Јосип Броз је средином 1940. забележио да се „тај ’ одбрамбени савез’ користи за спровођење терора над сељацима и грађанима и углавном је усмјерен против комуниста. Бивши заповједник заштите Ђ. Кемпфела у једном повјерљивом циркулару захтијевао је од заповједника нижих јединица Сељачке заштите да све опасне комунисте који би могли вршити утицај на сељаке по могућности ликвидирају односно убију. [...] Градска заштита врши своју службу заједно с полицијом и служи у борби против радника. Првог маја ове године градска заштита је заједно с полицијом тукла раднике на улицама Загреба”. Приликом „мирних демонстрација” у Загребу 28. јуна 1940. полиција је „пуцала у радничке масе”, које су захтевале потписивање пакта о узајамној помоћи са „непобједивим Совјетским Савезом”. Тада су органи реда усмртили „једног радника”, док је „више њих” рањено. У свом закључку Јосип Броз је навео како је хрватски народ „незадовољнији него икада прије пошто је свјестан да га је издала сопствена буржоазија и да га још безобзирније изабљује” (J. B. Tito, n. d., str. V/128–129).

⁵⁴ Izvori za istoriju SKJ, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, tom I, knj. 10, str. 328; AJ, ЦК СКЈ, XP, I/22.

извршено ништа. Напротив – својим радом и реакционарним мјерама Мачек је још више загорчио живот радног народа Хрватске па и читаве Југославије. [...] Незапамћена скупоћа, биједа [,] глад и незапосленост, одузимање права на борбу радницима и сељацима, гушење рад[ничке] и сељачке штампе, затварање класних синдиката [-] то су ето Мачекова 'социјал[не] и економ[ске] реформе' које ће 'усрећити' Хрватски народ". Уопште узев, према мишљењу комуниста „крв, биједа, глад” представљају биланс десетомесечне „Мачекове владавине”.⁵⁵

Изнад свега, руководство КПХ истакло је да „споразумом Цветковић–Мачек хрватски народ није добио своју националну слободу и права, већ је тим споразумом добила хрватска господа од српске господе неограничено право да сама гули хрватски народ доводећи га сваким даном у све већу биједу и неимаштину, уводећи све већи терор и реакцију над хрватским народом. Зато се пред нас хрватске комунисте поставља питање да с хрватским радним народом, а у заједници са осталим народима Југославије под руководством наше Комунистичке партије Југославије поведемо борбу за право и истинско национално ослобођење угњетених нација и народа Југославије”.⁵⁶

Према мишљењу комуниста „протународна политика буржујско-господског водства ХСС и СДК⁵⁷ довела је до значајних промјена на хрв[атском] селу, тој досадашњој кули хрв[атске] 'сељачкодемократске' господе. Искуства која су хрв[атски] сељаци у том погледу доживјели проузроковала су убрзану диференцијацију на хрв[атском] селу. С једне стране се основне сељ[ачке] масе све више одвраћају од господских врхова ХСС и траже нове путеве за борбу, за своје демокр[атске] и економ[ске] захтјеве, а с друге стране, заоштрава се класна супротност на селу”. Јосип Броз је записао да „намјесто илузија, које једна за другом ишчезавају као мјехурићи од сапуна, појављује се отпор на селу пун револуц[ионарне] енергије”. Другим речима, јављају се „елементи који указују на могућност брзог револуционарног полета у Хрватској”. С тим у вези, пред КПЈ и КПХ стоји судбоносна „задаћа” јер од „радничке класе и њезине ком[унистичке] авангарде у Хрватској зависи каквим ће се темпом и у каквим ће се облицима те револуц[ионарне] енергије манифестирати”, односно колико ће „те енергије ићи у савезу с радн[ичком] класом за рушење режима израбљивача, угњетача, капитуланата и ратних авантуриста”. Имајући у виду да се за „сељачке масе, које данас [1940] бјеже од ХСС и СДС⁵⁸, боре с одвратном демагогијом и франковци и сл[ична] мрачна господа”,

⁵⁵ АЈ, ЦК СКЈ, ХР, I/72, стр. 2, 5–6.

⁵⁶ Izvori za istoriju SKJ, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, том I, knj. 10, стр. 336.

⁵⁷ Сељачко-демократска коалиција.

⁵⁸ Самостална демократска странка.

те да „мјесто ’вође’ [Влатка] Мачека покушавају та господу хрв[атском] сељаку показати као спасиоца своју смијешну талијан[ско]-њем[ачку] плаћену марионету ’поглавника [Анту] Павелића””, руководство КПЈ сматрало је да комунисти морају „ојачати парт[ијску] организацију на селу”. Предвиђено је да ће се попуњавањем овог „вакуума”, насталог услед осипања чланства и симпатизера СДК, онемогућити деловање франковаца и осталих екстремних елемената у Бановини Хрватској и зауставити њихов даљи продор у „сељачке масе”.⁵⁹

На Петој земаљској конференцији КПЈ оцењено је како „такозвани споразум између српске и хрватске господе” заправо представља „споразум за даљње израбљивање радних маса и национално угњетених народа Југославије. С једне стране, тим споразумом није рјешено хрватско питање, а с друге још више се отворише прохтјеви хрватске буржоазије, а исто тако није задовољио ни један велики дио српске буржоазије”. Као производ сукоба буржоазија „подмукла међусобна борба све јаче избија на јаву. Национални шовинизам распирује се с једне и с друге стране. Хрватска буржоазија показује исте угњетачке тенденције према другим народима Југославије као и српска: претензије хрватске буржоазије према Босни, Херцеговини, Војводини, па чак и према Словенији, то јасно потврђују.” Поред наведеног, према мишљењу партијског руководства банске власти нису коначно решиле ни сељачко питање, које је „остало не само даље отворено него се још и више заоштрава тиме што хрватска господа није ријешила ниједно питање које тишти сељаке: а) аграрно питање, расподјеле велепосједничких имања и давање на употребу шума сељацима; б) снижење пореза и других терета; ц) раздужење сељака и давање кредита; д) обарање цијена индустријских производа и ликвидацију прекупаца сељачких производа у корист сељака произвођача и широких радних маса итд. Напротив, на хрватско сељаштво намећу се нови терети у облику разних приреза ради одржавања многобројног бирократског апарата, Заштите⁶⁰ и других органа угњетавања. Сељаци морају плаћати прирез чак и на оно што сами троше: вино итд.”⁶¹

У периоду опозиционог рада ХСС комунисти су имали разумевања за политику Влатка Мачека, изражавали су му поштовање и пуно поверење упркос вишеструком негативном искуству заједничког изласка на парламентарне изборе, подржавали су његове захтеве и чак са њима поистоветили неке од својих циљева итд. Непосредно по стварању Бановине Хрватске критици југословенских комуниста нису били изложени хрватски политичари који су партиципирали у власти. Тако се Средишњи одбор КПХ

⁵⁹ J. B. Tito, n. d., V/153–154.

⁶⁰ Мисли се на Хрватску градску и Хрватску сељачку заштиту.

⁶¹ Izvori za istoriju SKJ, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, том I, knj. 10, str. 226–227.

обратио хрватским радницима и сељацима речима да упркос постигнутим успесима у процесу „потпуне слободе потлачених народа Југославије” борба КПЈ није окончана, јер су у влади „остали Цветковић, полицајац Михалцић и други претставници великосрпског протународног режима”. Такође, комунисти су указивали на одређене великосрпске тенденције унутар „хрватског блока”, односно СДК, при чему се без сумње искључиво мислило на деловање српских политичара из круга СДС. У наведеном тексту наглашено је да „*Хрватска њосџода и реакционарни њосџодски дио водсџива СДК њодуџиру насџојања срџских хеџемонисџа и њроџународноџ Цвешковићевеџ диџела владе* [истакнуто у оригиналу – Д. Б.]”.⁶² Годину дана касније хрватски комунисти били су мишљења да су „вође ХСС-а и СДС-а” издале „хрватску ствар”. Кривицу за „сва та злодјела” сноси југословенска влада, што значи да су „криви једнако Цветковић и Мачек”, односно „крива су вођства владајућих странака”.⁶³

Мада су оштро иступали против држања банских власти, критикујући у првом реду одсуство демократизације, комунисти су као „главног непријатеља” видели актуелни режим, предвођен „београдском олигархијом”. Унутар КПЈ опстали су раније усвојени ставови о „југофашизму”, док је теза о „великосрпској хегемонији” чинила саставни део партијске пропаганде, упоредо са антиратним и патриотским паролама упућиваним српском народу. Партијско руководство истицало је како су „хегемонисти ударили у српски шовинистички бубањ, почели звати ’Србе на окуп’, јер су тобоже у опасности позиције српског ’народа’”.⁶⁴ Указујући на деловање „капитулантских и издајничких елемената” у земљи, ЦК КПЈ је у прогласу од 30. марта 1941. упућеном свим народима Краљевине Југославије посебну пажњу посветио приликама у Србији: „Не дајте да ти неодговорни елементи и империјалистички агенти нарочито у Србији, врше своју провокаторску работу”. Притом су жигом великосрпског хегемонизма обележени сви србијански, односно српски политичари. Наглашено је како носилац великосрпских тенденција није само онај део српске буржоазије који се налази на власти, него исто тако и онај који се налази у опозицији. У основној линији „од режима се ни у чему не разликује тзв. ’демократска’, ни недемократска опозиција. Српска ’удружена опозиција’ не критикује споразум [Цветковић–Мачек] са становишта интереса радног

⁶² АЈ, ЦК СКЈ, ХР, I/21, стр. 1.

⁶³ Исто, I/26.

⁶⁴ Одмах након стварања Бановине Хрватске Српски културни клуб (СКК) је поставио питање формирања српске јединице. Притом СКК није одбацивао југословенску заједницу, али је истицао потребу српског народа да обезбеди властиту територију. Орган СКК „Српски глас” је идеју политичког уједињења Срба унутар Краљевине Југославије изразио у позиву „Срби на окуп”. – М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, стр. 190; Б. Петрановић, *н. г.*, стр. 49.

народа, него због тога, јер јој се чини да су споразумом премало зајемчени интереси великосрпске хегемоније”.⁶⁵ Стављањем знака једнакости између „београдских властодржаца” и србијанске Удружене опозиције КПЈ је наметала хипотеку хегемонизма свим политичким организацијама у Србији.

Original scientific paper

ATTITUDES OF YUGOSLAV COMMUNISTS TO "NATIONAL AGREEMENT"
AND
THE BANOVINA OF CROATIA, 1939–1941.

by

Dušan Bojković
E-mail: dsnbojkovic@gmail.com

SUMMARY: In the interwar period, the leaders of the Communist Party of Yugoslavia payed a particular attention to the Croat Question, which was seen as a fundamental and indispensable starting point in solving national problems within the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia. At the same time, among the members of the Yugoslav labor movement, especially the Croat Communists, there was a consistent awareness of possible cooperation with the Croatian Republican Peasant Party/Croatian Peasant Party, while its leaders – Stjepan Radić and Vlatko Maček – were respected as leaders of the whole Croatian nation.

In the opinion of the Yugoslav communists, the creation of the Banovina of Croatia, after the agreement of 26 August 1939 between Vlatko Maček and Yugoslav prime-minister Dragiša Cvetković, met the prerequisites for the further democratization of the common state. However, even during the second half of the 1939 certain doubts emerged regarding the legislative activities of the authorities of Banovina in the first place. Their discontent the Communists justified with the broken promises of Croatian politicians, lack of democracy, anti-communist attitudes of the Banovina of Croatia authorities, cooperation of the representatives of Croatian Peasant Party with the Yugoslav regime and so on. On the eve of the April war 1941, the Communist Party leaders regarded the Cvetković-Maček Agreement as an act of dividing Yugoslavia between two types of the bourgeoisie.

KEYWORDS : Communist Party of Yugoslavia, Banovina of Croatia, Vlatko Maček, Dragiša Cvetković, National agreement

⁶⁵ *Proleter*, br. 3–4, april–maj 1940, str. 4–7.

Срђан Рудић
Јелена Тодоровић

ТЕСТАМЕНТ КЛАРЕ, СУПРУГЕ ВОЈВОДЕ ПЕТРА ПАВЛОВИЋА

САЖЕТАК: У раду је дато читање и превод на савремени српски језик са коментарима тестаментa госпође Кларе, ћерке Ивана Иванишевића из Пољица и супруге војводе хумског и крајине Петра Павловића, члана познате хумске средњовековне властеоске породице Влатковић.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Клара, Петар Павловић, Влатковићи, тестамент, војвода хумски.

Тестамент госпође Кларе састављен је 20. августа, а отворен 1. септембра 1519. године пред конзулом Дубровачке Републике, судијама и сведоцима који су присуствовали његовом записивању.¹ Клара је, по свој прилици, приликом записивања последње воље била тешко болесна. Недуго по окончању тог чина, негде између 20. августа и 1. септембра, је и преминула. Поменути тестамент представља једини познати историјски извор у којем се Клара помиње. Стога о њој не знамо много. Из текста опоруке сазнајемо да јој се отац звао Иван Иванишевић и да је био из Пољица. Уколико га поистоветимо са кнезом Иваном, који се помиње двадесетак година раније, Кларин деда био би кнез Иваниш Петровић. Ову претпоставку заснивамо на податку из задарског архива према којем је *conte Zuane de Poliza fo conte Ivanis Petrovic* био један од извршитеља тестаментa Станице, удовице кнеза Радича из Јајца, састављеног 11. јануара 1497. године

¹ Državni arhiv u Dubrovniku, Test. Not. XXXII, fol. 193–193'. Тестамент госпође Кларе није непознат у литератури. Користили су га Маријан Сиврић, који је погрешно сматрао да је Ката, како назива Клару, тестамент саставила 1. септембра 1518. године, и Срђан Рудић, који је погрешно протумачио део текста који се односи на *controdote*. М. Sivić, „Миграције из Херцеговине на дубровачко подручје од потреса 1667. до пада Републике 1808. године”, *Humski zbornik* 6, Dubrovnik – Mostar (2003) 15; С. Рудић, „Петар Павловић – војвода хумски и крајине”, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 7 (2012), 57.

у Сплиту.² Из Клариног тестаментa сазнајемо и да је имала браћу која су живела у Пољцима, вероватно у породичној кући.

И о Кларином породичном животу не знамо скоро ништа. На основу података из опоруке сазнајемо да се удавала два пута. Из првог брака, са именом непознатим мужем, имала је ћерку Ану. Други пут се удала за војводу хумског Петра Павловића, са којим није имала деце. Ни војводи Петру брак са Кларом није био први; из претходног брака имао је сина Павла.

Војвода Петар припадао је познатој хумској властеоској породици у литератури познатој под презименима Богавчић – Радивојевић – Јурјевић (Ђурђевић) – Влатковић.³ О припадницима ове породице током последњег периода њиховог деловања, дакле током прве половине XVI века, сачувано је мало података, те Кларин тестамент представља драгоцен извор за њихово проучавање. Тим пре што је њен супруг, војвода Петар, на основу садашњих сазнања последњи познати мушки члан породице који се помиње у историјским изворима – његов син Павле помиње се само у Клариној опоруци. Војвода Петар био је син кнеза Павла Петровића и Јелене, деда му је био војвода Петар, а прадеда војвода Павле Јурјевић, син војводе Јурја (Ђурђа) Радивојевића. Први пут се у изворима помиње 1482. године. У сачуваним документима углавном се помиње у вези са наплатама дела доходака од две куће које је поседовао у Дубровнику – куће коју је породица Влатковић добила од Републике 25. марта 1452. године приликом склапања савеза против херцега Стефана Вукчића Косаче и куће која је некада припадала херцегу Хрвоју Вукчићу Хрватинићу. Као наследник дела дохотка од најма ове друге куће помиње се први пут 1507. године. Од 1508. године у изворима се помиње као војвода хумски. У периоду 1508–1510. године од Турака је на управу добио Крајину и Августину хумску, што сведочи о угледу који је уживао код својих господара.

² Госпођа Станица се у тестаменту наводи као часна сестра, становница и грађанка Сплита, настањена у манастиру часних сестара Св. Фрање код цркве Св. Кипријана. Редовница трећег реда Св. Фрање постала је 1483. године. Њен муж Радич Радосалић био је познати трговац из Јајца. Средином XV века (1448–1455) више пута је долазио трговачким пословима у Сплит. Као становник и грађанин Сплита помиње се 1. фебруара 1471. године. Умро је пре 1481. године јер се Станица тада помиње као удовица. Državni arhiv u Zadru, Splitski arhiv, kutija 51, svešč. 9/II (11. I 1497); P. Runje, „O crkvi svete Marije u Jajcu, trećerecima i časnoj sestri Stanici trećeg reda sv. Franje u srednjem vijeku”, *Marulić*, časopis za književnost i kulturu, broj 4, god. XX, Zagreb, srpanj – kolovoz 1987, 413–417.

³ О Влатковићима погледати: Ј. Ковачевић, „Знамените српске властеоске породице средњег века, Радивојевићи – Ђурђевићи – Влатковићи”, *Годишњица Николе Чујића* 10 (1888) 199–214; М. Динић, „Дубровачки трибути”, *Глас СКА* 168 (1935) 251–257; В. Атанасовски, *Паг Херцеговине*, Београд 1979; Б. Храбак, „Херцеговачки Влатковићи од 1471. до 1537. године”, *Из сџарије прошлости Босне и Херцеговине* III, Београд 2004, 217–224; С. Рудић, „О потомцима војводе Јурја (Ђурђа) Радивојевића – прилог родослову Влатковића”, *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927–1998)*, Sarajevo 2010, 233–241; С. Рудић, „Петар Павловић – војвода хумски и крајине”, 49–60.

Последњи пут се спомиње 18. јуна 1528. године, када је, спремајући се на пут у Константинопољ, изјавио да својој трећој жени дугује 100 дуката од мираза који је од ње примио.⁴

TESTAMENTUM DOMINE CLARE UXORIS PETRI PAULOUICH VOIVODE

MCCCCCXVIII indictione VII^a die primo septembris Ragusii

Hoc est testamentum olim domine Clare uxoris domini Petri Paulouich voiuode cumschi filie Iuani Iuanisseuich de Poglize Craine defuncte nuper Slani presentatum domino consuli causarum civilium comunis Ragusi, ser Stephano Christ. de Zamagno, et suis iudicibus: ser Stephano Ju. de Gradis, ser Michaeli Ni. de Bona, ser Paulo de Martinus, ser Martolize Ste. de Criuea, et ser Sigismundo Ju. de Georgio per ser Andria Bartholomei de Restis et ser Marinus Benedicti Mar. Ni. de Gondola, testes ascriptos dicto testamento cuius tenor talis est videlicet.

Al nome de Dio adi XX augusto 1519.

Io Clara uxor de Petar voivoda cumschi et fiola de Iuan Iuanisseuich de Poglize, essendo infirma del corpo tamen cum bona memoria et sana mente, fazo et ordino lo mio ultimo testamento. In primis, ordino che lo mio corpo sia sepelito in chiesa de Sancto Hieronymo⁵ in Slano la qual chiesa le offinata per li frati de sancto Francisco et obseruantia. Item ho una mia fiola per nome Anna la quale ordeno che li mei fratelli la monano a casa loro in Poglize et, venendo la dicta mia fiola alla debita eta, se li mei fratelli vorano, la debiano maritar per Paulo, fiolo del mio marito dela sua prima uxor. Alla qual mia fiola lasso tuto quello che lo de mia rasono in casa de mio padre. Et de piu li lasso quatro veste mie le quale sono qui, zoe due da rossa dalmatina, una celestre et una pauonaza, et due de panno, una fornita de perle menute et una schieta, ambe due pauonaze. De piu, lasso in casa alcuni cercelli, zoe [poriesi] furniti de perle, et alcuni agi cum perle menute. Tuto questo lasso alla dicta mia fiola Anna. Lasso alli dicti frati de Sancto Hieronymo in Slano una cintura mia et uno salistach⁶ che ho portato sulo pecto. Et lasso a voiuoda Petar, mio marito, la mia vesta rossa et uno anello doro che porta per mio amor. Per che io ho imprestato a Thomaso fo fameglio nostro uno anello de oro de valuta de ducato uno, lo qual anello voglio che debia reschatar dicto Thomaso et che lo daga alla mia fiola Anna. De piu, voglio et ordeno che morendo la dicta mia fiola Anna auante la eta legitima, tuto el mio che lasso a lei voglio che per sparta per la mitta, zoe la mitta in chiesa de

⁴ С. Рудић, „О кући херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића у Дубровнику”, *Историјски часопис* (2008) 367–368; С. Рудић, „Петар Павловић – војвода хумски и крајине”, 49-60.

⁵ Фрањевачки манастир Св. Јеронима у Сланом основан је 1399. године, а црква је довршена 1420. године.

⁶ Вероватно транскрипција речи залистак. Према Речнику ЈАЗУ залистак је „врса, povez, pojas, који pokriva ili podržava dio tijela ili odijela, obuće”. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, ЈАЗУ, svezak 91, Zagreb 1975, 95.

frati in Tersteniza⁷ et altra mitta dove io sero sepelita, zoe in Sancto Hieronymo a Slano. Item voglio et ordino per che Petar voivoda, mio marito, le obligato a me Clara per contradoti⁸ in notarie de Ragusi ducatorum ducento morendo. Io, Clara, lasso et cussi voglio che la dicta obliga sia cassa et de nullo valor, ma non morendo voglio che stia cussi come sta.

Quo quidem testamento viso per dictos dominos, consulem et iudices, et dictis testibus examinatis separatius cum vinculo sacramenti secundum morem qua dixerint se fuisse assignatos in testes per dictam testatricem et quod dicta testatrix erat sane mentis et boni intellectus licet esset egre corpore quando dictum condidit testamentum, auctenticatum fuit dictum testamentum quod nullo testimonio rumpi possit.

ТЕСТАМЕНТ ГОСПОЋЕ КЛАРЕ, ЖЕНЕ ВОЈВОДЕ ПЕТРА ПАВЛОВИЋА

Година 1519, VII индикт, 1. септембар, Дубровник

Ово је тестамент покојне госпође Кларе, супруге господина Петра Павловића, хумског војводе, кћери Ивана Иванишевића из Пољица у Крајини, недавно погребене у Сланом, отворен пред господином консулом грађанског суда Дубровачке Републике, сер Стефаном Кристифоровим Жамановићем, и његовим судијама: сер Стефаном Ивановим Градићем, сер Михаилом Николиним Бунићем, сер Павлом Мартинићем, сер Мартолицом Стефановим Пријевићем и сер Сигизмундом Ивановим Журговићем, а за сер Андрију Бартоломејевог Растића и сер Марина Бенедиктова Марина Николе Гундулића, који су потписани као сведоци наведеног тестаментa чији је садржај следећи:

У име Господа, дана 20. августа 1519.

Ја, Клара, жена војводе хумског Петра и кћи Ивана Иванишевића из Пољица, будући слабог здравља а при здравој свести и памети, састављам своју последњу вољу. На првом месту, хоћу да се моје тело сахрани у цркви Светог Јеронима у Сланом у којој послужује братија Светог Фрање и Браћа Покорници. Даље, тражим да се за моју кћи Ану старају моја браћа у свом дому у Пољцима а када наречена ми кћи дође у погодне године нек моја браћа изволе да је дају за Павла, сина мога мужа из првог брака. Овој својој

7 Трстеница је стари назив за Оребић на Пелешцу. Фрањевачки манастир Вазнесења Маријина (Госпе Анђела) у Трстеници наводно је основан 1470. године. Уговор о градњи цркве посвећене Богородици између градитеља Михоча Радишића и Дубровачке Републике склопљен је 20. августа 1479. године, а 31. септембра 1481. године Веће Умољених је донело одлуку о додели земљишта за изградњу манастира. Црква је освећена 17. маја 1534. године [<http://www.ofm-sv-jeronim.hr/tko-smo-mi/samostani/orebic-otok-peljescac/>].

8 *Contraddote* или *controdotte*, s.f. [pl. in -ti] – свадбени дар којим је у средњем веку младожења даривао младу а који је, најчешће, одговарао вредности мираза. Овај новац супруга је могла да користи тек у случају мужевљеве смрти. А. Gabrielli, *Grande Dizionario Italiano*, Milano 2000 [http://www.grandidizionari.it/Dizionario_Italiano/parola/C/controdotte.aspx?query=controdotte].

кћери остављам све што је у мом власништву од покућства мога оца. Приде јој остављам четири своје хаљине које су овде, то јест две далматинско црвене боје и једну плаветну а једну боје пурпура, те две платнене, једну украшену ситним бисерима и једну без украса, обе боје пурпура. Приде у кући остављам и неке наушнице, то јест [...] украшене бисерима и украсне игле са ситним бисерјем. Све ово остављам тој својој кћерци Ани. Поменутој братији цркве Светог Јеронима у Сланом остављам свој појас и један зали-стак ког сам носила на грудима. Своме супругу, војводи Петру остављам једну своју црвену хаљину и један златни прстен што га носи мени за љубав. Будући да сам дала на зајам Томазу, нашем бившем слуги, један златни прстен који вреди један дукат, хоћу да се нареченом Томазу тај прстен узме и да се да мојој кћери Ани.

Такође, уколико моја поменута кћи Ана умре пре него што постане пунолетна, желим и одређујем да се све што њој остављам подели на пола, односно да једна половина оде монасима цркве у Трстеници а друга поло-вина тамо где ћу ја бити сахрањена, то јест цркви Светог Јеронима у Сла-ном. Даље, желим и одређујем да се мој муж, војвода Петар, који се на име свадбеног дара обавезао код дубровачког нотара да, у случају своје смрти, мени Клари остави двеста дуката, разреши те обавезе. Ја, Клара, разрешавам га и желим да наречена обавеза престане да важи, али ако не умрем, хоћу да остане овако како јесте.

Након што су овај тестамент видела наведена господа, консул и судије, и пошто су се наведени сведоци, испитани појединачно, како обичај налаже заклели свечано да су лично били сведоци наведеној завештаваатељки те да је наименована била здраве свести и памети а болесног тела када је сачинила овај тестамент, поменути тестамент је проглашен веродостојним и ниједан доказ га не може обеснажити.

Te .d. clare uxoris petri paulom voinode

Mecccedomy p dno vij die primo septembris Regni hoc it
testamentu dno .d. clare uxoris sui petri paulom voinode
cumphe filie suay iuanissimay de pagize carne defuncte
nup slony pntamz dno cumphe dno Onulm fons Regni &
Stephano chist. & Lemayno v sus subditio s Stephano su &
grato s ystardo M. & bona s paulo & martino s cinto
lige s. & curia v s Sursimido su. & progreo p s Andria
Lazgolumi & resto it s ystardm breidisti mar M. & pon
deh teste astuptes dicto testameto. Cuius tenor talis est
De nome d. die ad xxx aucto 1519. Io Clara uxor &
petra voinode cumphe & fola & iuanissimay de pa
pize effudo infirma del corpo tamen cu bona memoria
tr sua mente fago v ordino lo mio vltimo testameto. In pms
ordino et lo mio corpo se sepelire in chesa de sio heronymo
v slano. La qual chesa he offensa p li facti de sio fran
cisco & obstruam. Iuan homo mia fola p nome Andria
quid ordino et li mei frantli la morano a caa loro ppolize
v vnicudo la dote mia fola alla debita eta se li mei frantli
voroio La debiano marita p paulo fola de mio marito &
la sua prima uxor alla qual mia fola lassu fore quello
lo de mia uxor in casa & mio padre & de pin li lassu
quatro vestu mie lo qual s'au qui hoc die de iuste delma
fura vna celestia & vna pannonza & due de pane vna
pauca de ple mouite & vna p'veta amb' dnt pannonza
de pin lassu in casa alomj cricelli hoc poriosi frantli de
ple et alomj capi cum ple mouite tuto q'ho lassu alla dote
mia fola d'na. Lassu alli dnti facti de sio heronymo
in slano vna c'curia mia & vna Salistrey de ho portate
pulo porto et lassu a voinode petra mio marito la mia vestu
rossa v vna anito dno et p'ate p mio amore p d'ho
p'itate a Etouiste so frangho mio vno quido de oro ad'vntu
de d'vato dno. Lo qual anito v'vnto d' d'vnto rest'vnto d'vnto
p'vnto p' d'ho d'vnto alla mia fola d'na de pin v'vnto & ordino
et p'vnto la dote mia fola vna cum la eta leg'vnta mie
et v'vnto et lassu a lei v'vnto d' d'ho p'vnto p' la mia. Io la mitto
in chesa de sio heronymo v slano. Iuan v'vnto & ordino
p' d'ho p'vnto mia de mio marito lo collegato la me clara p c'vnto
d'vnto v'vnto d' d'vnto d'vnto d'vnto d'vnto d'vnto
Lassu v'vnto d'vnto d'vnto d'vnto d'vnto d'vnto d'vnto

ma no mondo voglio & sua cisti come sta uno quidem
 testamento d'oro & d'oro d'oro capitulo & iudicio & d'oro testamento
 examinato separato con bono sermone p' uno more que
 d'oro & fuisse affirmito in testamento & d'oro testamento & d'oro
 d'oro testamento & d'oro fuisse affirmito in testamento & d'oro
 d'oro testamento & d'oro fuisse affirmito in testamento & d'oro
 d'oro testamento & d'oro fuisse affirmito in testamento & d'oro
 d'oro testamento & d'oro fuisse affirmito in testamento & d'oro

Te & Nicoletta uxoris quoniam & Nicolai and. & p'ago

M. cccc. xviij. Indiv. vij. die Junij mense Septembris Regni
 hoc est Testamentum quod d. Nicoletta uxoris quoniam & Nicolai
 andree de p'ago filii olim p' fiamasi mar. & m'age de
 fiamasi videlicet terris septem in notitia Regni d'oro & d'oro
 testamento fuisse affirmito in testamento & d'oro
 in hac sua superioritate d'oro fuisse ad p'cedendum in d'oro
 testamento videlicet iuxta morem Civitatis On. cum d'oro
 p' d'oro d'oro d'oro d'oro d'oro d'oro d'oro d'oro d'oro
 notitiam eius Regni tunc cum d'oro d'oro d'oro
 in non p'is & filij & p'cedendum 1519 ad 28 Junij in Regni. 70
 Nicoletta uxor de d'oro & Nicolai and. & p'ago fiam. & d'oro
 de d'oro de la morte sua & cum p'cedo p'cedendo tunc p'cedendo
 del corpo tenendo el proprio de la morte veniente p' sua
 parata fiam. & ordino esto mio ultimo testamento. p'cedendo
 mia recomiendo & laso a J'ho d'oro redemptor mio de lo corpo
 alla curia, dando de lo bono mio laso & d'oro & p'cedendo
 a p'cedendo maior in Regni p' d'oro & d'oro d'oro d'oro
 laso alli fiam p'cedendo del g'anto de Regni p' d'oro & d'oro
 fiam de p'cedendo in granos p' d'oro. Laso d'oro cento
 cum lo quali si debia comprar un casa in Regni. La qual
 casa laso in lo mano & governo de lo g'anto de lo fiam de
 p'cedendo del g'anto de Regni lo quali debia curare
 d'oro fiam & d'oro p'cedendo fiam tenente & d'oro lo affido
 de d'oro casa ogni anno d'oro d'oro d'oro a d'oro fiam in d'oro
 mio fiam & lo quali p'cedendo fiam tenente & d'oro lo
 d'oro fiam p'cedendo & fiam ogni anno d'oro d'oro grande
 in lo g'anto loro 30. d'oro d'oro d'oro d'oro d'oro

THE LAST WILL OF KLARA, WIFE OF THE DUKE PETAR PAVLOVIĆ

by

Srđan Rudić

E-adresa: srdjan.rudic@iib.ac.rs

Jelena Todorović

E-mail: jelena.todorovic@f.bg.ac.rs

SUMMARY: The last will of Mrs Klara was composed on 20 August 1519. Soon after that Klara died. Her testament was opened on 1 September the same year by the consul of the Republic of Dubrovnik, judges and witnesses who had seen its registration. The will is the only known historical source which proves the existence of Mrs Klara, thus we know almost nothing about her. Her father was Ivan Ivanišević from Poljica. She had brothers who lived in Poljica, probably in the family house. Klara got married twice. From the marriage with her first husband (still nameless to the history) she had a daughter Ana. The second time she married the Duke of Hum, Petar Pavlović, with whom she had no children. From the will we learnt that marriage with Klara was not the first one of Duke Petar – from a previous marriage he had a son, named Pavle.

KEYWORDS: Klara, Petar Pavlović, the Vlatković family, testament, the Duke of Hum

Милош Јаџогић

БИБЛИОТЕКА ЛИЦЕЈА 1846. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: У раду су изнети садржај библиотечког фонда (списак књига, периодике, рукописа и другог материјала) библиотеке Лицеја из 1846. и имена дародаваца који су поклањали књиге Лицеју. Фонд је статистички анализиран према језицима на којима су дела објављивана, областима на које се односе и према дародавцима. Изнете су кратке биографије најзначајнијих дародаваца са освртом на значај поклоњених књига и других публикација за рад Лицеја. Рад је написан на основу српских необјављених и објављених извора и литературе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Лицеј, библиотека, књига, Кнежевина Србија, право, филозофија, историја, књижевност

О оснивању и раду Лицеја у Кнежевини Србији (1838–1863) доста је писано у српској историографији.¹ Међутим, података о Лицејској библиотеци у литератури нема много; зна се углавном толико да је настала и умножавала фонд, пре свега даровима приватних лица.² У фонду Главна контрола Архива Србије пронашли смо списак свих књига, периодике, рукописа и другог материјала које је поседовала Библиотека Лицеја у јануару 1846. године, укључујући и имена дародаваца. На основу њега се може видети која је литература била на располагању професорима и ученицима Лицеја, колико је одговарала наставном програму и какав

¹ В. Грујић, *Лицеј и Велика школа*, Београд 1987; М. М. Николић, *Лицеум Књажевсџива Србској у Крајујевцу*, Крајујевац 1988; *Универзитет у Београду 1838–1988*. Зборник радова, Београд 1988; Б. Јордановић, М. Николова, М. Марковић, *Рекџори Лицеја, Велике школе и Универзитет у Београду 1838–1988*, Београд 1988; С. Бојовић, *200 година Београдској универзитет у 1808–2008. Историја инстџиџуције*, Београд 2008. Правни прописи о Лицеју објављени су у публикацији *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитет у Београду*, приредио Д. Т. Баралић, Београд 1967; а обимна архивска грађа о његовом раду објављена у: *Лицеј 1838–1863*. Зборник докумената, прир. Р. Љушић, Београд 1988.

² О настанку библиотеке Лицеја писали су Љубомир Дурковић Јакшић, *Историја српских библиотека 1801–1850*, Београд 1963, 140–142; и Смиља Мишић, „Из историје београдског Лицеја – поводом блиске стогодишњице од оснивања Лицеја”, *Српски књижевни гласник* 53 (1938), 443–450.

је био читалачки укус особа које су поклањале књиге највишој школи у Кнежевини Србији. Стога је циљ овог рада да се библиотечки фонд Лицеја прикаже и, у наведеном смислу, анализира.

Лицеј је основан 1838. године као двогодишња виша школа и имао је само Филозофско одељење. Школске 1840/1841. уведена је прва година Правног одељења, а 1843/1844. и друга. Тиме је завршено формирање Лицеја као четворогодишње више школе, у којој су ђаци прво похађали две године Филозофско, а потом две године Правно одељење. На Лицеју су се тада предавале следеће науке. На Филозофском одељењу, у првој години: наука христијанска, основна филозофија и логика, општа историја, математика, естетика и општа филологија и француски језик, а у другој: наука христијанска, метафизика и етика, општа и отечествена историја, виша математика и архитектура, филологија славенска, физика и француски језик. На Правном одељењу изучавало се: у првој години – право природно; полиција, народна економија и финансија; статистика Европе и Србије; право јавно Србије, право каноническо источне цркве и француски језик; у другој години – право грађанско српско, право криминално, поступак судски грађански и криминални са обрасцима и право јавно народа положително.³ У првим годинама рада Лицеја, професори су се често мењали у предавању појединих предмета, а није се увек одржавала настава из свих предмета. У 1845/1846. години на Лицеју су предавали следећи професори: математику Емилијан Јосимовић, филозофију Константин Бранковић, општу историју Исидор Стојановић, физику Јанко Шафарик, природно право и политичке науке Сергије Николић, грађански законик и судски поступак Максим Симоновић, статистику Игњат Станимировић, хришћанску науку Сава Јовшић и француски језик Алекса Околски; ректор је био Исидор Стојановић.⁴ Латински језик се није учио на Лицеју; немачки се предавао од 1841, али не као редовни предмет, јер је катедра за немачки са посебним професором установљена 1851; часове грчког језика је од 1845. факултативно држао Константин Рано, наставник грчког у Трговачкој школи.⁵ На крају 1845/1846. школске године, Лицеј је имао укупно 62 ученика.⁶

До јула 1841. Лицеј је радио у Крагујевцу, а од тада у Београду.⁷ Био је смештен на спрату Конака кнегиње Љубице, преко пута београд-

³ В. Грујић, *наведено дело*, 11–12; Р. Љушић, „Од Велике школе до Лицеја (1808–1838)”, у: *Универзитет у Београду 1838–1988*, зборник радова, 14–16; С. Бојовић, *наведено дело*, 21–28; *Зборник закона и уредаба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, 9–10.

⁴ В. Грујић, *наведено дело*, 14; С. Мишић, *наведено дело*, 444; Љ. Поповић, *Шемањизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд 1999, 192–194; *Лицеј*, 224–230.

⁵ В. Грујић, *наведено дело*, 16, 20; *Лицеј*, 172, 200, 214; Љ. Поповић, *наведено дело*, 194.

⁶ *Лицеј*, 234–238.

⁷ Р. Љушић, *Од Велике школе до Лицеја*, 17; *Лицеј*, 128–129.

ске Саборне цркве, док је у приземљу била гимназија.⁸ Школски инвентар Лицеја састојао се у марту 1844. из петнаест скамија, од којих шест рђавих, три табле са ногарама у лошем стању, четири стола, два глобуса, петнаест малих свећњака и разних учила и справа за физику, математику и цртање. У исто време, у канцеларији установе, поред уобичајеног материјала, налазили су се један „просто слупан чамов орман” и „двеста комада књига, нешто правитељственим трошком набављених, али по већој части поклоњених”.⁹ Та приручна збирка књига звала се „библиотека”. Корак напред у организацији рада библиотеке учињен је усвајањем Закона о јавној настави 5. октобра 1844. Њиме је прописано да један од професора обавља посао Лицејског деловође, чија је дужност, између осталог, била „библиотеку чувати, у реду држати и за њу одговарати”. Формално гледано, могло би се казати да је библиотека, као засебни део Лицеја, установљена управо овим Законом.¹⁰ Тек 1853, услед значајног увећања фонда, библиотека је смештена у посебну просторију, бившу служитељеву собу, и именован је стални библиотекар, професор српске историје Алекса Вукомановић.¹¹

Увиђајући значај библиотеке за рад Лицеја, *Српске новине* су 5/17. јануара 1845. објавиле списак особа које су јој до тада даровале књиге, истовремено апелујући на читаоце да учине исто, или да дају новац за куповину књига. Апел је уродио плодом, људи су се одазвали, а *Српске новине* су у неколико наредних бројева објављивале имена дародаваца и број поклоњених публикација и другог материјала, односно своте новчане помоћи.¹²

Ректорат Лицеја је 15. јануара 1846. саставио, а наредног дана послао Главној контроли, на њен захтев, списак библиотечког фонда, уз напомену да „је највећа част ових књига, што се тиче веза њихова, оштећена, будући да су то књиге старе, употребљене, од приватних лица Библиотеци даро-

⁸ Љ. Дурковић-Јакшић, *наведено дело*, 142.

⁹ Архив Србије (=АС), Главна контрола (=ГКо), 1846, Ф 5 Р 53, ректор Лицеја, И. Станимировић, Попечитељству просвете, 16/28. 3. 1844. и уз тај акт придружени „Списак свију утвари и орудија при Лицеуму Књажевства Србије за сада у притјаженију наодећи се”. Од оснивања Лицеја осећала се потреба да се при њему установи библиотека; на томе су радили и Министарство просвете и професори, али су резултати, као што се види, и за српске прилике, били скромни, Љ. Дурковић-Јакшић, *наведено дело*, 140–141; В. Грујић, *наведено дело*, 22–23; *Лицеј*, 87–88, 201–202.

¹⁰ С. Мишић, *наведено дело*, 443; Љ. Дурковић-Јакшић, *наведено дело*, 142; *Зборник закона и уредба о Лицеју, Великој школи и Универзитету у Београду*, 12; *Лицеј*, 211–212.

¹¹ *Лицеј*, 405–406. У заоставштини Алексе Вукомановића у Архиву Сану (Историјска збирка, бр. 9261) нисмо нашли никакве изворе о библиотеци Лицеја.

¹² Љ. Дурковић-Јакшић, *наведено дело*, 141–142; С. Мишић, *наведено дело*, 447–448; *Српске новине* 5/17. 1. 1845; 13/25. 1. 1845; 17/29. 1. 1845; 3/15. 2. 1845; 19/31. 5. 1845.

ване; само мало число од њих тврдо је свезано, а друге су све у меканим корицама слабо испрошиване.” Списак преносимо у целости.¹³

Табела 1. *Списак библиотечког фонда Лицеја 15. јануара 1846.*¹⁴

число дела текуће	Име књиге и списатеља, место и година изданија	число части дела
Од године 1843/4 при Лицеуму нашавше се књиге:		
1	<i>Dictionaire français, allemand et polonais</i> , Breslau 1832.	2
2	Лукијан Мушички, <i>Сѣихоѿворенија, књѣга ѿрва</i> , у Пешти 1838.	1
Године 1844. од Високославног Попечитељства Просвештенија Лицеуму послане:		
3	Theodor Heinsius, <i>Vollständiges Wörterbuch der Deutschen Sprache</i> , Wien 1840.	4
4	Атанасије Стоиковић, <i>Физика</i> , у Будиму 1801–1803.	3
5	Прокопије Болић, <i>Совриен виноделац, часѿ I</i> , у Будиму 1816.	1
6	Friedrich Schiller, <i>Gedichte</i> , Wien (1800?)	2
7	Јован Петров, <i>Збирка [разни] ѿлез[ни] ѿрег[меѿа]</i> , у Београду 1843.	2
Године 1844. од господина Вукашина Радишића, бившег професора Гимназије Србске у Крагујевцу дароване:		
8	Јована Светића-Хацића, <i>Суг о Грам[маѿики] [ѿ. Векослава] Бабукића</i> , у Будиму, 1838.	1
9	[Самуел Клајн,] <i>Разсуждение о ѿсѿтах восѿочне цркве</i> , [превео Стефан Новаковић], в Виенне 1794.	1
10	Joachim Füger Anakreon, <i>Anakreons Gedichte</i> , Griech und Deutsch, Wien 1809.	1
11	Вук Стефановић Караѿић, <i>Огѿвор на сѿѿнице језикословне Г. Хаджића-Свеѿића</i> , у Бечу 1839.	1
12	Милош Светић, <i>Уѿук или огѿвор на Огѿвор на сѿѿнице језикословне</i> , у Новом Саду 1839.	1
13	J. V. Meidinger, <i>Grammaire Allemande - Pratique</i> , Paris 1836.	1
14	<i>Theocriti Reliquiae Graece et Latine</i> , edidit J. J. Reiske, Viena 1765.	2

¹³ АС, ГКо, 1846, Ф 5 Р 43, Ректор Лицеја, И. Стојановић, Главној контроли, бр. 76, 4/16. 1. 1846.

¹⁴ У оригиналном документу су имена неких аутора и наслова написана скраћено, што смо разрешили и навели их у целости. Укупан збир томова наведен у оригиналу (805) није тачан, него износи 934.

15	Страбон, <i>Географија</i> , грчки, у Паризу 1815.	4
16	Хомер, <i>Археологија</i> , грчки, у Москви 1804.	1
17	Гомер, <i>Илијада</i> , превод на руски од Н. Јнедича, Петербург 1829.	1
18	J. G. A. Galletti, J. G. F. Cannabich, H. Meynert, <i>Allgemeine Weltkunde</i> , Pesth 1835.	1
19	<i>Еванђелија</i> толкована (грчки) у Атини 1840.	2
20	<i>Ајосџол</i> толкован (грчки), у Атини 1840.	2
21	Аристотел, <i>Полиџика</i> (грчки), у Паризу 1821.	1
22	Плутарх, <i>Полиџика</i> (грчки) ¹⁵ , у Паризу 1824.	1
23	Аристотел, <i>Еџика</i> (грчки), у Паризу 1822	1
24	Елиодор, <i>Еџиоџика</i> (грчки), у Паризу 1804.	2
25	Сократ, <i>Дела</i> (грчки), 2 части, у Атини 1840.	1
26	Клаудија Еллијана, Ераклида Понтиског и Николе Дамасценског <i>Дела</i> (грчки), у Паризу 1805.	1
27	К. М. Кум, <i>Грамаџика ѝрчка</i> (грчки), у Бечу 1833.	1
28	Платон (митрополит московски), <i>Краџика џеологија</i> , превео А. Кораи (на грчки), у Атини 1836.	1
29	<i>Символи џирију еџискоџа џоднешени џаџи Јулију III и џодине 1553. џослани</i> , у Лондону 1820, (грчки).	1
30	Теофраст, <i>Караџџери</i> (грчки), у Пери 1838.	1
31	Плутарх, <i>Жиџија славних џуди</i> (грчки), у Атини 1838.	6
32	Ликург, <i>Речи</i> (грчки), у Паризу 1826.	1
33	Корај Адамант, <i>Писма</i> (грчки), у Паризу 1838.	1
34	Хипократ, <i>О ваздуху, води и месџу дело</i> (грчки), у Паризу 1816.	1
35	Ксенофонт, <i>Памџаџодосџоиносџи</i> (грчки), у Паризу 1825.	1
36	Епиктет, <i>Дела</i> (грчки), 2 части, у Паризу 1827.	1
37	Хомер, <i>Илијада</i> (грчки), у Паризу 1811.	1
38	Онасандер, <i>Сџраџеџика</i> (грчки), у Паризу 1822.	1
39	<i>Еџикџеџа и друџих ѝрчких класика сабрана мања дела</i> (грчки), у Паризу 1826.	1
40	Ксенократ, <i>Дела</i> (грчки), у Паризу 1814.	1
41	Езоп, <i>Басне</i> (грчки), у Паризу 1810.	1

¹⁵ Овде је очигледно састављач списка направио грешку: или је погрешно име аутора или дела, јер Плутарх није написао дело под називом Политика.

42	К. М. Кум, <i>Синѿаѿма филозофие</i> (грчки), у Бечу 1817.	4
43	Стагеирит Атан., <i>Археолоѿиѿа</i> (грчки), у Бечу 1815–20.	5
44	Христопулос Атан., <i>Лирична дела</i> (грчки), у Паризу 1833.	2
45	<i>Аѿаѿѿа</i> (грчки), у Паризу 1828–35.	7
46	<i>Векариѿа о увредама и казнама</i> (грчки), у Паризу 1823.	1
47	Карај Адамант, <i>Писма</i> (грчки), у Атини 1839.	1
48	Карај Адамант, <i>Разѿовори ѿолийички о Грѿима</i> (грчки), у Паризу 1842.	1
49	Франѿе Амвросиос, <i>Исѿориѿа нови Грка</i> (грчки), у Атини 1839.	3
50	<i>Збирка сочинениѿа о св. Писмима аѿосѿола Павла к Тимоѿеју и Тиѿу</i> (грчки), у Паризу, 1831.	1
51	Киринај, <i>Писмо к учѿиѿељима</i> (грчки), у Бечу 1800?	1
52	J. A. E. Schmidt, <i>Deutsch-Griechisches Handwörterbuch</i> , Leipzig 1829.	1
53	<i>Лексикон еѿимолоѿиѿе ѿрчкоѿ језика</i> (грчки), у Атини 1839.	1
54	<i>Лексикон франѿуско-ѿрчки</i> , у Атини 1842.	1
55	Димитрије Давидовић, <i>Дејаниѿа к исѿориѿи србскоѿ народа</i> , у Виени 1829.	1
56	<i>Голубиѿа с цвешѿом књижесѿива србскоѿ, часѿи IV</i> , у Београду 1842.	1
57	Paul Joseph Schafarik, <i>Geschichte der slawischen Sprache und Literatur: nach allen Mundarten</i> , Ofen 1826.	1
58	A. Holzman, <i>Neues und Möglichst Vollständiges Lateinisch-Deutsches und Deutsch-Lateinisches Taschenwörterbuch</i> , Augsburg 1813.	1
59	J. A. E. Schmidt, <i>Deutsch-Griechisches Handwörterbuch</i> , Leipzig 1829.	1
60	Сима Милутиновић, <i>Сербиѿанка 1–4 и Неколике ѿеснице</i> , у Лајпцигу 1826.	5
61	Јован Стејић, <i>Забаве за разум и срѿе 1–5</i> , у Бечу [и Будиму] 1828–39.	5
62	Кристоф Вилхелм Хуфеланд, <i>Макровиоѿѿика или наука о ѿродужениу живоѿа човеческоѿ 1–2</i> , превео Јован Стејић, у Бечу 1826.	2
63	Економидес Константин, <i>О ближаѿишем сродсѿиве јазика славјанских с ѿреческим</i> (грчки и руски), превео Меглицки, Петербург 1828.	3
64	Сима Милутиновић, <i>Троесесѿарсѿиво или Србске ѿри милине</i> , у Лајпцигу 1837.	1

65	Сима Милутиновић, <i>Зорица</i> , у Будиму 1827.	1
66	Квинт Хорације Флак, <i>О сѣихоѿворсѣву</i> , превео Милош Светић, у Виени 1827.	1
67	Вук Стефановић Караѿић, <i>Срѣске народне ѿјесме, књѣа I</i> , у Бечу 1841.	1
Од господина пароха евангелич[ког] Старо-Пазовског Стефана Лешке године 1844. Лицеуму дароване:		
68	Франсоа де Салињак де ла Мот Фенелон, <i>Оѿоминанија Фенелонова к маѣерама ради восѣѣѣанија својих малих девојчица</i> , превео Петар Вучерић, у Пешти 1837.	1
69	Григорије Лазић, <i>Просѣа наравна исѣорија</i> , у Будиму 1836.	1
70	Štefan Leška, <i>Oswiceny Křestan ewangelicky I</i> , w Prešporku 1843.	1
71	Stephan Leschka, <i>Elenchus vocabulorum europaeorum cum primis slavicornum magyarici usus</i> , Budae 1825.	1
72	Георгије Магарашевић, <i>Исѣорија најважнији ѿолиѣични евројскеѣ ѿрикљученија од Виенскоѣ мира 1809. го 1821</i> , у Бечу 1823.	1
73	Pavel Josef Šafarik und Franz Palacky, <i>Die ältesten Denkmäler der böhmischen Sprache</i> , Prag 1840.	1
Од господина доктора медицине Вацлава Станека у Прагу, дароване године 1844:		
74	Waclaw Stanek, <i>Zakladowe Pitwy</i> , w Praze 1840.	1
75	Waclaw Stanek, <i>Atlas pitewny</i> , w Praze 1840.	1
Од господина Глигорија Возаровића, књѣгопр[одавца] у Београду дароване:		
76	Доситеј Обрадовић, <i>Хресѣомаѣѣѣја од њеѣа самоѣ собсѣѣвеном руком ѿисана</i> (рукопис)	1
Од господина доктора медицине и професора физике Јанка Шафарика Библиотеци Лицеума године 1844. дароване:		
77	Михаил Погодин, <i>Исѣорискѣе афоризми</i> , Москва 1836.	1
78	Wilhelm Richter, <i>Serbiens Zustände unter dem Fürsten Milosch bis zu dessen Regierungs-Entsagung im Jahre 1839</i> , Leipzig 1840.	1
79	Александар Дмитриевич Чертков, <i>Оѿисание древних русских монеѣѣ</i> , Москва 1837.	1
80	Pieter van Muschenbroek, <i>Institutiones physicae</i> , Leiden 1748.	1
81	Clajus Johanes, <i>Prosodiae Iohannis Claii Hertzbergensis libri tres</i> , Vitebergae 1576.	1

82	Xenophon, <i>Memorabilium Socratis, libri IV</i> , (edidit Schütz), Hallae 1822. (грчки)	1
83	<i>Slawen, Russen, Germanen. Ihre gegenseitigen Verheltnisse in der Gegenwart und Zukunft</i> , Leipzig 1843.	1
84	Thomas Vilagosvary, <i>Der Sprachkampf In Ungarn</i> , Agram 1841.	1
85	<i>Ungarische Wirren und Zerwürfnisse</i> , Leipzig 1842.	1
86	Janos Csaplowics, <i>Über Ungarns Magyarisirung</i> , Agram 1841.	1
87	Jan Halupka, <i>Schreiben des Grafen Carl Zay</i> , Leipzig 1841.	1
88	Jan Čaplovič, <i>Slawismus und Pseudomagyarismus</i> , Leipzig 1842.	1
89	Z. P., <i>Zur Charakteristik der Gegenwart in Ungern</i> , Leipzig 1842.	1
90	C. Beda, <i>Vertheidigung der Slawen und Deutschen in Ungarn</i> , Leipzig 1843.	1
91	<i>Vierteljahrsschrift aus und für Ungarn, 1843</i> , von E. Henszlmann, Leipzig 1843.	6
92	[Ludovit M. Šuhajda], <i>Der Magyarismus in Ungarn</i> , Leipzig 1834.	1
93	[Lajos Kossuth], <i>Ungarns Wünsche. Eine politische Abhandlung</i> , Leipzig 1843.	1
94	[Miklós] Wesselényi (báró), <i>Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében</i> , Lipcsében 1843.	1
95	[Zschocke], <i>Szózat a szláv nyelv érdekében</i> , Besztercze 1840.	1
96	Stephan Ludwig Roth, <i>Der Sprachkampf in Siebenbürgen</i> , Kronstadt 1842.	1
97	<i>Durch welche Mittel lässt sich die Verbreitung der magyarischen Sprache unter den Einwohnern Ungarns am sichersten erzielen?</i> , Basel 1834.	1
98	Michael Pogodin, <i>Historische Aphorismen. Aus dem Russischen von Erhard Göring</i> , Leipzig 1836.	1
99	<i>Verhandlungen der Gesellschaft des vaterländischen Museums in Böhmen</i> , Prag 1836.	1
100	<i>Vorträge der Prager Gesellschaft der Wissenschaften</i> , Prag 1837.	1
101	Georg Christoph Lichtenberg, <i>Vermischte Schriften</i> , Wien 1817.	5
102	Samuel G. Vogel, <i>Handbuch der practischen Arzneiwissenschaft etc.</i> , Wien 1801.	1
103	Alois Primisser, <i>Die kaiserlich-königliche Ambraser-Sammlung</i> , Wien 1819.	1
104	<i>Razgovor koga vile ilirkinje imadoshe u pramalitje godine 1835</i> , u Karlovcu 1835.	1
105	[Bogoslav Šulek], <i>Šta nameravaju Iliri?</i> , u Beogradu 1844.	1

106	Niccoló Tommaseo, <i>Iskrice</i> , izdao Ivan Kukuljević Sackinski, u Zagrebu 1844.	1
107	Ljudevit Vukotinović, <i>Prošastnost ugarsko-horvatska. Dio 1</i> , Zagreb 1844.	1
108	Matija Topalović, <i>Tamburaši ilirski</i> , Osek 1842.	1
109	Eugen Wesely, <i>Serbische Hochzeitslieder / herausgegeben von Wolf Stephansohn Karadgich</i> , Pesth 1826.	
110	Johann Caspar Lavater, <i>Von der Physiognomik</i> , Leipzig 1778.	1
111	[Eduard Glatz], <i>Deutsche Xenien aus und für Ungarn</i> , Leipzig 1842.	2
112	Mos[es] Mendelssohn, <i>Phädon, oder, Über die Unsterblichkeit der Seele</i> , Reutlingen 1784.	1
113	Gr[egor] Dankowsky, <i>Fragmente zür Geschichte der Völker ungarischer und slawischer Zunge</i> , Presburg 1825.	1
114	Jakob Jonas Björnståhls, <i>Briefe auf seinen ausländischen Reisen</i> , Stralsund 1778.	6
115	Christian Friedrich Schlosser, <i>Ständische Verfassung</i> , Frankfurt am Mayn 1817.	1
116	Uroš Milankovich, <i>Weltorganismus</i> , Wien 1841.	1
117	Christian Friedrich Schlosser, <i>Über Staatsverfassung und Staatsverwaltung</i> , Frankfurt am Main 1816.	1
118	<i>Jahrbücher der Litteratur</i> , Wien. Jahrgang 1818.	4
	<i>Detto</i> , Jahrgang 1824.	4
	<i>Detto</i> , Jahrgang 1825.	4
	<i>Detto</i> , Jahrgang 1826, 1, 2. und 4. Band.	3
	<i>Detto</i> , Jahrgang 1827, 4. Band.	1
	<i>Detto</i> , Jahrgang 1828, 3. und 4. Band.	2
	<i>Detto</i> , Jahrgang 1829, 1, 2. und 3. Band.	3
	<i>Detto</i> , Jahrgang 1830, 1. und 4. Band.	2
	<i>Detto</i> , Jahrgang 1831, 1. Band.	1
119	Prince Maximilian zu Wied-Neuwied, <i>Reise nach Brasilien in den Jahren 1815 bis 1817</i> , Wien 1825.	3
120	Pindar, <i>Epinicia graece</i> , Lipsiae 1811.	1
121	Georg David Kypke, <i>Die hebräische und chaldäische Grammatik</i> , Breslau 1757.	1
122	Karl Lachmann, <i>Novum Testamentum Græce, ex recensione Caroli Lachmanni</i> , Berolini 1831.	1
123	Wilhelm Traugott Krug, <i>Philosophische Werke</i> , Wien 1818.	8
124	Josephus Werner, <i>Metaphzsica. Pars secunda</i> , Pestini 1835.	1

125	Pál Wallaszky, <i>Conspectus rei publicae literariae in Hungaria</i> , Buda 1808.	1
126	Alexandar Blaskovics, <i>Status politico-iuridicus i. Regni Hungariae</i> , Pesth 1834.	1
127	Fr. Borg. Keri, <i>Imperatores Orientis</i> , Tyrnavite, 1744.	1
128	Jan Herkel, <i>Elementa Universalis Linguae Slavicae</i> , Buda 1826.	1
129	Johann Francisci Buddaei, <i>Praeces christianaе</i> , Lipsiae 1728.	1
130	Athanasius Kircher, <i>Magneticum Naturae Regnum</i> , 1667.	1
131	Ioannis Argenis Barclai, <i>Latine</i> , Norimbergae 1673.	1
132	Levini Lemnii, <i>De Miraculis Occultis Naturae</i> , Antwerpen 1564.	1
133	Comenius Johann Amos, <i>Janua linguarum reserata</i> , Dantisci 1643.	1
134	Comenius Johann Amos, <i>Physicae synopsis</i> , Lipsiae 1633.	1
135	<i>Московски набљудаишељ</i> , у Москви 1835, 1 до 7 и 9 до 20. <i>Detto</i> , година 1836, част 6.	19
136	Божидар Петрановић, <i>Србско-галмаиински маџазин. Љубишељ ѿрсовеишеиенија</i> , за лето 1840, у Задру.	1
137	Јован Пачић, <i>Сочиненија ѿснословска</i> , у Будиму 1827.	1
138	Јоаким Вујић, <i>Србски вожд Георѿие Пеиѿровић иначе наречени Црни</i> , у Београду 1843.	1
139	Тома Кемпијски, <i>Похвала Марку Аврелију</i> , превео с француског Димитрије Матић, у Београду 1844.	1
140	Петар Радовановић, <i>Краиико сочинение аниѿројолоише или Наука о човеку</i> , у Београду 1844.	1
141	Јован Стерија Поповић, <i>Владислав</i> , у Београду 1843.	1
142	Волтер, <i>Волѿерова Заира</i> , превео Милан Давид Рашић, у Новом Саду 1843.	1
143	Андрија Качић Миошић, <i>Пснословка илиише ѿвесише о народу славенском</i> , устројио Гаврило Ковачевић, у Будиму 1818.	1
144	Мавро Орбин, <i>Истиѿориоѿраѿиа народа Славјанских</i> , у Санктпетербургу 1722.	1
145	Јован Коллар и Јован Пачић, <i>Именослов славенски</i> , у Будиму 1828.	1
146	Адам Драгосављевић, <i>Посишанак славенски слова</i> , у Београду 1840.	1
147	<i>Časopis českého Muzeuma w Praze 1840</i> , 14. година, свеска 1. <i>Detto 1843</i> , 17. година, свеска 1.	1
148	Joseph Wenzig, <i>Blüthen Neuböhmischer Poesie</i> , Prag 1833.	1
149	Antonm Jaroslav Puchmayer, <i>Basne</i> , w Praze 1833–1836.	2
150	Tablic Bohuslav, <i>Boileau Umění Básniřské</i> , Budin 1832.	1

151	Tablic Bohuslav, <i>Anglické Múzy w Česko-slowenském Oděwu</i> , Budin 1831.	1
152	Jan Kamensky Amos, <i>Přemyslawánj o dokonalosti křest'anské</i> , w Pesti 1843.	1
153	Jan Tomiček, <i>Basne</i> , w Praze 1840.	1
154	Arn Raupach, [Simeon Karel Macháček], <i>Newolnjci, aneb Isidor a Olga</i> , Prag 1834.	1
155	Ssimon Lomnický, <i>Tobolka zlatá</i> , w Praze 1791.	1
156	W. Wladiwoje Tomek, <i>Děje země české</i> , w Praze 1843.	1
157	[Ignacy Krasicki], <i>Wiersze X. B. W.</i> , w Warszawie 1784.	1
158	Stanko Wraz, <i>Gusle i tambura. Stihotvor</i> , u Pragu 1845.	1
159	Jósef Mroziński, <i>Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego</i> , Warszawa 1822.	1
160	Jozef Muczkowski, <i>Gramatika jezika polskiego</i> , Krakow 1836.	1
161	Karol-Boloz Antoniewicz, <i>Sonety</i> , w Lwowie 1828.	1
162	Jozef Muczkowski, <i>Zbidr najcelniejszych i najrzadszych rymolworców polskich z wieku XVI i XVII, I Tomik. Rytmy Mikolaja Sepa</i> , w Poznaniu 1827.	1
163	Antoni Krzyżanowski, <i>Dagiskan. Trajedyja</i> , Poznan 1842.	1
164	[Jerzy Daniel Seyler], <i>Historia Zycia Najjasniejszego Stanislawia I. Krola Polskiego</i> , 1744.	
165	Antoni Zygmunt, Helzel, Jerzy Samuel Bandtkie, [<i>J.S. Bandtkie w stósunku do społeczności i literatury polskiej</i>], Krakow 1836.	
166	[Сима Милутиновић Сарајлија], <i>Одјев на њревраиџни сѣрмо-лав њреболесној Ивана Соколовића назови Кабларца од здравог Срба Србовића озбиљског Овчарца</i> , у Београду 1843.	1
167	Др П. Јовановић, <i>Цвешак на њроб Г. Љубице</i> , у Новом Саду 1843.	1
168	Милош Радојчић, <i>Србска зора. Сѣихови</i> , у Будиму 1843.	1
169	<i>Глас народа срѣској</i> , у Београду 1843.	1
170	[Константин Николајевић], <i>Коресѣонденција из Париза или финансијални и њрѣовачки њројекѣи од једној ѣиѣшомца србској ѣравѣѣљсѣива</i> , у Београду 1843.	1
171	<i>Факѣиически ѣридаѣѣак к криѣиически исѣослованоме освешленију најновију ѣрикљученија Србије с јуридикеско-ѣубличне сѣране</i> , у Београду 1842.	1
172	Турске дипломе рукописне, 13 комада	
173	[Sigismund] Carlowsky, <i>Logica</i> , [Kascliau 1819.]	1
174	[Franja Ksaver ?] Begru, није наведен наслов дела, прим. МЈ.	1
175	[O. Wigand], <i>Croquis aus Ungarn</i> , [Leipzig 1843.]	1

Од Николе Лете, грађана београдског, дароване:		
176	Denis Diderot, D' Alambert, <i>Encyclopédie</i> , Geneve 1778.	38
Од године 1842. при Лицеуму налазеће се:		
177	Carl Friedrich Bachmann, <i>System der Logik</i> , Leipzig 1828.	1
178	[E. v. Rotteck, Politz u. Becker,] Julius Löwenberg, <i>Historisch-geographischer Atlas zu den allgemeinen Geschichtswerken in 40 colorirten Karten</i> , [Breslau 1836. или 1839]	1
Од господина Вукашина Радишића бившег професора дароване:		
179	A[lexandros] R[izos] Rangabé, <i>Encyclopaedie</i> , [?]	1
Од господина Ђуре Милутиновића (слепог), 1844. представившег се у Београду 9. септембра, наслеђене:		
180	Доситеј Обрадовић, <i>Дела Доситеја Обрадовића 1–4</i> , Београд 1833–1836.	4
181	Доситеј Обрадовић, <i>Езојове и њрочих разних баснојворцев... басне</i> , у Лајпцигу 1788.	1
182	Атанасије Теодоровић, <i>Историја Русије</i> , у Београду 1837.	1
183	<i>Грлица. Календар црнојорски</i> , за године 1835, 1836, 1837, 1838, 4 части, [издао Димитрије Милаковић], у Цетињу.	1
184	Милован Видаковић, <i>Историја славено-сербскога народа</i> , част IV, у Београду 1833.	1
185	Сима Милутиновић, <i>Историја Србије: од њочейка 1813-е до конца 1815-ије њодине</i> , у Лајпцигу 1837.	1
186	<i>Новине србске</i> , у Београду, од године 1834. до 1839, или од I до VI године.	6
187	Аврам Бранковић, <i>Прејлед и лејточислено означение у царстџу историе свемирне: од њочейка свејша до данас</i> , у Будиму 1828.	1
188	Плутарх, <i>Зерцало сујружесџива њо јесџ Плутарха Херонеа Слово оДолжностџи Сујружесџива</i> , превео Георгие Захариевич, у Будиму [Земуну] 1808.	1
189	<i>Злајни извор домостџројџельсџива или Лондонски фамилиарни рецејџи и новоизобретџене џајне џрироде, част I</i> , [превео са немачког] Јован Николић, у Београду 1833.	1
190	Гаврило Ковачевић, <i>Песма о случајној буни Срба џројџив дајја</i> , у Београду 1832.	1
191	<i>Београдска лира: календар</i> , за године 1833. и 1835.	2
192	Андрија Качић Миошић, <i>Песнословка илијџи џовесџ о народу славенском</i> , устројио Гаврило Ковачевић, у Будиму 1818.	1
193	Карл Готлиб Крамер, <i>Возарска девица</i> , превео Стефан Марковић, у Карлштату [Карловцу] 1830.	1

194	Јован Рајић, <i>Бој змаја с орлови</i> , у Београду 1840.	1
195	<i>Возсаединеније унијата с православном црквом у Руској империји</i> , [превео Димитрије Тирол], у Москви 1841.	1
196	[Шанкара], <i>Содржаније морални израженија индијског философа Санакана</i> греческом и италијанском језику преведено од капетана Николе Кефале, превео Јосиф Ребрић, у Београду 1840.	1
197	[Петар Петровић Његош], <i>Пустинњак цетињски</i> , у Цетињу 1834.	1
198	Јевтимије Ивановић, <i>Крајке поуцијелне беседе у дане недељне и празничне</i> , у Новом Саду 1838.	1
199	Герасим Георгијевић, <i>Знаменији догађаји новије србске историје</i> , у Београду 1838.	1
200	Милован Видаковић, <i>Благовонији крин целомудренија љубве либо сирадашелна џовеси Велимира и Босиљки</i> , у Будиму 1811.	1
201	Јосиф Вукмировић, <i>Фронисис и Софија</i> , у Крагујевцу 1834.	1
202	Димитрије Тирол, <i>Полиитическо земљеописаније</i> , у Београду 1832.	1
203	Вук Стефановић Караџић, <i>Милош Обреновић, кнез Србије или праћа за српску историју нашега времена</i> , у Будиму 1828.	1
204	[Плутарх], <i>Два советијелна слова Плушарха Херонеа о восијшанију деиши и Исокраиша Рејтора о блајонрави јуносши</i> , превео Георгије Захаријевич, у Будиму 1807.	1
205	Аврам Бранковић, <i>Каракиерисшика или описаније народа џо целој земљи живећеи</i> , у Будиму 1827.	1
206	Јован Стерија Поповић, <i>Милош Обилић</i> , у Будиму 1828.	1
207	Јован Стејић, <i>Забаве за разум и срце 1 и 2</i> , у Бечу 1828. и Будиму 1831.	1
208	<i>Забавник</i> , за године 1833-1836, сачинио Димитрије Давидовић, у Крагујевцу и Београду.	4
209	Јоаким Вујић, <i>Училишије добродешели</i> , у Будиму 1823.	1
210	Гаврило Ковачевић, <i>Венец целомудрија</i> , у Будиму 1828.	1
211	<i>Банашки алманах 1 и 2</i> , Димитрије Тирол, у Темишвару 1827. и 1828.	2
212	<i>Даница 1-4</i> , издао Вук Стефановић Караџић, у Бечу 1826-1829.	4
213	[Марко Тулије Цицерон], <i>Дијалои Цицероново о џријашељсшву</i> , превео Григорије Лазић, у Београду 1836.	1

214	Јован Хацић-Светић, <i>Сийнице језикословне I</i> , у Новом Саду 1837.	1
215	Сима Милутиновић, <i>Сербијанка и неколике њеснице, 5. часћ</i> , у Липисци 1826.	1
216	Сима Милутиновић, <i>Исћорија Церне Горе од искона до новијеја времена</i> , у Београду 1835.	1
217	Лазо Зубан, <i>Брачни њоклон младим суѡружницима, заручницима и онима који мисле да њо буду</i> , у Београду 1833.	1
218	Сима Милутиновић, <i>Зорица</i> , у Будиму 1827.	1
219	Георгије Магарашевић, <i>Исћорија наиважнији ѡлиитични евројскеи ѡриклъченија од Виенској мира 1809. до 1821</i> , у Бечу 1823.	1
220	[Георгије Магарашевић], <i>Дух сѡисанија Досиѡејеву</i> , у Будиму 1830.	1
221	Живан Теодоровић, <i>Оѡисаније разни живоѡа ѡриклъченија војводе србској Стефана Јакшића, часћ I</i> , у Будиму 1829.	1
222	Евстатје Михајловић, <i>Освеѡа и судбина или Драѡомир жуѡан ѡребѡнски, часћ I и 2</i> , у Будиму 1833.	1
223	Јефта Поповић, <i>Милошијага</i> , у Будиму 1829.	1
224	Ален Рене Лесаж, <i>Сила ѡријашељсѡва или Дон Жуан и Дона Теодора</i> , превео Димитрије Тирол, у Београду 1838.	1
225	Василије Чокрљан, <i>Србски родољубац</i> , у Будиму 1832.	1
226	Георгије Лазаревић Зорић, <i>Краѡкое руководсѡво к ѡознанију всемирне исћорије</i> , у Санктпетербургу 1826.	1
227	Атанасије Николић, <i>Љуба Миланова</i> , у Будиму 1830.	1
228	Георгиј Захаријадис, <i>Руководсѡво к славенској ѡрамаѡици</i> , у Будиму 1830.	1
229	Георгиј Захаријадис, <i>Хранилишѡе илиѡи амајлија</i> , у Вијени 1837.	1
230	Сима Милутиновић, <i>Троесесѡарсѡво или Србске ѡри милѡне</i> , у Лајпцигу 1837.	1
231	Григорије Лазић, <i>Просѡа наравна исћорија</i> , у Будиму 1836.	1
232	<i>Наѡолеона Бонаѡарѡа себе исћоѡа оѡис</i> , са немачког превео Лазо Зубан, у Београду 1834.	1
233	Јован Петров, <i>Збирка разни ѡлезни ѡредмеѡа, часћ I</i> , у Београду 1843.	1
234	Атанасије Николић, <i>Краљевић Марко и Араѡин</i> , у Београду 1841.	1
235	Ален Рене Лесаж, <i>Жил Блаз Санѡиланац</i> , превео са немачког Лазо Зубан, у Београду 1843.	1

236	Димитрије Чобић, <i>Олџдало гејтској восійишанија</i> , у Београду 1837.	1
237	Тома Живановић, <i>Часови одмора, свеска 1</i> , у Београду 1843.	1
238	Милован Видаковић, <i>Усамљени јуноша</i> , у Београду 1836.	1
239	<i>Казивање сѣтари Требешана и архива сердара Малише и кајѣшана Бошка Бућића-Никишића</i> , [приредио Димитрије Тирол], у Београду 1842.	1
240	[Јуриј Иванович Венелин], <i>Одривак из Венелинове исѣорије о Словенима</i> , превео Димитрије Тирол, у Београду 1841.	1
241	<i>Лейѣоис Србски, часѣ 2</i> , издаје Магица србска, у Будиму 1827.	1
	[<i>Исѣо</i>], <i>часѣ 3</i> , година 1829.	1
	[<i>Исѣо</i>], <i>часѣ 1, 2, 4</i> , година 1831.	3
	[<i>Исѣо</i>], <i>часѣ 4</i> , година 1834.	1
242	[Аугуст фон Коцебу], <i>Оѣадници</i> , превео Лазо Зубан, у Будиму 1840.	1
243	<i>Србски сѣоменици, часѣ 1</i> , [приредио Павле Карано-Твртковић], у Београду 1841.	1
244	Сима Милутиновић, <i>Дика црнојорска</i> , на Цетињу 1835.	1
245	Сава Поповић, <i>Саг изображени умова</i> , у Београду 1833.	1
246	Тимотеј Илић, <i>Дукаш. Повесѣ за децу</i> , у Будиму 1833.	1
247	[Bogoslav Šulek], <i>Šta nameravaju Iliri?</i> , у Београду 1844.	1
248	<i>Воћњак</i> , превео са италијанског Јефтимије Петровић, у Београду 1840.	1
249	[Фјодор Николајевич Глинка], <i>Прејлед военој живошѣ и ѣодвиѣ графа Михаила Андрејѣвића Милорадовића</i> , превео Димитрије Тирол, у Београду 1841.	1
250	<i>Глас Срблина сѣароѣа војника</i> , у Пешти 1839.	1
251	<i>Усѣав Књажевсѣва Србѣе</i> , у Београду 1838.	1
252	<i>Чудеса ѣресвѣише Бојородици и жиѣише Василија великој</i> , у Београду 1837.	1
253	<i>Голубица с цвѣшом књижесѣва србској, часѣ II–V</i> , у Београду 1840–1844.	4
254	<i>Србска ѣчѣла</i> , за године 1830, 1831, 1832, 1836, 1837, уредник Павле Стаматовић, у Будиму	5
255	Георгије Магарашевић, <i>Крајѣка всемирна исѣорија</i> , у Будиму 1831.	1
256	Јован Стерија Поповић, <i>Невиносѣ или Свѣтислав и Милѣва</i> , у Будиму 1827.	1

257	Јосиф Миловук, <i>Прошак за ѿолкованије и красну ону кулу у селу које је у у Лейойису часѿици 18-ѿој ѿечайано</i> , у Будиму 1829.	1
258	<i>Оѿац или мисли чедољубивої оца</i> , [превео Димитрије Владисављевић], у Карлштату [Карловцу] 1832.	1
259	Вук Стефановић Караѿић, <i>Жиѿије Ђорђија Арсенијевића Емануела</i> , у Будиму 1827.	1
260	Јован Стејић, [<i>Забаве за разум и срце 3</i>] <i>Сабор исѿине и науке</i> , у Београду 1832.	1
261	Јован Стерија Поповић, <i>Живої и вишејска војевања славної кнеза ейирскоїа Ђорђа Касѿриоїа Скендербегїа</i> , у Будиму 1828.	1
Од господина Сергије Николића, професора права природног при Лицеуму, дана 23. октобра 1844. дароване:		
262	<i>Neue Hand-Bibliothek für Staatswirthschaft, National-Oekonomie und Finanzwissenschaft</i> , Wien 1814, 1815: [Gottlieb Hufeland, <i>Neue Grundlegung der Staatswirthschaftskunst 1–2</i> , 1815] [Julius von Soden, <i>Lehrbuch der National-Oekonomie</i> , 1815] [Jean Baptiste Say, <i>Abhandlung über die National-Ökonomie 1–2</i> , 1814] [Jean Baptiste Say, <i>Abhandlung über die National- Ökonomie 4–5</i> , 1814] [Julius von Soden, <i>Die National-Oekonomie 1–3</i> , 1815] [Adam Smith, <i>Untersuchung über die Natur und die Ursachen des Nationalreichthums 1–3</i> , 1814] [Charles Ganilh, <i>Untersuchungen über die Systeme der politischen Ökonomie 1–2</i> , 1814]	15
Од господина Константина Матића, рачуноиспитатеља [Главне] контроле Књажевине Србије, 9. децембра 1844. поклоњене:		
263	[Emmel Helfrich], <i>Sylva quinquelinguis vocabulorum et phrasium Germanicae, Latinae, Graecae, Hebraicae, Gallicae linguae...</i> , Basiliae 1592.	1
Од господина Јована Гавриловића, начелника Одељења промишљености [Попечитељства финансија] 1844. године поклоњене:		
264	<i>Leipziger Meßkatalog, d. i. Verzeichniss der sämtlichen Bücher et Landkarten, welche in den Jahren 1828, 1829, 1831–1835, 1838, 1843, 1844. in Deutschlands ersch sind.</i>	11

265	<i>Verlags-Cataloge der grössten Buchhandlungen Deutschlands</i>	11
266	Wilhelm Engelmann, <i>Bibliotheca mechanico-technologica</i> , Leipzig 1834.	1
267	[Pierre] Jauffret, <i>Über die Verfertigung des Düngers</i> , Prag 1842.	1
Од господина Јанка Шафарика, професора физике, 1844. поклоњене:		
268	<i>Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянскою народа, 1–3</i> , Москва 1833–1838.	3
269	<i>О действиих Комиссии, учрежденной в Москве для разбора и признания просящих милосердия в 1839 г.</i> , Москва 1840.	1
270	[Михаил Петрович Погодин], <i>Критическое обозрение книги Ф. Л. Морошкина 'Исторические исследования о руссах и славянах'</i> , Санктпетербург 1842.	1
271	Оде и песме у разним приликама издаване	14
272	Песмице за разне прилике	5
273	<i>Račun od Matice za narodno knjižestvo : sabrane po nastojaniju Čitaonice zagrebačke : za godinu 1842. i 1843.</i> [u Zagrebu 1843, 1844.]	1
274	[Сима Милутиновић], <i>Одзив на одзив 1839-е год.</i> , у Пешти 1839.	1
275	Ђорђе Малетић, <i>Три обраћања: истинити догађаји у Босни. У две књиге</i> , у Београду 1844.	1
276	[Jozeffy] <i>Jozefiho Pawla Pastyrsky List poslaný ku slawné Evangelické Cjrkwi A. W. Niredházské</i> , Pest 1840.	1
277	<i>Tacitowa Germania</i> , Prel. K. Winarického, Prag 1840.	1
Од господина Ђуре Милутиновића (Црногорца) наслеђена:		
278	Различна писма више мање знаменита за историју србску и од славни људи	118
Од господина Глише Возаровића, књигопродавца, 1844. поклоњени:		
279	Писма знаменити људи	6
280	Образ сликован у природној величини господина Ђуре Милутиновића Црногорца	1
Од господина Константина Бранковића, професора филозофије при Лицеуму Књажевине Србије године 1844. поклоњене:		
281	Јован Филиповић, <i>Филозофија права</i> , у Београду 1839.	1
282	P. Augustino Schelle, <i>Compendium Historiae Universalis</i> , Posonii 1808.	1

283	[Wilibald] Berger, <i>Ist es eine Sünde Freimaurer zu werden?</i> , [Wien] 1784.	1
284	János Balásházy, <i>Az 1831dik esztendői Felső Magyarországi zendüléseknek történeti leírása</i> , Pest 1832.	1
285	<i>Phaedri, Aviani et Faerni Fabulae</i> , ed. [Carl Hermann] Weise, Lipsiae 1829.	1
286	[Aulus Persius Flaccus, Decimus Junius Juvenalis], <i>A. Persii Flacci et D. Jun. Juvenalis Satirae</i> , Lipsiae 1829.	1
287	[Marcus Tullius] Cicero, <i>De officiis</i> , Venetiis 1672.	1
288	[Marcus Tullius Cicero], <i>M.T. Ciceronis Epistolae Selectae</i> , Norimbergae 1800.	1
289	[Marcus Tullius Cicero], <i>M.T. Ciceronis Epistolae Selectae</i> , Pestini 1807.	1
290	[Friedrich] Gedike, <i>Lateinische Chrestomathie für die mittleren Klassen, aus den klassischen Autoren gesammelt</i> , Berlin 1796.	1
291	[Теофан Прокопович], <i>Первое учение оуироком</i> , Римник 1726.	1
292	P[ál] Nagy, <i>Historia universalis gentium : statistico-geographico, politico critica : quam in usum auditorum</i> , Budae 1824.	1
293	<i>Historisches Taschenbuch: mit besonderer Hinsicht auf d. östereich. Staaten</i> , Wien 1805.	1
294	Евгеније Ђурковић, <i>Право наслеђија</i> , у Будиму 1823.	1
295	K[arl] G[eorg] Rumi, <i>Theoretisch-practische Anleitung zum deutschen prosaischen Stil</i> , Wien Schaumburg 1813.	1
296	P. Chompre, <i>Selecta latini sermonis exemplaria e scriptoribus probatissimis</i> , Budae 1798.	1
297	Carl Christian Erhard Schmid, <i>Philosophische Journal</i> , Jena 1794.	1
298	[Franz Kratter], <i>Briefe über den itzigen Zustand von Galizien</i> , Leipzig 1786.	1
299	[August von Kotzebue], <i>August von Kotzebue's Selbstbiographie</i> , Wien 1811.	1
300	Titus Livius, <i>Opera quae supersunt omnia</i> , Patavii 1759.	3
301	Christian Felix Weisse, <i>Lesebuch Gemeinnütziges</i> , Wien 1808.	1
302	[Carl Anton von] Martini, <i>De lege naturali positiones</i> , Budae 1795.	1
303	Мареј Костић, <i>Примери добродетели, часи I и II</i> , у Новом Саду 1838.	2
304	<i>Erbadel über den mit Unrecht verfolgten. Von einem Patrioten</i> , Leipzig 1808.	1
305	A[ntal] Balinth, <i>Gyűjtemény a főbb iskolákban magyar nyelvet tanuló ifjuságnak számára</i> , Szeged 1826.	1

306	[Беляев Василий], <i>Ансельмовы размышления о искуплении рода человеческого</i> , Москва 1783.	1
307	<i>Морално девическо оїледало или Нуждни увейи за све зрелијега возрасїа девице</i> , [са немачког превео] Петар Петровић, у Будиму 1836.	1
308	[Лука Милованов Георгијевић], <i>Луке Милованова Оиїиї насїавлења к Србској сличноречности и слогомјерју или просодии: По новом правописања начину сматрајући на повод к новој весма нуждној Србској Писменици или Језиконауку сїисан 1810. Издао ја Вук Сїефановић Караџић</i> , у Бечу 1833.	1
309	[Јохан Игнац фон Фелбигер], <i>Руководсїтво к честїносїи и љравосїи</i> , српски и немачки, [на српски превео Атанасије Деметеровић Секереш], у Бечу 1787.	1
310	Anton Wilhelm Gustermann, <i>Die Ausbildung der Verfassung des Königreiches Ungern aus der Geschichte, und den Gesezen dieses Reiches dargestellt</i> , Wien 1811.	1
311	<i>Die Biene, eine Zeitschrift</i> , Pest 1830.	1
312	P. Chompre, <i>Selecta latini sermonis exemplaria e scriptoribus probatissimis, Volum VI</i> , Budae 1798.	1
313	Vercelli Sal. Verona <i>La Piramo e Tisbe. Tragedia</i> , Livorno 1833.	1
314	<i>Montechi und Capuleti</i> , oper von Bellini, deutscher text.	1
315	[Gioachino Rossini], Theodor von Haupt, <i>Wilhelm Tell</i> oper, 1. und 2. theil, Pesth 1830.	2
316	Ritter von Seyfried, <i>Zampa</i> , oper	1
317	Josef Thürmer, <i>Fundamental-Philosophie</i> , Wien 1827.	1
318	Jakob Salat, <i>Grundzüge der allgemeinen Philosophie</i> , München 1820.	1
319	<i>Institutiones ad Eloquentiam</i> , [издавач] Vindobonae, [Wien] 1820.	1
Од господина Јелисеја Вукаиловића, секретара Управитељства вароши Београда, поклоњене:		
320	[Philippe-Louis Gérard], <i>Les leçons de l'Histoire, ou lettres d'un père à son fils, sur les faits intéressans de l'histoire universelle...</i> Paris 1802 [-1812], у 6 части.	6
Од господина Стефана Лазаревића, књиговецца у Београду, 10. јануара 1845. дароване:		
321	William Wilkinson, [Jean Bernard Marie Alexandre Dezos de La Roquette], <i>Tableauhistorique, géographique e et politique de la Moldavie et de la Valachie</i> , Paris 1824.	1
322	Christoph Girtanner, <i>Historische Nachrichten und politische Betrachtungen über die französische Revolution</i> , Berlin 1797.	1

323	<i>Armeebefehl</i> , Wien 1806.	1
324	<i>Dienst-Reglement für die kaiserliche königliche Infanterie</i> , Wien 1808.	1
325	Jakob Salat, <i>Vernunft und Verstand 1–2</i> , Tübingen 1808.	2
326	Pedro Mexía, [Johann Andreas Matth], <i>Sylva Variarum Lectionum Das ist: Historischer Geschicht- Natur- und Wunder-Wald, ...</i> , Nürnberg 1669.	1
327	[Август Коцебу], <i>Достопамятний юг жизни Августа Коцебу, или заточение его в Сибирь и возвращение оттуда</i> , перевел Василий Степанович Кряжев, Москва 1806.	1
328	[Јозеф фон Зоненфелд], <i>Полицаи. По изложенију ĩ. Соненфелса сербским језиком даровани</i> [од Симеона Петровића], у Будиму 1813.	1
329	Милован Видаковић, <i>Историја о њрекарском Јосифу</i> , у Београду 1844.	1
330	Девет ода и мали сачиненија заједно везани, од почетка 19. столетија.	1
331	[Felix Maurer, Giambattista della Porta], <i>Amphitheatrum magiae universae theoreticae & practicae</i> , Nürnberg 1714.	1
332	<i>Лейџоис Србски</i> , за годину 1827. част 10. и за 1829. част 19, у Будиму.	1
333	Аврам Бранковић, <i>Прејлед и лейџоислено означение у царствију историје свемирне: од њочейка свейа до данас</i> , у Будиму 1828.	1
334	[Константин Павловић], <i>Повесџ о коначном изџбленију целаџо францужскаџо воинсџива у Северној сџирани сџвишемсџа лейџа 1812</i> , превео Пантелејмон Михаиловић, у Будиму 1818.	1
335	Friedrich Schiller, <i>Geschichte des dreißigjährigen Kriegs, 2, 3 theil</i> , Wien 1810.	1
336	Albrechts von Haller, <i>Vorlesungen über die gerichtliche Arzneiwissenschaft</i> , Bern 1782	1
337	<i>Medicinish-chirurgische Zeitung</i> , ed. [Johann Jakob] Hartenkeil, Band III, Salzburg 1795.	1
338	[Пьер Бланшар], <i>Плутарх для юношества или Жития славных мужей всех народов</i> , перевел с францужскаџо Федор Глинка, част I и II, Москва 1816.	1
339	Јоаким Хајнрих Кампе, <i>Крајџка наука о души челоуческој</i> , превео Стефан Рајџић, [у Будиму] 1808.	1
340	[Карољ Кишфалуди], <i>Лейџа Гркиња. Жалосно џозоришџие у шесџи дејсџава</i> , са мађарског превео Константин Исаковић, у Новом Саду 1838.	1

341	Василије Суботић, <i>Преїлег биїке Косовоїльске</i> , у Новом Саду 1840.	1
342	<i>Краткая священная история церкви Ветхий и Новаїо завета</i> , Санкт Петербург 1822.	1
343	Георгије Лазаревић Зорић, <i>Країкое руководсїво к їознанију всемирне исїорїје</i> , у Санктпетербургу 1826.	1
344	[Johann Georg August] Galletti, <i>Lehrbuch der alten Staatengeschichte</i> , Wien 1805.	1
345	Јован Стерија Поповић, <i>Зла жена. Весело їозоришїе</i> , у Новом Саду 1838.	1
346	<i>Познатио сїрашило. Весела їїра у два деїсївија</i> , превео с талијанског Антони Арнот, у Будиму 1835.	1
347	Јосиф Миловук, <i>Зачаїїе и исїїно основание Маїїце сербске</i> , у Будиму 1829.	1
348	Георгије Лазаревић Зорић, <i>Расад мудросїи</i> , у Новом Саду 1839.	1
349	<i>Часослов на славянском болгарском наречет</i> , издао Никола [Кара]Стојанов житељ Самоковски, у Београду 1833.	1
350	Милован Видаковић, <i>Велимир и Босиљка</i> , у Београду 1844.	1
351	12 комада рукописних свезака о војеним наукама у Аустрији.	
352	7 комада различних мапа и ландкарата старих.	
353	48 комада различних начертанија, планова и изображенија.	
	Од Светозара Јовановића, слушаоца филозофије II године у Лицеју, дароване:	
354	<i>Rhetorica et orationes ex auctoribus classicis, comp. pro scholis</i> [без имена аутора, места и године издања]	1
355	[Carl Anton von] Martini, <i>De lege naturali positiones</i> , Budae 1795.	1
356	<i>Deutsche Sprachlehre</i> , Wien 1749.	1
357	Emmanuelis Alvari, [<i>De institutione</i>] <i>grammatica</i> , Tyrnaviae 1746.	1
358	Emanuele Tesauro, Emanuele Filiberto Panealbo, <i>D. Emmanuelis Thesauri comitis & maiorum insignium equitis Inscriptiones quotquot reperiri potuerunt</i> , Bononiae 1674.	1
359	<i>Institutionum Grammaticarum Latinae Linguae, Pars Tertia ad usum scholarum regni Hungariae et Provinciarum eidem Adnexarum</i> , Budae et Tyrnaviae 1787.	
360	<i>Elementa Juris naturae in usum scholarum</i> , Budae 1791.	1
361	<i>Elementa linguae latinae in usum scholarum Regni Hungariae</i> , Budae 1784.	1

362	Henricus Sels, <i>Initia Philosophiae theoreticae in usum praelectionum suarum congegssit Henricus Sels philosophiae professor, Budaе 1795.</i>	
363	[Jean Heuzet], <i>Selectae e profanis scriptoribus historiae, Taurini 1741.</i>	1
364	Jac Facciolatus, Orazio Tursellinus, <i>Particulae Latinae orationis, Tyrnaviae 1781.</i>	1
365	Lucius Aeneus Seneca, <i>Memorabilia</i> [без места и године издања] ¹⁶	1
366	<i>Elementa matheseos purae in usum academicarum Regni Hungariae, Budaе 1798.</i>	1
367	[Giuseppe] Gatti, <i>Sales poetici, proverbiales, et jocosi, Vienna 1703.</i>	1
368	<i>Новине србске из царсѣвујушћей ірага Виене, издавач Димитрије Давидовић, од године 1814, друге половине.</i>	1
Од господина Алексија Околског, професора француског језика, 1844. дароване:		
369	[Grzegorz Knapski], Benedykt Woronowski, <i>Slownik Polsko-Lacinski I-II, Kalisz 1769.</i>	2
Један знаменити комад камена званог Marienglas из Сибира.		
Од господина Милоша Поповића, уредника Србских београдских новина, 20. јануара 1845. дароване.		
370	Божидар Петрановић, <i>Србско-галмашински маџазин. Љубишћелъ ѣросвешћенија, за 1836, 1837, 1839.</i>	3
371	<i>Народни србски оіласишћелъ, година I, свеска 1, уредник Јован Николић, у у Београду 1841.</i>	1
372	<i>Србска ічела, за године 1831, 1832, 1833, 1834, 1835 уредник Павле Стаматовић, у Будиму.</i>	5
	<i>Исћо дело за године 1838, 1839, 1840. у Новом Саду и за 1841. у Сегедину.</i>	4
373	Тома Кемпијски, <i>Похвала Марку Аврелију, превео с француског Димитрије Матић, у Београду 1844.</i>	1
374	Јован Рајић, <i>Прибавление содержашћие Важнаја ѣисменнаја Доказателсћива к изјасненију исћорији славенских народов, в Виене 1795.</i>	1
375	[Стефан Новаковић], <i>Dissertatio Brevis ac Sincera Hungari Auctoris de Gente Serbica perperam Rasciana dicta ejusque Meritis ac fatis in Hungaria : Cum Appendice Privilegiorum eidem Genti elargitorum, 1790.</i>	1

¹⁶ Овде је вероватно реч о некој погрешци, јер Сенекa није написао дело под називом Меморабилиа.

376	Аврам Бранковић, <i>Прејлед и лејџочислено означение у царстџву истџорие свемирне: од џочейка свейша до данас</i> , у Будиму 1828.	1
377	Милован Видаковић, <i>Грамматџика сербска</i> , у Пешти 1838.	1
378	Милош Поповић, <i>Фрулица</i> , у Новом Саду 1839.	1
379	Евстатије Михајловић, <i>Илири и Србљи</i> , у Новом Саду 1843.	1
380	Ален Рене Лесаж, <i>Жил Блаз Санџиланац</i> , превео са немачког Лазо Зубан, част 7 и 8, у Београду 1843.	1
381	<i>Србски конјрес од і. 1837. у Карловцима</i> , у Новом Саду 1839.	1
382	Атанасије Теодоровић, <i>Истџорија Русије</i> , у Београду 1837.	1
383	Волтер, <i>Вољџерова Заира</i> , превео Милан Давид Рашић, у Новом Саду 1843.	1
384	[Божидар Петрановић], <i>Истџорија јеврејској књижесџива</i> , у Карлштату 1834.	1
385	Јован Хацић-Светић, <i>Суг о Грамматџики [і. Векослава] Бабукића</i> , у Будиму 1838.	1
386	[Сима Милутиновић], <i>Оџзив на џозив 1839-е џог.</i> , у Пешти 1839.	1
387	Милош Светић [Јован Хацић], <i>Уџџук II или Оџовор на Вуков Оџовор на лажи и оџагане у Србскоме Улаку, (џеч. у Бечу 1844)</i> , у Београду 1844.	1
388	[Bogoslav Šulek], <i>Šta nameravaju Iliri?</i> , у Београду 1844.	1
389	[Istvan] Werboczi, <i>Werboczius illustratus; sive, Decretum tripartitum juris consuetudinarii incyli Regni Hungariae, Turnaviae</i> 1763.	1
390	Ignaz de Luca, <i>Practische Staatskunde von Europa</i> , Wien 1796.	1
391	Gregorius Dankovsky, <i>Fragmente zür Geschichte der Völker ungarischer und slawischer Zunge nach den griechischen Quellen bearbeitet</i> , Presburg 1825.	1
392	Szepeshazy und J. C. v. Thiele, <i>Merkwürdigkeiten des Königreichs Ungarn</i> , Kaschan 1825.	1
393	[Дон Геј], <i>Басни џосподина Ге. с англискоо на францужској, а с сею на росџијској язык переведенные</i> , Москва 1783.	1
394	Христијан Самуил Шмид, <i>Истџорическое размоџреније воџроса јесџ ли христијанство в Бохемији и Моравији чрез Методија по ученију греческија или лаџинскија цркве введенно?</i> , у Будиму 1783.	1
396	<i>Stimmen aus Ungarn angeregt durch den bevorstehenden Landtag</i> , [издавач] Erlangen 1843.	1
397	<i>Jurende's vaterländischer Pilger</i> , 30 Jahrgang, 1843, Brünn.	1

398	Stephan Leschka, <i>Elenchus vocabulorum europaeorum cum primis slavico-romanicis usibus</i> , Budae 1825.	1
399	<i>Gitrenka, čili výbornější práce učenců Česko-Slovenských</i> , Levoča 1840.	1
400	<i>Plody zboru učendů řeči československé prešporského</i> , Prespork 1836.	1
401	Josef Kr. Chmelensky, <i>Kytka</i> , na rok 1836, 1837, Prag.	2
402	Jonáš Záborský, <i>Bágly</i> , Sw. Mikulaš 1840.	1
403	<i>Apologia to jest Obrana národnosti Slowanské</i> , Budin 1841.	1
404	Захарија Орфелин, <i>Ода на воспоминание вѣщораіо Христїова ѿршесївїа</i> , у Бечу 1783.	1
405	Мојсеј Живојиновић, <i>Скићничка конфузија или Несћорово ѿокајање</i> , у Београду 1845.	1
406	<i>Московский журнал</i> , част VII, Москва 1792.	1
407	<i>Преїлед сїања Маїице србске на концу іодине 1841</i> , у Будиму 1842.	1
408	Севастијан Илић, <i>Генейлијакон ѿреосвешїенејшем, високосїојнејшем и превосходителнејшем господину Мојсеју од Миоковићу штедром, ѿправославном еїискоју Карловачком...</i> , у Бечу 1825.	1
409	Василиев Хр., <i>Исїорија на великої Александра</i> , с грчког, у Београду 1844.	1
410	Осам комада мањи сочиненија приликом торж[ества] списани.	
411	<i>Danica Ilirska</i> , za godinu 1841, тећај VII.	1
412	<i>Генадија ѿаїријарха Консїанїиної[ољскої] Сїоїлав.</i> , рукопис.	1
413	Љубрановић Анд[ија], <i>Jegjupka</i> , rukopis.	1
414	Знаменито число рукопис[них] разни истор[ијских] докумената	
415	10 комада баркрорезни образа Јована Хаџића.	
416	Знаменито число мањи стихотворенија разног језика.	
Високославно Попечитељство Финансије послало је 30. 1. 1845:		
417	<i>Преїлед извоза, увоза и ѿвоза ѿрїовачкої у Србију іодине 1843.</i>	7
Од господина Димитрија Матића, секретара господина мајора Мише [Анастасијевића], дароване:		
418	Friedrich Heinrich Jacobi, <i>Vermischte Schriften, I Theil</i> , Carlsruhe 1783.	1

419	<i>Rudimenta [sive] de octo partibus orationis</i> , Cassoviae 1756.	1
420	Alain René Le Sage, <i>Histoire de Gil Blas de Santillane, Tome 2</i> , Paris 1721.	1
421	<i>Rhetorica</i> , латинска без титуле.	1
422	[Johann Christoph] Stockhausen, [<i>Sammlung</i>] <i>vermischter Briefe, 1 Theil</i> , Wien 1774.	1
423	Emmanuelis Alvari, <i>Principia seu rudimenta grammatices</i> , Wiena 1700?	1
424	Тома Кемпијски, <i>Похвала Марку Аврелију</i> , превео с француског Димитрије Матић, у Београду 1844.	1
425	Pál Kis, <i>Tanítás módja, a' váраси, és falusi iskolamesterk' számára (Начин наставиљенија)</i> , превео Јован Берић, у Будиму 1832.	1
426	Michel de Montaigne, <i>Essais, Tome seconde</i> , Londneo 1745.	1
427	Joachim Heinrich Campe, <i>Robinson der Jüngere, 1 und 2 Theil</i> , Kaschau 1834.	1
428	[François de] Wailly, <i>Principes généraux et particuliers de la langue françoise</i> , Paris 1808.	1
429	[Joh. Ludw.] Christ, <i>Allgemein-practisches Gartenbuch...</i> , Heilbronn 1815.	1
430	<i>Examen critique de l'ouvrage: De l'état actuel de la Grèce ... par Mr F. Thiersch</i> , Leipzig 1835.	1
431	[В. Барадовски], <i>Всеобша географја за геџата</i> . Преведе от рускиј јазик Ив. А. Богоев Ив. А. Богоев, Белград 1843.	1
432	<i>Journal des demoiselles</i> , 10 année, N. IX, Sept., Paris 1842.	1
433	A. M. Legendre, <i>Éléments de géométrie ; avec des notes</i> , Paris 1823.	1
434	Игнац Аурел Феслер, <i>Марко Аврелије</i> , превео с немачког Димитрије Матић, у Београду 1844.	1
435	[Laurent-Pierre Bérenger], <i>Le mentor vertueux, moraliste et bienfaisant</i> , Paris 1783.	1
436	[Агапије јеромонах, Никодим Светогорац], <i>Πηδάλιον [Πυγαλιον]</i> (кормчаја књига), грчки, Атина 1841.	1
Господин Матија Марк. Краинић, писар Начелничества Окружја Београдског, покљонио је 20. јануара 1845:		
Три комада стари сребрни новаца.		
Господин Стефан Милосављевић, практикант у канцеларији господина мајора Мише Анастасијевића, дао је:		
Један стари новац бакарни.		
Од господина Глише Возаровића, књигопродавца у Београду, 10. фебруара 1845. дарована:		

437	Јован Рајић, <i>Насџавленије о љравославној восточној вери</i> , собственом ауктора руком писано дело, у Новом Саду 1767. Од господина Петра Батановића, Новосађанина, у фебру- ару 1845. дарована:	1
438	Фра Стипан [Маргитић] Јајчанин, <i>Исиовиег карсијанска</i> , у Млецие 1707. Господин Корнелије Поповић, свршени правослов, покло- нио [је]:	1
439	Корнелије Поповић, <i>Дан и ноћ. Сџихоџворна сочиненија</i> , у Новом Саду 1844. Од господина Кирила Мирковића, професора Богословије у Београду, поклоњена:	1
440	Carl Traugott Heyne, <i>Geschichte Napoleon's von der Wiege bis zum Grabe in Wort und Bild Erster Band</i> , Leipzig 1843. Др. и професор Јанко Шафарик, у фебруару 1845, покло- нио [је]:	1
441	<i>Zagrebačke novine i Danicu</i> , од лета 1841. целу годину. Једну стару докторску диплому из Беча, на пергамену.	2
442	Димитрије Тирол, <i>Немачка љрамаџика</i> , у Будиму 1830. Од господина Јарослава Поспишила, књигопродавца и прџтажатељатипографије у златном Прагу у Чешкој 1845. [поклоњене]:	1
443	Janko Drašković, <i>Starši dějepis a nejnowější literarní obnova národu ilirského</i> , Prag 1845.	1
444	[Matija Mažuranić], <i>Pohled u Bosnu</i> , z ilirského prel. Lanibl. W. D., w Braze 1845. Од господина Михаила Чокрљана у марту 1845. поклоњена: Три оригинална писма Доситеја Обрадовића (autograph) 15 комада оригиналних писама знаменити Срба Доситеја и Терлаића. Господин Глигорије Возаровић поклонио [је] 5. априла 1845:	1
445	Доситеј Обрадовић, <i>[Дела Досиџеја Обрадовића]. Часџ 10, Писма домаћа</i> , у Београду 1845. Др. и професор Јанко Шафарик, у мају 1845, поклонио [је]:	1
446	Павле Соларић, <i>Поминак књижески о Славено-Сербском в Млејках Печашанију, великому и блајословесному Славено- Сербскому народу</i> , в Млетках 1810.	1

Од господина Бодјанског, професора славјанске литературе при свеучилишту Московском, у мају 1845. [поклоњена]:		
447	Алексеј Степанович Хомјаков, <i>Стихотворений</i> , Москва 1844.	1
Од господина Милосава Јовановића, канцелисте Попечитељства финансије, у мају 1845. поклоњене:		
448	Adolphus Brachelius, <i>Historia nostri temporis</i> , Coloniae 1650.	1
449	Antonio Guainerio, <i>De feribus</i> , Viennae 1805.	1
450	Herman Boerhaave, <i>Materia medica</i> , Norimbergae 1755.	1
451	Caroli Linnaei, <i>Terminologia botanica</i> , Hamburgi 1787.	1
452	Phil Car Hartmann, <i>Theoria morbi seu Pathologia generalis</i> , Vindobonae 1814.	1
453	Friedrich Wilhelm Karl Schmettau, <i>Historia arcana belli Turcici anni 1737–8–9, cum animadversionibus criticis</i> , Tyrnaviae 1799.	1
454	<i>Tractatus de Legitima</i> , Pragae 1780.	1
455	Max. Stoll, <i>Praelectiones in diversos morbos chronicos, volume I</i> , [Vienn 1788].	1
456	Max. Stoll, <i>Ratio medendi in nosocom, volume 3 et 4</i> , [Vienn 1790].	2
457	Antonii de Haen, <i>Praelectiones in Hermanni Boerhaave Institutiones pathologicae, Tom II, III, IV</i> , Viennae 1809.	3
458	<i>Selecta Latinisermonis exemplaria</i> , Budae 1825.	1
459	<i>Calendar et schematismus inclyti regni Hungariae pro anno 1822</i> , Budae.	1
Од господина Косте Хаџи Брзака, трговца београдског, поклоњена:		
Два комада староримска бакрена новца.		
Од господина Јована Михајловића, трговца у Јагодини, поклоњен:		
Један римски бакрен новац.		
Од новаца библиотеки Лицеума дарованог, купљене су у априлу 1845. слеђујуће књиге:		
460	[Konrad Friedrich], <i>Allgemeine Weltgeschichte für die reifere Jugend und das nichtgelehrte Publikum, 5 Bände</i> , Pforzheim 1841–1842.	5
461	[Heinrich Luden], <i>Allgemeine Geschichte der Völker und Staaten des Mittel-Alters, 1–3</i> , Jena 1824.	3
462	Вук Стефановић Караџић, <i>Српске народне ѿјесме. Књ. 2 : у којој су ѿјесме јуначке најстарије</i> , у Бечу 1845. (од покојног професора Књажеско-српског Лицеума Симеона Прице).	

Господин Глигорије Возаровић поклонио [је]:		
3 комада морска бела корала.		
Господин Рафаил Мартиновић, магационер солске камарашије смедеревске, поклонио је:		
5 сребрних и 28 бакарних старих новаца.		
Господин Димитрије Петровић, магационер солске камарашије кулијачке, поклонио је:		
Један бакрен римски новац.		
Од господина Јована Стејића, медицине доктора и начелника Одељења санитета при Попечитељству внутерних дела Књажевства Србије, дароване:		
463	Andrija Kačić Miošić, <i>Razgovori ugodni naroda slovinskoga</i> , у Већу 1836.	1
464	[Marcus Tullius Cicero], [преводиоца] Christian Garve, <i>Abhandlung über die menschlichen Pflichten</i> , Wien 1802.	1
465	Friedrich von Matthisson, <i>Gedichte</i> , 1–2, Wien 1803.	1
466	Јован Пачић [и Јован Колар], <i>Имеслов или Речник лични имена разни народа славенски</i> , у Будиму 1828.	1
467	Jernej Kopitar, <i>Hesyehii glossographi...</i> , Vindobonae 1839.	1
468	Johann Friedrich Blumenbach, <i>Handbuch der Naturgeschichte</i> , 2 Theil, Wien 1816.	2
469	[Nicolas Boileau-Despréaux], <i>Oeuvres de Boileau-Despréaux</i> , Lyon 1805.	1
470	Евстатије Михајловић, <i>Илири у Србљи</i> , у Новом Саду 1843.	1
471	<i>Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike</i> , у Zagrebu 1839.	1
472	Cornelius Nepos, <i>Vitae excellentium imperatorum</i> , [издавач] Biponti, 1796.	1
473	Ján Kollár, <i>Ueber die literarische Wechselseitigkeit : zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slawischen Nation</i> , Pesth 1837.	1
474	Heinrich König, <i>Literarische Bilder aus Russland</i> , Stuttgart, Tübingen 1837.	1
475	Jernej Kopitar, <i>Über der serbische volkslieder aus den Wien[ische] Jahrbücher</i> , Wien.	1
476	[Јуриј Иванович Венелин], <i>Огривак из Венелинове историје о Словенима</i> , превео Димитрије Тирол, у Београду 1841.	1
477	<i>Казивање сјајари Требешана и архива сергара Малише и кајешана Бошка Буђића-Никишића</i> , [приредио Димитрије Тирол], у Београду 1842.	1
478	Gottlieb August Wimmer, <i>Neuestes Gemälde der europäischen Türkei und Griechenlands</i> , Wien 1833.	1

479	Јован Стејић, <i>Забаве за разум и срце 1–5</i> , у Бечу, Будиму и Новом Саду 1828–39.	5
480	Јован Рајић, <i>Начални основи умојравословне и јоложииелне јолицје</i> , у Београду 1841.	1
481	[Јевта Поповић], <i>Свеславије</i> , свеске 2 и 3, [издаје Јосиф Миловук], у Пешти [иБудиму 1831].	1
482	Friedrich Schiller, <i>Kleineren prosaische Schriften, I–IV Theil</i> , Wien 1832.	4
483	[Lukian von Samosata], <i>Lucians Werke</i> , übersetzt aus dem Griechischen v. August Pauly, 1 bis 15 Buchen, Stuttgart 1827–1832.	15
484	[Plutarch], <i>Plutarchs Werke</i> , übersetzt aus dem Griechischen v. [Johann Christian Felix] Bähr, 5, 6, 7, 8, 9 Buchen, Stuttgart 1830.	4
485	[Gotthard Oswald] Marbach, <i>Populär-Physikalisches Lexikon</i> , Bandes 1, 2, 3, Leipzig 1835.	10
За готове Лицеуму од приватни лица дароване новце у јуну 1845. године набављене књиге:		
486	Heinrich Christoph Wilhelm Sigwart, <i>Handbuch zu Vorlesungen über die Logik</i> , Tübingen 1835.	1
487	Andreas Buchner, <i>Allgemeine praktische philosophie</i> , München 1844.	1
488	Carl Ramshorn, <i>Die Weltgeschichte in Tabellen</i> , Leipzig 1844.	1
489	F. Schmidt, <i>Naturlehre für Schule und Haus</i> , Breslau 1845.	1
490	<i>Der sprachenkampf in Österreich</i> , Leipzig 1845.	1
491	Vincentius Buczynski, <i>Institutiones philosophicae, 3 partes</i> , Wien 1843.	3
492	Andreas Buchner, <i>Grundsätze der Philosophie / I Die Logik und Metaphysik</i> , München 1843.	1
493	Franz Ficker, <i>Aesthetik oder Lehre vom Schönen und der Kunst in ihrem ganzen Umfange</i> , Wien 1830.	1
494	Karl Weinholtz, <i>Die Unzulänglichkeit der Philosophie als Wissenschaft und die Ausbildung der Philosophie zur Kunst</i> , Rostok 1844.	1
495	<i>Construction und Kritik der Hegel'schen Logik</i> , Wiesbaden 1844.	1
496	Franz Ficker, <i>Anleitung zum Studium der griechischen und römischen Classiker</i> , Wien 1823.	1
497	Bernhard Siegfried Walther, <i>Sittenlehre</i> , Wien 1817.	1
498	Bernhard Siegfried Walther, <i>Religionslehre</i> , Wien 1817.	1
499	<i>Löhrs Weltgeschichte, 2 Bande</i> , Wien 1839.	2

Од господина Мате Топаловића, професора Богословије при семеништу Баковарском [поклоњена]:		
500	[Mata Topalović], <i>Veselje Majke Slavonie etc.</i> , u Oseku 1845.	1
Од господина Стефана Видака, војне вармеђе приседатеља у Банату [поклоњена]:		
501	Једна велика на платну мапа Царства Русије.	1
Господин Исидор Стојановић, професор у књажеско-српском Лицеуму, даде:		
502	Исидор Стојановић, <i>Преодница свеобшће историје света</i> , у Београду 1844.	1
503	Vid Došen, <i>Aždaja sedmoglava bojnim kopjem udarena</i> , u Zagrebu 1768.	1
Доктор и професор Јанко Шафарик у јануару 1846. године предао је од господина царско руско придворског советника Ригелмана 1845. дароване књиге:		
504	Александар Дмитриевич Чертков, <i>Воспоминания о Сицилий</i> , 2 части, Москва 1836.	2
505	[Александар Дмитриевич Чертков], <i>Описание посольства, отправленного в 1659 году от царя Алексея Михайловича к Фердинанду II-му, великому герцогу Тосканскому</i> , Москва 1840.	1
506	[Александар Дмитриевич Чертков], <i>О переводе Манассиной летописи на словенский язык</i> , Москва 1843.	1
507	Александар Дмитриевич Чертков, <i>Описание войны великого князя Святополка Игоревича против Болгар и Греков в 967–971 годах</i> , Москва 1843.	1
508	[Александар Дмитриевич Чертков], <i>Всеобщая библиотека России, или Каталог книг для изучения нашего отечества во всех отношениях и подробностях</i> , Москва 1838.	1
509	Александар Дмитриевич Чертков, <i>Описание древних русских монет</i> , Москва 1834. Додатак I 1837, II 1838, III 1842. сь изображеніями.	4
Свега свезака		(934)805

Од побројаних ставки списка, 469 се односи на књиге (укључујући и вишетома издања и едиције), 22 на часописе и календаре, 10 на рукописе, 3 на новине, 3 на слике и 2 на мапе. Збирке старог новца, геолошки материјали и слично, нису нумерисани. Међу књигама било је 25 дуплика, а међу часописима 2.

Структура штампаних наслова (књига, часописа и новина) по језику је приказана у наредној табели.

Табела 2. *Структура шtamпаних наслова у библиотеци Лицеја (по језицима)*

Штампани наслови		
Језик:	Број	%
Српски	196	39,7
Немачки	112	22,7
Латински	68	13,8
Грчки	39	7,9
Руски	23	4,7
Француски	13	2,6
Чешки	13	2,6
Пољски	9	1,8
Словачки	8	1,6
Непознат	6	1,2
Мађарски	4	0,8
Бугарски	2	0,4
Италијански	1	0,2
Свега	494	100,0

Три четвртине наслова штампано је на српском, немачком и латинском, дакле на језицима које су професори Лицеја свакако морали да знају, јер су сви били пореклом из Хабзбуршке монархије¹⁷ и у њој школовани. Тешко је рећи у којој мери је литература на страним језицима заиста била разумљива ученицима, премда су у гимназији учили латински и немачки, а на Лицеју француски.¹⁸

У наредној табели је приказан списак дародаваца по броју наслова које су поклонили библиотеци. У списак смо као „дародавца” уврстили и Лицеј, а ту се заправо ради о књигама које је Лицеј купио дарованим новцем 1845. и које су се налазиле у Лицеју од 1842. и 1843. године.

¹⁷ *Лицеј*, 255–257.

¹⁸ Тек пристигли државни питомци, свршени лицејци послати из Србије на даље студије, казали су Димитрију Матићу, који је и сам био студент, но нешто старији, 1846. у Берлину: „О, кад ћемо научити немачки!”, Д. Матић, *Бачки дневник (1845–1848)*, приредили Јб. Дурковић-Јакшић, Б. Јанковић, А. Маслеша, Београд 1974, 52. О слабом знању немачког језика првих питомаца Кнежевине Србије у Бечу, Ј. Милићевић, „Прва група србијанских студената, државних питомаца школованих у иностранству (1839–1842)”, у књизи *Друшћивене појаве у Србији XIX века*, Београд 2002, 34. Слично о знању немачког и латинског језика београдских гимназијалаца крајем пете деценије 19. века у: В. Јовановић, *Успомене*, приредио В. Крстић, Београд 1988, 44.

Табела 3. *Списак дародаваца библиотеци Лицеја*

Име и презиме дародавца	Бр. поклоњених наслова	%
Јанко Шафарик	112	22,1
Ђура Милутиновић	83	16,4
Вукашин Радишић	61	12,0
Милош Поповић	47	9,3
Константин Бранковић	39	7,7
Стефан Лазаревић	33	6,5
Јован Стејић	23	4,5
Лицеј	21	4,1
Димитрије Матић	19	3,7
Светозар Јовановић	15	3,0
Милосав Јовановић	12	2,4
Стефан Лешка	6	1,2
Ригелман	6	1,2
Попечитељство просвете	5	1,0
Глигорије Возаревић	4	0,8
Јован Гавриловић	4	0,8
Вацлав Станек	2	0,4
Исидор Стојановић	2	0,4
Јарослав Поспишл	2	0,4
Никола Лега	1	0,2
Сергије Николић	1	0,2
Константин Матић	1	0,2
Јелисеј Вукајловић	1	0,2
Алексије Околски	1	0,2
Попечитељство финансија	1	0,2
Петар Батановић	1	0,2
Корнелије Поповић	1	0,2
Кирил Мирковић	1	0,2
Бадјански	1	0,2
Мата Топаловић	1	0,2
Свега	507	100,0

Нема сумње да наслови које су најзначајнији дародавци поклонили Лицејској библиотеци представљају битан извор за проучавање њиховог личног књижевног укуса и професионалног интересовања, али и за културну историју Кнежевине Србије. Стога доносимо њихове кратке биографије.

Јанко Шафарик (1812, Кишкереш, Угарска – 1876, Београд) је основну школу завршио у месту рођења, а немачку школу и гимназију у Новом Саду. У Пожуну је завршио Краљевску академију (филозофију и права), потом је студирао медицине у Пешти, а докторирао је у Бечу 1838. Радио је као лекар у Прагу, Пешти, Кишкерешу и Новом Саду. Под утицајем стрица, познатог словенског филолога Павла Јосифа Шафарика, бавио се изучавањем словенске филологије и словенских старина. Његова жеља је била да на Лицеју предаје словенску филологију, општу и словенску историју. Ипак, 1843–1849. и 1859–1861. је био професор физике, а 1849–1859. историје. Професорски посао заменио је библиотекарским: од 1861. до 1869. био је библиотекар Народне библиотеке и чувар (управник) Народног музеја у Београду. Члан Државног савета је постао 1869. Био је члан Друштва српске словесности, Српског ученог друштва, Југославенске академије знаности и умјетности, Археолошког друштва, Друштва руских лекара, руског Друштва за природне науке и др. Научни рад му је био везан преваходно за српску и словенску историју и филологију. Његова најважнија дела су *Описаније сѣтари србски новаца*, 1851; *Србски леѣоѣисаѣ из ѣочейѣка XVI сѣолеѣиѣја*, 1853; *Поѣис акаѣѣа ѣринадлежеѣи к истѣориѣи Срба и остѣали Јуѣословена, наодеѣи се у ѣес. кр. млеѣѣачком ѣенералном архѣву*, 1858; *Срѣски сѣомениѣи млеѣѣачкоѣ архѣва I–II*, 1860, 1862.¹⁹ Дела која је Шафарик поклатио библиотеци покривају врло широк спектар области од речника, физике, теологије, окултизма, историје, филологије, права, филозофије до националног питања у Хабзбуршкој монархији. На основу година издања види се да је међу њима било и антикварних, чак врло старих, књига и савремене литературе, што значи да је Шафарик пратио и набављао најновију продукцију из области које су га занимале. Поред књига које је поклатио библиотеци Лицеја, Шафарик је 1856. продао Народној библиотеци још око двесто наслова из славистике, тј. народне књижевности, историје, филологије, историје књижевности, етнологије и белетристике словенских народа, штампаних углавном у првој половини 19. века.²⁰

Ђура Милутиновић (око 1770, Грахово – 1844, Београд), слеп од своје шеснаесте или седамнаесте године, био је гуслар и национални и културни

¹⁹ Б. Јордановић, М. Николова, М. Марковић, *наведено дело*, 20; *Лицеј*, 89–90, 198.

²⁰ Г. Ковијанић, Библиотека Јанка Шафарика, *Библиоѣекар* 5 (1969), 648–660.

делатник. За време Првог српског устанка радио је као писмоша између Црне Горе и Србије, тј. митрополита Петра I Петровића и Карађорђа; као слепи гуслар није на себе скретао пажњу Турака и могао се слободно кретати. Од 1808. стално је живео у Србији и у Београду је похађао Велику школу. После пропасти Устанка склонио се у Бесарабију. Из емиграције се вратио 1817. године и боравио је у Београду. Примао је издржавање из државне касе. Био је велики љубитељ књиге. Продавао је књиге за књижара Глигорија Возаревића и прикупљао претплатнике за разне српске књижевнике. Пошто је био слеп, књиге и новине су му читали други. Своју библиотеку, која се састојала од дела савремене српске литературе, завештао је тестаментом Лицеју.²¹

Вукашин Радишић (1810, село Батајница код Земуна – 1843, Београд) био је хелениста. У Земуну је завршио грчку школу, потом у њој предавао грчки, а 1836. је запослен као наставник грчког језика у Крагујевачкој гимназији. На тој дужности је остао до 1840, када је именован за секретара српског капућехаје у Цариграду. Када су 1842. у Србији на власт дошли уставобранитељи, Радишић је смењен. У Београд се вратио болестан у јесен 1843. и убрзо је умро. Пре смрти је завештао своје књиге Лицеју.²² Већина наслова на грчком језику у лицејској библиотеци потицала је из његове збирке.

Милош Поповић (1820, Нови Сад – 1879, Београд) је завршио основну школу и гимназију у Новом Саду, а у Србију је прешао 1843. Био је новинар конзервативних уверења. Од 1843. до 1856. и од 1857. до 1859. је био уредник *Српских новина*, а од 1861. до 1876. *Видовдана*. Уређивао је и књижевни лист Подунавка, који је излазио уз *Српске новине* (1843–1849). Написао је неколико мањих књижевних дела.²³ Међу насловима које је Поповић поклонио Лицеју преовлађивале су књижевност, литература о националном питању и периодика. Међутим, са аспекта потреба Лицеја, његов најзначајнији дар је вероватно био Вербоцијев *Тријархијум* (редни број списка 389).

Константин Бранковић (1812, Нови Сад – 1865, Београд) је основну школу и гимназију завршио у родном месту. Филозофско одељење Лицеја завршио је у Сегедину, а прву годину права на Универзитету у Пешти 1833. Због недостатка материјалних средстава је напустио даље

²¹ Љ. Дурковић-Јакшић, „Ђура Милутиновић (1770–1844)”, *Историјски часопис* 3 (1951–1952), 141–156; Исти, *Историја српских библиотеке*, 89–90.

²² С. Војиновић, „Живот и дело Вукашина Радишића”, у зборнику радова *Неохеленско наслеђе код Срба I*, Београд 2005, 109–126; Исти, „Цариградска писма Вукашина Радишића”, *Miscellanea. Мешовита грађа* 28 (2007), 69–70.

²³ *Narodna enciklopedija SHS* III, Zagreb 1928, 587–588; М. Ђ. Милићевић, *Догошањ Поменуку од 1888*, Београд 1979, 131–132.

школовање и преселио се у Сремске Карловце, где је завршио Богословију 1836. У Србију је прешао наредне године. Најпре је радио као професор реторике у Крагујевачкој гимназији, 1839. постао је професор Лицеја, а 1863. Велике школе. До 1854. предавао је филозофске предмете, а од тада логику, психологију и педагогију. Учествовао је у изради нацрта Закона о Великој школи, усвојеног 1863. Био је члан Друштва српске словесности од 1842. и Српског ученог друштва од 1864. Објавио је два уџбеника филозофије за Лицеј: *Вилхелма Траугота Круга Основно мудрословие* (1848) и *Милословље или логика за првојодишње слушајтеље мудрословија у Лицејуму Књажевства Српског* (1851). Оба представљају краће преведене изводе из истоимених дела немачког филозофа кантовског опредељења Вилхелма Траугота Круга. *Основно мудрословље* је израђено према *Fundamentalphilosophie*, а *Милословље или логика* према *Denklehre oder Logik*.²⁴ Не знамо да ли је Бранковић лично поседовао наведене књиге Вилхелма Траугота Круга, али је чињеница да је Јанко Шафарик поклатио Лицеју 1844. дела тог аутора у осам томова 1844. (редни број списка 123),²⁵ тако да их је Бранковић могао позајмити из библиотеке. С друге стране, књиге које је Бранковић даровао лицејској библиотеци укључују наслове из различитих области: историје, права, филозофије, реторике, римске књижевности и, што је посебно занимљиво, четири опере (редни бројеви списка 313–316) и прво издање римничког буквара *Первое учение о широко* (редни број списка 291).

О Стефану Лазаревићу не знамо много. Рођен је у Земуну 1817. или 1818, будући да је 1852, када је ступио у српско поданство са женом и троје деце, имао 34 године. Није познато када је прешао у Србију. Био је књиговезац, а 1844–1846. и књижар. У Београду је имао радњу. Забележено је да је у њој крајем 1845. продавао „неке скардне и против добри нарави и на развратност овдашњој нашој младежи служеће фигуре”, које му је полиција убрзо запленила.²⁶ Лицеју је поклатио књиге из различитих области: војне литературе, историје, књижевности, медицине и филозофије. Међу његовим даровима посебну пажњу привлачи збирка карата, но њен садржај за сада остаје непознат.

²⁴ Б. Јордановић, М. Николова, М. Марковић, *наведено дело*, 12; *Српски биографски речник* 1, Нови Сад 2004, 793–794; М. Поповић, „Константин Бранковић, професор филозофије на београдском Лицеју”, *Зборник Филозофског факултета* 3 (1955), 594–595; *Лицеј*, 327, 333–334.

²⁵ http://www.worldcat.org/search?q=Wilhelm+Traugott+Krug&dblist=638&fq=yr%3A1818&q=facet_yr%3A

²⁶ *Живети у Београду 1842–1850*. Документа Управе града Београда 2, приредили М. Јовановић, П. Марковић, М. Перишић, Д. Стојановић, М. Ристовић, Београд 2004, 497; *Живети у Београду 1851–1867*. Документа Управе града Београда 3, приредили М. Ристовић, Д. Стојановић, М. Јовановић, П. Марковић, М. Перишић, Београд 2005, 62–63; Љ. Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека*, 31, 49.

Јован Стејић (1803, Арад – 1853, Београд) је основну школу завршио, а гимназију започео у родном месту и окончао у Сегедину. Медицину је студирао у Пешти и у Бечу, где је завршио студије 1829. Исте године је прешао у Србију и постао лекар Јеврема Обреновића. У Земун се преселио 1832, али је често долазио у Београд лекарским послом. У Србију се трајно вратио 1840, запосливши се као начелник Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела. Од 1845. до смрти је био на положају секретара Државног савета. Поред своје лекарске струке, Стејић се бавио књижевношћу.²⁷ Стога не чуди чињеница да међу књигама које је поклонио Лицеју преовлађују наслови из те области.

Димитрије Матић (1821, Рума – 1884, Београд) је похађао гимназију у Карловцима, а потом је прешао у Србију где је школовање наставио у гимназији у Крагујевцу и у Војној школи. Пошто је био сиромашан, примљен је као државни благодетељанац (стипендиста) на Лицеј 1838, који је завршио 1841. До 1843. је обављао ниже чиновничке дужности у неколико државних надлештава, његови биографи бележе да се бавио адвокатуром, а из списка дарованих књига се види да је био и у служби Мише Анастасијевића. Као државни питомац студирао је 1845–1847. право и филозофију у Берлину и Хајделбергу, а докторат из филозофије је стекао на Универзитету у Лајпцигу 1847. По повратку у Србију, 1848. године, постављен је за професора грађанског и јавног права на Лицеју. Професуром се бавио само до 1851, од када почиње његова каријера високог чиновника, судије и политичара. Био је министар просвете 1859–1860. и 1868–1872. и министар правде 1878–1879. Доста је писао, а његова главна дела су заправо лицејски уџбеници *Објашњење Грађанског законика за Србију, у четири књиге* (1850–1851), *Јавно право Србије* (1851) и *Начела умног и државног права* (1851).²⁸ Књиге које је Матић поклонио Лицеју су заиста из различитих области. Чињеница да је један сиромашни студент, благодетељанац, а потом нижи чиновник уопште поседовао те књиге и поклонио их библиотеци чини се упечатљивијом и значајнијом од самих наслова.

О Светозару Јовановићу знамо само толико да је, као благодетељанац, школске 1843/1844. био студент прве,²⁹ а 1844/1845. студент друге године Филозофског одељења Лицеја, што се види из списка дарованих књига. Других података о њему нисмо пронашли. Структура и године издања

²⁷ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменићих људи у српској народо новијој доба*, Београд 1979, 675–676; *Narodna enciklopedija SHS IV*, Zagreb 1929, 480–481.

²⁸ *Лицеј*, 14, 31, 35, 42, 55, 61, 84, 88, 119, 270, 272, 318, 319, 383; Д. Матић, *Бачки дневник (1845–1848)*, 1–9, 58, 61, 63; *Narodna enciklopedija SHS II*, 820–821; М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 332–334.

²⁹ *Лицеј*, 205.

литературе коју је поклонио упућују на претпоставку да се ради о књигама које је прибавио од особе која је раније похађала неку краљевску академију или универзитет у Угарској. Ипак, у том смислу се не може рећи ништа са сигурношћу.

Милосав Јовановић је од 1843. до 1850. био нижи чиновник у Одељењу промишљености Министарства финансија, а од 1851. до 1854. протоколиста у Одељењу казначејства истог Министарства.³⁰ Друге податке о његовом животу нисмо нашли. Књиге које је поклонио Лицеју немају везе са његовом струком: оне су превасходно из медицине и историје. Јасно је да му за посао нису биле потребне, а питање одакле му, остаје отворено.

Међу дародавцима Лицеја који су поклонили мало наслова, двојица ипак заслужују посебну пажњу. То су Сергије Николић и Никола Лета. Премда су номинално, према списку, даровали само по један наслов, заправо се радило о значајним вишетошним издањима.

Сергије Николић (1816, Нови Сад – 1874, Београд) је завршио основну школу и гимназију у родном граду, а у Пешти филозофију и права. У Србију је прешао 1840, радио је као секретар Конзисторије у Београду, а две године касније је постао професор Лицеја. Пензионисан је као професор Велике школе 1866. Од 1842. је био члан Друштва српске словесности. Поред правних предмета, од 1844. до 1848. предавао је, као привремени професор, и народну економију.³¹ Едиција коју је поклонио Лицеју је била управо из економије (редни број списка 262). Обухватала је дела представника класичне економске школе на немачком језику, међу којима је свакако најзначајнија књига Адама Смита. Николић је 1845. писао да ради на састављању уџбеника из народне економије, не наводећи при томе коју литературу користи.³² Уџбеник за тај предмет није објавио, а не знамо ни да ли га је уопште написао.

Никола Лета је поклонио Дидроову и Даламберову *Енциклопедију*³³ (редни број списка 176), дело које се свакако не може подвести под уобичајену литературу. Зна се да су је међу Србима раније поседовали Сава Текелија и руски генерал гроф Симеон Неранцић Зорић.³⁴ Они су

³⁰ Љ. Поповић, *Шемајшизам Кнежевине Србије 1839–1859*, Београд 1999, 129, 131; *Шемајшизам Књажевине Србије* за 1852, Београд 1852, 157; *Шемајшизам Књажевине Србије* за 1853, Београд 1853, 218; *Шемајшизам Књажевине Србије* за 1855, Београд 1855, 29.

³¹ Б. Јордановић, М. Николова, М. Марковић, *наведено дело*, 18; М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 437; *Лицеј*, 202, 269–270.

³² *Лицеј*, 227.

³³ Судећи по запису у списку, реч је о трећем издању, које је у Женеви, у 39 томова објавио Жан Леонар Пеле од 1777. до 1780 [<http://encyclopedie.uchicago.edu/node/104>]. Према томе, Летином примерку је недостајао један том.

³⁴ М. Костић, Волтер код Срба, у књизи *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку*. Одабране студије, Загреб 2010, 215–216.

били племићи, а Лета је био београдски кафеџија.³⁵ Када су почетком 1844. надзиратељи здања нормалних (основних) школа у Београду апеловали на грађане да добровољним прилозима у новцу помогну њихово одржавање, Никола Лета се одазвао поклонивши два дуката цесарска и „један политехнически конверзиционални лексикон на француском језику, састојећи се из 38 књига”.³⁶ Пошто *Енциклопедија* није могла бити ни од какве користи основним школама, очигледно је била прослеђена Лицеју. Чињеница да је Лета књиге даровао основним школама, а не директно Лицеју, упућује на закључак да он није знао шта је поседовао, што је, уосталом, и логично, с обзиром на његово занимање. Стога се намеће питање откуда Николи Лети, београдском кафеџији, *Енциклопедија*. О томе, за сада, имамо једну претпоставку, али не и доказ.³⁷

Дародавци су, као што се види, Лицеју поклањали књиге из различитих области, по сопственом нахођењу. У формирању библиотечног фонда није било никаквог плана, те је он стога представљао чисту импровизацију. Једини изузетак од ове констатације чине књиге које је Лицеј сам купио од новчаних донација (редни бројеви списка 386–499). Реч је претежно о делима из филозофије и права, очигледно наменски набављеним ради наставе из односних предмета. У којој мери је библиотечки фонд био усклађен са наставним потребама Лицеја може се видети из следећег оквирног³⁸ прегледа његове тематске структуре.

³⁵ Као такав се спомиње у изворима 1838. и 1848, *Живети у Београду 1837–1841*. Документа Управе града Београда 1, приредили М. Јовановић, П. Марковић, М. Перишић, Д. Стојановић, М. Ристовић, 264; *Живети у Београду 1842–1850*. Документа Управе града Београда 2, 515. У Београду му је тридесетих година одузет плац ради изградње зграде Начелства и Суда, АС, Државни савет, 1842, ролна микрофилма 93, р. бр. 541.

³⁶ *Српске новине*, 12/24. 2. 1844; С. Мишић, *наведено дело*, 448.

³⁷ Вартоломео Куниберт, лекар и приврженик кнеза Милоша, напустио је Србију уочи кнежеве абдикације, 30. априла 1839, Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 441. Београдска полиција је, на Кунибертов захтев, 23. маја обавила продају његовог покућства јавном лицитацијом. Никола Лета је на тој лицитацији купио „два сандука ординарна”, *Живети у Београду 1837–1841*. Документа Управе града Београда 1, 298. Наша претпоставка је да су у та два сандука били томови Енцикопедије. Трагајући за неким записом који би потврдио да је Куниберт поседовао ове књиге, прегледали смо три примерка *Енциклопедије* који се данас (2013) налазе у београдским јавним библиотекама (Библиотека САНУ, Универзитетска библиотека и Библиотека Одељења за филозофију Филозофског факултета). Показало се, сасвим поуздано, да ни један од њих нема никакве везе са Кунибертом.

³⁸ Сврставање појединих наслова треба схватити флексибилно, па стога и наведене цифре. Међутим, одступања нису толика да могу променити општу слику тематске структуре библиотечног фонда.

Табела 4. Тематска структура библиотечког фонда Лицеја 1846.

Област	Наслова	
	број	%
Књижевност	159	31,4
Историја	70	13,8
Разно	66	13,0
Античка књижевност	43	8,5
Национално питање	31	6,1
Филозофија	25	4,9
Граматике	22	4,3
Теологија	21	4,1
Природне науке	14	2,8
Речници	13	2,6
Филологија	13	2,6
Право	12	2,4
Медицина	10	2,0
Атласи, мапе	4	0,8
Економија	4	0,8
Свега	507	100,0

Дакле, литература за две главне научне области које су се изучавале на Лицеју – филозофију и право – била је заступљена са само 7,3% ставки наведеног списка. Када им се дода историја, проценат расте на 21,1%, но и то је прилично скромно у односу на лицејске предмете. Но, с обзиром на све напред речено и, посебно, време и околности у којима је библиотека настајала, закључак се мења. Велик је успех што је библиотека установљена, а број наслова, па и стручних, који је поседовала није био мали за ондашњу Србију у којој је писменост била изузетак. За настанак библиотеке био је пресудан ентузијазам појединаца, који су, схватајући значај просвете, поклањали књиге према сопственим могућностима и жељама, дајући тако допринос општем напретку државе.

LYCEUM'S LIBRARY IN 1846

by

Miloš Jagodić

E-mail: mjagodic@f.bg.ac.rs

SUMMARY: Lyceum, as the supreme educational institution in the Principality of Serbia, was established in 1838 in Kragujevac and relocated to Belgrade in 1841. Education consisted of philosophy and law courses, each lasting for two years. Lyceum library was formally founded in 1844, by the Law on Public Education. A full list of books, periodicals, manuscripts and other materials owned by the library was conveyed to the State Audit Institution in January 1846, on its request. That list is presented and analyzed in this paper. The library possessed 469 books (including multi-volume publications), 22 magazines, journals and calendars, 10 manuscripts, 3 collections of newspapers, 3 paintings, 2 maps, a collection of ancient coins and some geological materials. There were 25 duplicates among the books and 2 among the journals. Most of the publications were published in Serbian (39,7%), German (22,7%) and Latin (13,8%) language. Library collection was created mainly by individual donations. There were 29 donors in total (27 individuals and 2 government institutions). Lyceum itself purchased 21 book, using funds donated by various individuals. The main donors were: Janko Šafarik, a professor at Lyceum; Đura Milutinović, a blind bookseller; Vukašin Radišić, a Greek language teacher; Miloš Popović, a newspaper editor and a journalist; Konstantin Branković, a professor at Lyceum; Stefan Lazarević, a bookstore keeper; Jovan Stejić, a medic and a writer; Dimitrije Matić, a private company employee at the time and a former Lyceum student; Svetozar Jovanović, second year student at Lyceum; Milosav Jovanović, a *lower-ranking* government clerk; Sergije Nikolić, a professor at Lyceum and Nikola Leta, an innkeeper. Since most of the books in the library have been donated by these people, their short biographies are included in the paper. Theme structure of the library collection is statistically analyzed and it shows that only 7,3% of its content referred to philosophy and law, 13,8% to history and the rest to other various subjects. Therefore, it can be said that the library collection was a mere improvisation, due to the manner of its becoming. However, bearing in mind the situation in Serbia in that period of its history when literacy was an exception, it can be concluded that the library, thanks to the enthusiasm of particular individuals, had gained solid foundation for its further development.

KEYWORDS: Lyceum, library, book, the Principality of Serbia, law, philosophy, history, literature

Софија Божић

ИСТОРИЈА СРБИЈЕ ОД 19. ДО 21. ВЕКА ХОЛМА ЗУНДХАУСЕНА И СРПСКА НАУЧНА ЗАЈЕДНИЦА – ОДЈЕЦИ И РЕАГОВАЊА¹

САЖЕТАК: Књига Холма Зундхаусена *Историја Србије од 19. до 21. века* појавила се 2009. године у српском преводу и, својом провокативношћу, одмах је изазвала велику пажњу научне јавности. Убрзо по њеном објављивању еминентни српски историчари (Василије Крестић, Ђорђе Станковић, Радош Љушић, Славенко Терзић, Милош Ковић и други) написали су низ критичких осврта и оцена у научној периодици (*Историја 20. века, Летопис Мајице српске, Токови историје, Сремски архив*), али и у дневним и периодичним листовима и часописима (*Политика, НИН, Печак, Православље...*). У раду ће се анализирати њихове ставове о Зундхаусеновом делу, с намером да утврдимо како савремена српска наука реагује на историографску продукцију која у наше време настаје из пера западних истраживача, специјализованих за Југоисточну Европу, и на који начин тумачи њено схватање историје нововековне српске државе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историографија, Холм Зундхаусен, историја Србије, Срби, Југославија, Балкан

Почетком 2009. године у Београду се појавио српски превод књиге немачког историчара, стручњака за Југоисточну Европу, професора Холма Зундхаусена (*Sundhaussen*), под насловом *Историја Србије од 19. до 21. века*.² Књига је изазвала велико интересовање српске научне јавности,

¹ Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије „Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници” (бр. 47027) и представља знатно проширену и допуњену верзију саопштења „Одједи књиге Холма Зундхаусена *Историја Србије од 19. до 21. века* у српској научној јавности” прочитаног на научном скупу Наука и савремени универзитет, одржаном 16. и 17. новембра 2012. у Нишу.

² Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, превео с немачког Томислав Бекић, Београд, Клио, 2009, 581 (Holm Sundhaussen, *Geschichte Serbiens, 19.–21. Jahrhundert, Böhlau–Wien–Köln–Weimer*, 2007). Пре ове књиге Х. Зундхаусен је објавио два, са уважавањем прихваћена, дела у

тако да је о њој написан већи број критичких осврта и приказа у научној периодици, као и у штампаници. Поводом Зундхаусеновог дела организована је трибина на Правном факултету³ и округли сто о српској историографији у Гетеовом институту,⁴ а затим је немачки историчар посетио Србију и одржао предавање у Коларчевој задужбини.⁵

Прве информације о синтези Холма Зундхаусена објавио је лист *Полиџика*. Тај лист највише се ангажовао у обавештавању јавности о новој књизи, доносећи, у више наставака, интервјуе са неколицином српских историчара, а такође и разговор са самим аутором. Најпре је новинарка Анђелка Цвијић, задужена за ову тему, објавила да се, захваљујући напорима београдске издавачке куће Клио, Зундхаусенова књига коначно налази пред читаоцима. Већ у том тексту изнета је претпоставка да ће синтеза немачког историчара „у нашој средини изазвати бројне полемике, јер уз вредна запажања и закључке показује и извесне слабости од којих ‘болују’ историографи у свету када је у питању Србија и српски народ”.⁶

О Зундхаусеновој књизи само у листу *Полиџика* објављени су интервјуи најпре са Војиславом Павловићем, затим са Душаном Батаковићем и, најзад, са Милошем Ковићем, а, посебним чланком, огласила се и Латинка Перовић. Историчар Чедомир Антић дао је интервју за лист *Сведок*. Своје виђење Зундхаусеновог дела неки историчари објавили су и у недељним листовима *Печай* и *НИН*, и то Василије Крестић и Ђорђе Станковић у првом, а Радош Љушић у другом. О књизи су, потом, објављене и критике и осврти у научној периодици. Тако је Радош Љушић у часопису *Историја 20. века* дао знатно проширену верзију критике коју је објавио у *НИН*-у, а у истом часопису појавила се и критика историчара Бојана Димитријевића. Исто тако, значајан прилог разумевању књиге немачког професора дао је и Славенко Терзић у *Лейпцигској Мајници српске*. Не треба заборавити ни поговор из пера Душана Батаковића, објављен у самој књизи. Наишли смо, такође, и на приказе историчара у часописима *Сремски архив* и *Токови историје*.

Први интервју који се појавио у *Полиџици* по изласку Зундхаусеновог дела уследио је после разговора А. Цвијић са историчарем Војиславом Павловићем. В. Павловић је изнео мишљење да књига немачког колеге спада у озбиљне синтезе, али да ни она није ослобођена субјективних

којима се бавио историјом Србије и Југославије: *Geschichte Jugoslawiens 1918–1980*, Stuttgart 1982; *Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten*, Munich 1989.

³ www.ius.bg.ac.rs/org/o_seminar_sastanci.html [1. XII 2012].

⁴ „Недостатак историјских синтеза”, *Полиџика*, бр. 34228, 21. II 2009; „Domaća istoriografska zajednica podeljena”, *Danas*, 21. II 2009; „Критичко сагледавање”, *Полиџика*, 23. II 2009.

⁵ „Зундхаусен о ‘Историји Србије’”, *Полиџика*, 4. IV 2009; „Пишем књигу о Југославији”, *Полиџика*, 5. IV 2009.

⁶ Анђелка Цвијић, „Полемична Историја Србије”, *Полиџика*, 26. I 2009.

и паушалних оцена, па чак и стереотипа. Он је приговорио аутору због повезивања косовског мита и дневне политике, односно због тезе да је тај мит инструментализован у балканским ратовима, када је Србија искорачила из свог етничког простора. В. Павловић је упозорио на одговорност Аустроугарске за такав развој догађаја, подсећајући на то да је Гарашанин у свом *Начертанију* истакао Босну и Херцеговину као прву од свих покрајина које треба ослободити; тек када је Двојна монархија окупирала Босну и Херцеговину, Србија се окренула Косову. Другим речима, Косовски бој постао је темељна компонента српског националног идентитета и основни циљ српског националног покрета као последица одлука Берлинског конгреса (1878), а не због покоривања императивима митске свести. В. Павловић је, такође, прозвао проф. Зундхаусена као аутора који иде трагом аустријских аналитичара који већ више од једног века не одступају од гледишта да српска држава не треба да прекорачује границе које је успоставио Берлински конгрес, него да треба да се развија у њиховом оквиру. За разлику од немачког историчара, саговорник Анђелке Цвијић констатовао је да је Косовска битка заиста била један од кључних догађаја позног средњег века на Балкану, јер је у тој бици поражено и изгинуло српско племство, а Србија није имала снаге да надомести губитак својих првака. Стога В. Павловић Косовску битку види као прекретницу у историји српског средњег века. За начин на који је још једна велика тема из српске историје, геноцид над Србима у НДХ, представљена у књизи Х. Зундхаусена, Павловић није имао никакве примедбе, подвукавши да аутор недвосмислено говори о истребљивању српског народа и да без устручавања предочава улогу дела римокатоличког клера у геноциду. Према Зундхаусеновом виђењу раздобља комунистичке владавине, српски историчар је био много критичнији, подвлачећи да Титова Југославија није понудила трајна решења ни за економске ни за националне проблеме, што је потврдила дезинтеграција те државе после пада Берлинског зида. Павловић је оспорио и Зундхаусенову грубу поделу Србије на већинску митолошку, склону територијалној експанзији, и мањинску проевропску, опредељену за развој европских вредности, наглашавајући да то можда важи за савремену српску политичку сцену, али не и за српску историју. Најзад, с правом је указао на то да су национални покрети и митологија на коју су се ослањали карактеристични за епоху стварања нација, те да Србија у том погледу није представљала никакав изузетан случај, него је само следила општи тренд.⁷

Са својим колегом сложио се и историчар Милан Ристовић, навевши као недостатак *Историје Србије од 19. до 21. века* пренаглашавање улоге

⁷ Анђелка Цвијић, „Гарашанин није зачетник национализма”, *Политика*, 27. I 2009, 1, 16.

митологије у српској националној идеологији и недовољно нијансирано представљање српске историографије, без указивања на разлике међу правцима који се развијају у њеном оквиру. Но и поред тога, М. Ристовић је похвалио објављивање ове књиге на српском језику, будући да је, по његовом схватању, Зундхаусеново виђење, као поглед „са стране”, једна врста коректива наших ставова. Исто тако, он је напоменуо да је ово дело добар повод за сучељавање са другачијим мишљењем, што, како верује М. Ристовић, недостаје нашој историографији.⁸

Да је заиста реч о другачијем мишљењу, али једностраном, црно-белом и тенденциозном, закључио је, у разговору за *Полиџику*, и Душан Батаковић. Недовољно научно утемељена синтеза, како је *Историју Србије од 19. до 21. века* оценио овај историчар, не може послужити као коректив наших ставова, по чему се Батаковићево гледиште битно разликује од Ристовићевог.⁹ Са М. Ристовићем Батаковић се, међутим, сложио по питању објављивања књиге на српском језику. У поговору делу Х. Зундхаусена он је изнео став да и такве књиге треба да буду доступне српским читаоцима како би се наша средина на конкретном примеру уверила да је слика српске прошлости коју је уобличио наука у свету екстремно искривљена, односно како би стекла увид у преовлађујућу школу мишљења, чији је репрезентант Зундхаусен, која на српски културни и политички простор гледа с предрасудама и претубеђењима. Батаковић је у поговору изнео још низ занимљивих критичких запажања о преведеном делу. Једна од битних примедба односи се на Зундхаусенову поделу Србије на реалну и менталну, зато што не води рачуна о духовном јединству српског народа на свим државно-правним просторима на које се, мигрирајући током векова, напуштајући матицу под притиском освајачких сила, а касније и под дејством других фактора, насељавао. Да ли је намера немачког историчара „да ефикасније порекне једну дубинску повезаност делова исте нације”, запитао се Батаковић и пребацио му пренаглашавање улоге географских услова, политичких граница и социјалног миљеа у обликовању друштва. Друга озбиљна примедба упућена је на рачун још једне Зундхаусенове поделе, а то је разврставање српских историчара на подобне и неподобне, односно на оне чије тезе прихвата и друге, с којима се не слаже. Олако дисквалификујући све идеолошке неистомишљенике, аутор *Историје Србије од 19. до 21. века* не поступа, како произлази из Батаковићеве анализе, као стручњак који је, по природи свог позива, дужан да уважава и другачија схватања, него као аутократа који гуши слободу научног изражавања. Уз то, одбацујући резултате релевантних

⁸ А. Цвијић, „Изазов за нашу науку”, *Полиџика*, бр. 34205, 29. I 2009, 17.

⁹ Анђелка Цвијић, „Тито је умро прекасно”, *Полиџика*, бр. 34208, 1. II 2009, 15.

истраживања само зато што их третира као политички некоректне, ограничава сопствене saznaјne домете и тиме смањује квалитет свог рада. Трећа група примедаба Д. Батаковића везана је за Зундхаусенов приступ периоду после Другог светског рата, односно политици титоистичке власти према српском питању. Српски историчар приговорио је немачком колеги да није дао објашњење зашто је у том раздобљу само Србија доживела тако драстично смањење, док су нпр. Хрватска и Словенија биле проширене, односно зашто су за Србију важили једни критеријуми, а за остале покрајине неки други. Зашто, пита се даље Д. Батаковић, Х. Зундхаусен није узео у обзир интервју Милована Ђиласа, дат париском *Монду* 1971, у којем је некадашњи Титов сарадник изјавио да су Срби издељени на пет република зато што су били највећи противници комунистичке идеологије, па их је на тај начин требало неутралисати.¹⁰

Следећи српски историчар који је интервјуисан за лист *Политика* био је Милош Ковић. Одговарајући на питања, и он је, попут В. Павловића, приметио да је Зундхаусенов главни циљ деконструкција српских митова због којих је, наводно, Србија доживела деведесете године 20. века. М. Ковић је такође уочио како немачки професор умањује улогу великих сила у историји Србије, јер сматра да је пренаглашавање њихове улоге начин да се избегне суочавање са унутрашњим узроцима невоља српског народа. Српски историчар довео је у питање ово Зундхаусеново гледиште наводећи закључак познатог истраживача историје Балкана Ричарда Клога, који је мишљења да је утицај страног фактора у прошлости балканских држава много значајнији него у историји великих сила. Такође, Ковић је изразио чуђење што немачки колега, тумачећи распад Југославије, готово уопште није узео у обзир улогу спољног чиниоца, истовремено запазивши како је Х. Зундхаусен у том погледу запао у противречност, јер је приметио да се признање независности Словеније и Хрватске, које су извршиле водеће чланице Европске уније на челу с Немачком, може сматрати међународно-правним датумом дезинтеграције југословенске државе. Ковић је, најзад, као главни недостатак *Историје Србије од 19. до 21. века* истакао обиље вредносних судова, наравно таквих који почивају на вредносном систему културног и друштвеног миљеа којем припада њен аутор. Недопустиво је, каже овај историчар, и то што Х. Зундхаусен целокупну историју нововековне српске државе гледа кроз призму деведесетих година 20. столећа, трагајући у прошлости за узроцима злочина које су Срби, што он наглашено понавља, починили у наше време. Такви анахронизми,

¹⁰ Душан Т. Батаковић, „Слике модерне Србије: домети, ограничења, оспоравања”, Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2008, 549–569.

заједно са неочекивано великим бројем материјалних, фактографских грешака, умањују, према М. Ковићу, убедљивост његових интерпретација.¹¹

За разлику од историчара који су, иступајући у јавности, углавном изразили неслагање са Зундхаусеновим приступом и његовим погледима на српску историју, Латинка Перовић се изјаснила афирмативно о делу немачког професора. У чланку објављеном у *Политици*, ова ауторка је *Историју Србије од 19. до 21. века* прогласила за велики научни подухват, с обзиром на напор који је потребно уложити да би се проучило двесто година прошлости једног народа и о томе написала историјска синтеза. У вези са Зундхаусеновом књигом она је подсетила на *Српску револуцију* и њен значај за Србе у време појаве дела Леополда Ранкеа. Можда незадовољна рецепцијом синтезе немачког историчара у нашој средини, Л. Перовић је подсетила и на случај српске полонисткиње Бисерке Рајчић, чија је књига *Пољска цивилизација* у пољској научној и културној јавности примљена као велики дар, а ауторка добила одликовање пољске државе. Л. Перовић је Зундхаусеново дело прогласила за „најпотпунији преглед историје Србије и по хоризонтали и по вертикали” међу свим, малобројним, постојећим прегледима и синтезама. Аргументација коју је приложила у прилог тој тврдњи обухвата чињеницу да је у књизи размотрена не само политичка, него и друштвена и културна историја. Приказујући је, Л. Перовић је прихватила Зундхаусеново самооправдавање да књигу није писао „као Немац него као историчар” и потврдила да он није наступио ни као адвокат, ни као тужилац, а најмање као судија. Ауторка приказа, у ствари, није препознала ни једну од слабости које су идентификовали српски историчари. Чак је одбацила приговор о Зундхаусеновој недовољној обавештености, правдајући његово опредељење да консултује само научну литературу коју је оценио као подобну недостацима других сличних подухвата. Да будемо прецизни, Л. Перовић каже: „ниједно дело ове врсте нема тако широку истраживачку подлогу”. Очигледно, она је хтела да подвуче немогућност потпуног савладавања свих постојећих, безбројних библиографских јединица, у чему је у праву, али тиме ипак није успела да Х. Зундхаусена ослободи оптужбе да је имао селективан приступ литератури. Озбиљне примедбе изречене на рачун његове синтезе Л. Перовић је прогласила „резервама”, које су само последица разлике између субјективног доживљаја нације и објективне стварности.¹²

¹¹ Анђелка Цвијић, „Задатак историје је да објашњава”, *Политика*, 18. II 2009, 16.

¹² „Ове резерве” – пише ауторка приказа – „како је и претпостављао Зундхаусен, проистичу из разлика унутрашње реалности, то јест слике нације у главама појединаца, и спољне реалности, која је резултат научне реконструкције. Али, у том погледу није унисона ни српска историографија: поменуте разлике, разлике између замишљене Србије и реалне Србије, иду и кроз њу саму.” Везујући појам науке за „спољну реалност”, Л. Перовић као да је један добар део српске

Историчар Чедомир Антић, међутим, у интервјуу датом листу *Сведок*, Х. Зундхаусена је позиционирао међу ауторе који нису успели да избегну стереотип по којем код Срба постоји континуитет екстремног национализма, заснован на косовском миту. Немачки колега је начинио много пропуста, становиште је Ч. Антића. На пример, није прецизирао да ли му је полазиште било да напише историју српске државе или историју српског народа, а иако је књигу назвао *Историја Србије...*, није посветио довољно пажње несрпским народима који живе на њеној територији. Покушај мултидисциплинарног приступа није се показао довољно успешан, временски и просторни контекст најчешће не постоји, компаративни метод није примењен. Неким догађајима, као што су збивања деведесетих, изразито је окупиран, док су га много драматичнији догађаји, као што су Први светски рат или Први српски устанак, оставили прилично равнодушним; неке, пак, веома битне, као што су студентски протести 1968, није чак ни поменуо. Какви су то албански феудалци који су учествовали у Косовској бици, а које помиње Х. Зундхаусен, питао се даље Ч. Антић, кад у средњем веку нису постојале нације, а ни албанска држава? И зашто има двоструке критеријуме, па негира учешће српских феудалаца у боју на Косову, кад је Србија у то време, за разлику од Албаније, ипак постојала? Као велик недостатак књиге српски историчар је навео ауторово упорно поређење Немачке и Србије током 20. века. При томе, Х. Зундхаусен је занемарио улогу страног фактора у српској историји, па је за ратове деведесетих година окривио искључиво српски национализам и великодржавље. Али, ако је истина да у Србији владају ксенофобија, национализам и мегаломанија, на чему инсистира немачки професор, онда би то значило да су Срби једна толико изузетна национална заједница да се разликују од свих осталих балканских и средњоевропских колективитета. У ствари, Србија се у 19. и 20. веку развијала под средњоевропским, западноевропским и руским утицајима, подсетио је Ч. Антић, вероватно с намером да каже да све што је негативно у њеној историји, као и позитивно, није сасвим самоникло, него да је преузимано и из других средина. Ч. Антић је Зундхаусену замерио и то што није нашао за сходно да региструје чињеницу да је од политичке воље Немачке зависило признавање независности Словеније и Хрватске, које је довело до распада Југославије. Поменимо још и то да се овај српски историчар похвално изразио о ауторовим напорима да савлада огроман број научних публикација. Употребљена литература је импресивна, утицај је Ч. Антића, али начин на који ју је користио проблематичан је. У

историографије, онај који прихвата „унутрашњу реалност”, који је свестан духовног јединства свих Срба кроз историју, како оних који су живели и живе у најближем окружењу, у региону и у расејању широм света, индиректно прогласила за ненаучан, можда чак и шарлатански. Латинка Перовић, „Прошлост није исто што и историја”, *Политика*, 20. II 2009, 16.

том смислу, карактеристично је како је обрадио тему четника, за коју се ослањао само на старију, али не и на новију научну литературу. Другим речима, српски историчар је Зундхаусенов приступ литератури оценио као селективан, а није пропустио ни да упозори на недопустиво велик број материјалних грешака.¹³

Да ли је, с обзиром на много негативних коментара еминентних српских интелектуалаца о синтези Холма Зундхаусена, М. Ристовић био у праву када је поздравио појављивање тог дела на нашем језику или постоје и другачија мишљења и, ако их има, како су аргументована? Један од историчара који се у том погледу не слажу с М. Ристовићем је академик Василије Крестић. Овај аутор је утврдио да немачки професор толико злонамерно тумачи српску прошлост и греша да би се о свим слабостима и тенденциозностима његове синтезе могла написати нова књига, сличног обима као што је Зундхаусенова. В. Крестић је подсетио на то да је уобичајено да се са страних језика преводе само веома квалитетна дела око чије вредности нема спорења међу стручњацима, која дају значајан допринос развоју научне мисли, док *Историја Србије...* нема такве одлике па је, дакле, није ни требало преводити. Српским историчарима ова књига уопште није потребна, јер њома нису добили ништа ново, а ако превод није намењен историчарима, онда је, готово је сигуран В. Крестић, намењен широј публици – неисторичарима. Таквим српским читаоцима, недовољно упућеним у појаве које су обележиле последња два века прошлости њиховог народа, требало је „помутити свест” и уверити их да су Срби већ одавно, од Првог српског устанка, на погрешном путу и да су управо они криви за ратна збивања и злочине приликом распада Југославије. Речју, историјска интерпретација коју нуди Х. Зундхаусен није ништа друго до приписивање колективне кривице целокупном српском народу, изричит је академик Крестић и у тој манипулацији историјским чињеницама, вешто изведеној у складу са званичном политиком владе његове државе, види разлог због којег се међу институцијама које су подржале превођење и објављивање Зундхаусенове књиге нашло и Савезно министарство иностраних послова Немачке. Свој поглед на књигу немачког професора и њену појаву у нашој средини В. Крестић је резимирао речима да је то прворазредни издавачки, научни и политички промашај.¹⁴

Теолог и историчар цркве Радован Пилиповић такође је мишљења да се Х. Зундхаусен својим делом не обраћа историчарима, него да је његовим

¹³ Milan Dinić, „Zaključci istoričara mogu da idu u prilog jednoj od strana, ali istoričar ne sme da stane na jednu stranu”, www.svedok.rs/index.asp?show=65802 [1. XII 2012].

¹⁴ Василије Крестић, „Издавачки, научни, политички промашај”, *Печаш*, бр. 52, 27. II 2009, 24–25.

објављивањем постигнуто нешто друго: српска либерална друштвена мисао и антицрквени невладин сектор добили су још једно „библиографско помагало”. Он је синтезу немачког професора сврстао у корпус књига писца Ноела Малколма, Тима Јуде и њима сличних који су историографским поступком бранили стереотип форсиран у западним медијима деведесетих година о Србима, Србији и српским политичарима као јединим кривцима за кризу на просторима бивше Југославије. Читајући Х. Зундхаусена Р. Пилиповић је увидео да је главна тема његовог дела „српско питање”, а не историја државе, како стоји у наслову, те да он унапред осуђује сваки покушај решавања српског питања као етички неприхватљив.¹⁵

Док је већина научника, оних које смо до сада поменули и оних чије ћемо радове размотрити у тексту који следи, имала много оправданих замерки на рачун *Историје Србије...*, историчар Зоран Јањетовић био је нешто уздржанији у покудама, мада није претеривао ни у похвалама. Идући средњим путем, нити величајући нити оспоравајући, ни овај аутор није остао равнодушан према свему што се налази на страницама књиге немачког професора. Протест је уложио поводом његове перцепције балканских ратова (јер није навео албанске зулуме који су претходили злочинима над муслиманским становништвом), броја жртава геноцида у НДХ (јер није узео у обзир нова истраживања којима се можда дошло до вероватног броја страдалих), поглавља о социјалистичком раздобљу (јер је потпуно посвећено Југославији, док је скоро сасвим изостао приказ стања у Србији и зато што је улога Александра Ранковића и, с њим у вези, ситуације на Косову од 1966. дата сувише лапидарно и једнострано), поглавља о периоду владавине Слободана Милошевића (такође због тога што је запостављена Србија, на рачун збивања у Хрватској и Босни и Херцеговини), истицања принципа самоопредељења на који се деведесетих година позивала српска елита, наводно само када је то њој одговарало (јер је занемарио чињеницу да су исто начело заступале и хрватска и албанска елита и елита босанско-херцеговачких муслимана, такође само када им је ишло у прилог), занемаривања утицаја страних сила у процесу разградње Југославије, пренаглашавања улоге ултрадесничарских групација у Србији. Ипак, иако није пружио „безрезервну подршку целокупном садржају књиге”, З. Јањетовић је *Историју Србије...* сврстао међу значајна дела, вредна читања. По његовом мишљењу, оно заслужује пажњу зато што показује да прошлост Срба није ни по чему јединствена, како се не разликује од историје других народа света, да Срби нису ни народ хероја

¹⁵ Радован Пилиповић, „Историја Србије трећег миленијума”, *Православље*, бр. 1007, 1. III 2009, 32–33.

нити народ злочинаца, него људи са истим врлинама и манама којима се одликује и остатак човечанства.¹⁶

Много оштрије се према синтези Х. Зундхаусена поставио историчар Драгослав Опсеница. Он је набројао цео низ омашки немачког професора, насталих, сматра Д. Опсеница, због тенденциозног коришћења научне литературе. Овај приказивач *Историје Србије...* приметио је, између осталог, да се њен аутор уопште не обазире на нове резултате српских и хрватских научника, који показују да је Јосип Јурај Штросмајер био поборник хрватске националне идеје, него се упорно држи застарелих и нетачних тумачења по којима је ђаковачки бискуп био идеолог југословенства. Затим, како узима здраво за готово политички памфлет Рудолфа Бићанића о економској експлоатацији Хрвата у Краљевини СХС/Југославији, иако су на њега одговорили Бићанићеви савременици, економисти, а и потоњи истраживачи, да је у своје дело уградио ставове британског путописца проалбанске оријентације Мери Едит Дарам, заобишавши познати путопис *Црно јајње и сиви соко* британске књижевнице Ребеке Вест, како се, као на ауторитет, позива на аутора који је у време крвавих догађаја на Балкану деведесетих година 20. века, своје перо ставио у службу политике, а не науке, Ноела Малколма, док прескаче озбиљне и поуздане стручњаке попут Јелене Гускове, као и све оне независне интелектуалце који су, у том бурном времену, дигли глас у одбрану сатанизованих Срба и Србије – Ноама Чомског, Рона Харвуда или Харолда Пинтера, или, ако се удостоји да их помене, о њима пише – а то се потврђује на примеру аустријског књижевника Петера Хандкеа – с подсмехом и иронијом. Све у свему, Д. Опсеница веома је разочаран књигом Х. Зундхаусена, са жаљењем примећујући да њен аутор, за разлику од доајена немачке историографије Леополда Ранкеа, није успео да остане на висини постављеног задатка и створи ваљано дело.¹⁷

Историју Србије... критиковао је и историчар Радош Љушић, огласивши се најпре краћом верзијом својих погледа у НИИ-у,¹⁸ намењеној широј публици, а затим обимном верзијом у научном часопису *Историја 20. века*.¹⁹ Попут Ч. Антића и Д. Опсенице, и он је указао на селективан приступ немачког професора изворима и литератури, прогласивши га због тога за зачетника новог правца у историографији, тзв. историографије

¹⁶ Др Зоран Јањетовић, „Holm Zundhausen, Istorija Srbije od 19. do 21. veka, Clio, Beograd, 2009, 579 str.”, *Токови историје* 1–2 (2009), 331–334.

¹⁷ Драгослав Опсеница, „Холм Зундхаусен, Историја Србије од 19. до 21. века, превео са немачког Томислав Бекић, Београд 2008, 579 стр.”, *Сјоменица Историјског архива „Срем”* 8 (2009), 288–291.

¹⁸ Радош Љушић, „Полемично и контроверзно”, *НИИ*, бр. 3034, 19. II 2009, 48–49.

¹⁹ Radoš Ljušić, „Istoriografija ‘odbira’, srbofobije i jugofilije”, *Istorija 20. veka* 1 (2010), 213–248.

„одбира”. До овакве дефиниције Зундхаусеновог приступа прошлости Р. Љушић је дошао уз помоћ његове синтагме „одбир дечака” која означава „данак у крви” (прикупљање деце из освојених хришћанских земаља у Османском царству као вид редовног опорезивања покореног балканског становништва). С тим у вези, Р. Љушић сматра неумесним издвајање књиге *Србија 1804–2004. Три виђења или њозив на дијалоі*, обрушавање на једног од њених аутора, Љубодрага Димића, и величање осталих аутора, Дубравке Стојановић и Мирослава Јовановића. Српски историчар реаговао је, као и писац поговора *Историји Србије...*, и на поделу на две Србије, налазећи да је њен смисао у схватању Х. Зундхаусена – ослоњеном на савремене глобалистичке ставове – да је Србија само Београдски пашалук. Засметало му је и поистовећивање Србије са српском државом, у чему је уочио ауторову пристрасност: не примењујући исти критеријум у свим случајевима, о Црној Гори пише имајући у виду њене данашње границе, иако је и та држава, а не само Србија, у прошлости заузимала мању територију. Да је Х. Зундхаусен сузио српску историју на историју Србије, произлази, према Р. Љушићу, и из тога што је запоставио Србе у Хабзбуршкој монархији, Османском царству и Црној Гори. Такође, српском историчару није промакло да немачки колега заступа контрадикторне ставове: најпре се не слажући са гледиштем да је сукоб хришћанског и исламског света на Косову и Метохији сукоб цивилизација, на другом месту у књизи он је подвукао да је сукоб између европске и старобалканске цивилизације довео до поделе српске елите на западњаке и антизападњаке.²⁰

После ових запажања општег карактера, Р. Љушић је анализирао погледе Х. Зундхаусена на српску историју пре стварања нововековне српске државе и дошао до занимљивих открића: да је немачки историчар српску средњовековну државност редуковао само на период Немањића и потоњу епоху, до пада под власт Османлија, сугеришући читаоцима да пре 1170. године Срби нису имали државу, како је векове окупације представио као доба мирног саживота Срба и Турака током којег је данак у крви убиран на добровољној бази, а не насилним путем, да је разлике између западног и источног хришћанства приказао као дубље и озбиљније него разлике између хришћанства и ислама, иако су – а наука је то поуздано утврдила, прелазак на тле Хабзбуршке монархије и Млетачке Републике Срби доживљавали као освајање слободе, како је поглављу о хајдучији посветио знатно више простора него што је потребно, истичући само њене негативне стране.²¹

²⁰ Исто, 213–216.

²¹ Исто, 216–218.

У даљем тексту Р. Љушић је усмерио пажњу на Зундхаусеново виђење битних момената 19. века код Срба. С правом му је замерио то што не прихвата термин Српска револуција, који је у историографију увео Леополд Ранке и који је потом општеприхваћен у науци, што игнорише чињеницу да је српска држава постојала већ у време Првог српског устанка, везујући нововековну српску државност за избијање Другог српског устанка, притом пишући о стицању аутономије и независности сасвим површно и помињући га у пакету с другим балканским народима, вероватно у намери да умањи значај тих кључних догађаја из српске историје 19. века, што олако прелази преко владавине кнеза Милоша, а посебно преко укидања феудализма 1835. и, с тим у вези, пренаглашава преображај Србије под уставобранитељима, иако су пре свега са Српском револуцијом и првом владавином кнеза Милоша у Србији извршене најдубље промене. Позитивнију оцену Р. Љушић дао је одељку књиге о стварању нација, ипак приговарајући аутору, између осталог, због придавања превеликог значаја идејама Светозара Марковића и због нетачне тврдње да су Црногорци били неодлучни по питању сопственог националног опредељења. Српски историчар регистровао је и то да је немачки колега прескочио све српске националне програме изузев Гарашаниновог *Начертанија*, те да је сматрао да стицање суверености Србије на Берлинском конгресу, изузетно значајан догађај српске историје, заслужује само једну реченицу у књизи.²²

Р. Љушић је високо оценио и поглавље *Историје...* о српском друштву, критикујући, међутим, оптерећивање текста политички обојеним интерпретацијама прожетим антисрпским духом, којима је, на штету заиста важних питања, дато недопустиво много простора. Тако су, примера ради, на маргинама остали чак и сами српски владари, а исто тако и крупне политичке фигуре попут Милутина Гарашанина или Милана Пироћанца. Речју, „одабир” чињеница за које се Х. Зундхаусен определио и начин њиховог тумачења, без контекстуализације и без жеље да се догађаји и појаве из прошлости сагледају целовито, што објективније и непристрасније, извршени су, према Р. Љушићу, тако да се управо Србима припише улога негативаца, „лоших момака” овог дела Европе. Симпатије немачког историчара налазе се на страни Албанаца, па је за њих резервисао улогу жртва српске војске, измишљајући да је она у Првом балканском рату убила 20 000 њихових припадника. Истовремено, српске сеобе и страдања на Косову и Метохији у другој половини 19. века додирнути су тек овлаш, док се за период после 1898. уопште не помињу. Иако је Први светски рат, према Р. Љушићу, приказан коректно, упало му је у очи с колико је мало интересовања Х. Зундхаусен приступио теми „српске Голготе”,

²² Исто, 218–223.

забележивши тек толико да су Срби страдали и услед албанских напада из заседа. Када се то упореди с пренаглашавањем „голготе Албаније”, односно страдања Албанаца у Првом балканском рату, добија се, према српском критичару, још један непобитан доказ за тврдњу да су фаворити аутора *Историје Србије...* управо – Албанци. Писац те књиге није нашао за сходно, констатовао је даље Р. Љушић, ни то да подсети на 20 000 Срба убијених у Топличком устанку (податак око којег у науци нема спорења), нити да се, макар иједном речју, задржи на том догађају, једином устанку неког народа против окупатора у Првом светском рату.²³

Са Зундхаусеновим погледима на историју прве Југославије Р. Љушић се углавном слаже, осим с тезом да су грешку почињену стварањем југословенске државе, после двадесетак година њеног постојања, Срби намеравали да исправе етничким чишћењем, пре свега Албанаца.²⁴ Слика Другог светског рата такође је, сматра овај критичар, уравнотежена. Ипак, велики пропусти направљени су у вези с геноцидом у НДХ, смањивањем броја српских жртава. Пристрасност је дошла до изражаја, да поменемо један пример који је навео Р. Љушић, и у томе што се не заборавља на сарадњу четника и окупатора, али се прескаче колаборација партизана и Немаца.²⁵

За Р. Љушића свакако је најспорнији део књиге поглавље о последњим деценијама 20. века у коме је, како нас уверава, Х. Зундхаусен недвосмислено заузео антисрпске позиције. Његове нападе на Меморандум САНУ и српске интелектуалце критичар је протумачио као одузимање права Србима на одбрану сопствених националних интереса и скренуо пажњу на „одабир” чињеница из недавне прошлости, у складу са унапред заузетим становиштем. Тако је српски председник Слободан Милошевић представљен у најмрачнијим тоновима и на њега је бачена сва одговорност за етничко чишћење, док на Ругову, Харадинаја, Тачија, Туђмана, Изетбеговића и друге политичке вође с простора некадашње Југославије због тог подухвата ни једном није упрто прстом; за главне ратне хушкаче и злочинце проглашени су Жељко Ражнатовић Аркан и Војислав Шешељ, док су Тачи, Харадинај, Орић, Главаш и други кривци за српска страдања поштеђени таквих оптужби; српска опозициона организација ДЕПОС, у којој су биле националне политичке странке и појединци, која је била углавном независна од утицаја из иностранства и као таква неподобна, није добила место на страницама књиге, за разлику од ДОС-а, зависног од страног фактора и зато подобног, и друго.²⁶

²³ Исто, 223–230.

²⁴ Исто, 230–234.

²⁵ Исто, 234–237.

²⁶ Исто, 238–243.

Р. Љушић је прозвао Х. Зундхаусена и због некритичког преузимања тезе о „духу паланке” из истоименог дела Радомира Константиновића, којом је аутор *Историје Србије...* сугерисао Србима да се отворе према европским утицајима. Зашто Х. Зундхаусен није применио компаративни поступак који би показао да је паланачки дух карактеристичан за све балканске народе а не само за српски и зашто је пропустио да помене да је српско друштво већ од средине 19. века па све до доласка комуниста на власт било итекако отворено за стране утицаје, пита се Р. Љушић.²⁷

Последње странице обимне Љушићеве критике испуњене су навођењем многобројних фактографских грешака које је починио немачки историчар и подробним освртом на библиографију, са закључком да њену окосницу чине дела аутора који се баве „другом” Србијом, модернизацијом и европеизацијом, која се уклапају у Зундхаусенов идеолошки систем, док су неке важне научне студије и монографије безобзирно заобиђене или површно и недовољно коришћене, на начин непримерен озбиљном и скрупулозном истраживачу.²⁸

За разлику од Р. Љушића, који је *Историју Србије...* претресао у целини, Бојан Димитријевић се фокусирао, као стручњак за ратни и потоњи период, само на раздобље после 1941. Његово читање показало је да у књизи Х. Зундхаусена постоје многобројни пропусти када се ради о Другом светском рату: он не жели да разуме драматичност догађаја који су се одигравали у Србији почетком рата и веома деликатну мисију генерала Милана Недића, мисију успостављања мира у побуњеној Србији коју су немачке трупе настојале да пацификују репресалијама, бави се претежно Недићевом идеологијом, не налазећи за сходно да помене да су Србијом управљали немачки органи власти а не Недић и неоправдано ставља знак једнакости између југословенског покрета „Збор” и усташког покрета. Б. Димитријевић је поменуо и то да је, и када је реч о Равногорском покрету, у први план стављена идеологија, док нема ни трага од анализе војних ефектива покрета. Српски историчар пребацио је, затим, Х. Зундхаусену што је пропустио прилику да кроз немачке изворе реконструише историју Србије под немачком окупацијом, поводећи се за старијом југословенском историографијом која је, уместо за матицу српског народа, показивала интересовање за друге делове Југославије, где је вођен грађански рат између комуниста и националних снага. Речју, Х. Зундхаусен је створио слику Другог светског рата као грађанског, верског и националног рата југословенских народа или идеолошки супротстављених страна у оквиру истог народа, уверава нас Б. Димитријевић, слику у којој се Немци једва

²⁷ Исто, 243–244.

²⁸ Исто, 245–248.

назиру, штитећи на тај начин своју земљу која је у овом рату била окупациона сила.²⁹

Озбиљне пропусте Б. Димитријевић је уочио и када се ради о социјалистичком периоду, будући да у књизи уопште нису обрађена кључна питања из историје овог раздобља, као што су опоравак земље после ратних разарања, економски развитак, односи с покрајинама и друго. Српског историчара посебно је изненадило то што се међу темама које су остале изван домашаја Х. Зундхаусена, иако су битан део историје Србије, нашла чак и судбина његових сународника, немачке мањине, која је скицирана у свега неколико реченица, и што га уопште нису привукле теме из историје српско-немачких односа које би немачком читаоцу омогућиле да боље разуме Србе и Србију. И док је неке важне појаве потпуно занемарио, друге, којима није место у оваквој синтези, аутор је пренагласио – с разлогом нам је на то скренуо пажњу Б. Димитријевић – упуштајући се, на пример, у детаљно препричавање садржаја извесних књижевних дела и филмова. Х. Зундхаусен је изузетно пристрасан, потпуно је убеђен српски историчар, доказујући своје гледиште опредељењем аутора да за главне елементе помоћу којих ће обликовати слику Србије деведесетих година узме четнички покрет Драже Михајловића, владика Николаја Велимировића и турбофолк, не остављајући нимало места за српску демократску опозицију и грађанске протесте. Ни промене које су наступиле после 5. октобра 2000. нису импресионирале Х. Зундхаусена, а раздобље после атентата на Зорана Ђинђића поново је обојио бојама деснице, национализма и клерикализма. Све у свему, предрасуде с којима је немачки историчар приступио писању своје књиге не разликују се много од оних с којима је вођена аустро-угарска балканска политика и с којима је Беч ушао у рат 1914, закључак је Б. Димитријевића.³⁰

Слично резонује и историчар Ђорђе Станковић, усредсређујући се нарочито на тему концентрационих логора у окупаторским земљама, у којима је током Првог светског рата затворено и страдало на десетине хиљада Срба, а која је једноставно прећутана. Српски научник је чак констатовао да би уважени професор више допринео свом и српском народу да је истражио и објавио обимну књигу о логорима. Ђ. Станковићу је такође засметао и сувише кратак приказ Првог светског рата, на свега 7 страна, с обзиром на значај тог рата у историји Србије и српског народа, на огромне људске и материјалне губитке које су Срби претрпели у том крвопролићу и које је Станковић, критикујући Зундхаусена, прецизно побројао.³¹

²⁹ Војан В. Dimitrijević, „Krajnje problematičan konstrukt”, *Istorija 20. veka* 1 (2010), 249–252.

³⁰ Исто, 252–254.

³¹ Проф. др Ђорђе Станковић, „Двојно књиговодство смрти”, *Печаш*, бр. 106, 19. III 2010, 8–11.

У намери да изврши демитологизацију српске историје у којој се, због тобоже непрофесионалног приступа српских историчара, преплићу митско и легендарно са истинитим и објективним, на штету овог другог, Х. Зундхаусен је у свом делу отишао тако далеко да је, ослањајући се на Бенедикта Андерсона и његово одређење нације као конструкта, чак негирао постојање српске нације у средњем веку. Одбацивши ово механичко примењивање схватања једног теоретичара на тумачење српске прошлости, политиколог Маринко Вучинић је у свом исцрпном приказу објаснио да је, иако се не може говорити о оформљеној српској нацији у доба Немањића, на њиховој државној територији ипак постојала пренационална свест, односно да су Срби чинили стабилну и јасно профилисану заједницу која је била повезана одређеним обичајима, језиком и религијом. Српска нација је и настала само захваљујући томе што је имала упориште у српском народу и његовој државној традицији, резолутан је овај аутор. Аргументацију Х. Зундхаусена против династије Стефана Немање као српске, која се заснива на чињеници да су супруге владара ове куће биле странкиње, М. Вучинић оспорио је противаргументом: Немањићи нису били никакав изузетак – владари свих династија потицали су из мешовитих бракова, тако да је битно једино то у којој мери је одређена династија изражавала државне и народне интересе. А када бисмо и поверовали немачком професору да није било српске нације у доба цара Душана и његових претходника, не би нас могао убедити како су културни и правни споменици из доба Немањића, па чак и манастир Хиландар, „регионална уобличења једне свеобухватне средњовековне, превасходно византијско-православне културе и цивилизације, која надилази уске националне границе”. Јер, пита се М. Вучинић, како се може говорити о надилажењу националних граница када Х. Зундхаусен, противречећи самом себи, упорно тврди да оне у то доба нису ни постојале?

На контрадикторности се наилази и на другим местима књиге Х. Зундхаусена. Претресајући даље његово схватање нације, М. Вучинић се задржао на још једној: ако је тачно оно у шта верује немачки професор, да је у време када је Вук Карацић пласирао чувену крилатицу „Срби сви и свуда”, средином 19. века, још увек било прилично нејасно ко је српски народ, ко му припада и докле се простире, како је могуће урадити оно што је учинио управо Х. Зундхаусен – писати његову историју? Поред многобројних противречности, ту су и нимало случајни пропусти, као што је онај о положају Срба на Косову и Метохији и насиљу које су над њима вршили Албанци, о чему, уверава нас М. Вучинић, у *Историји Србије*... нема ни једне речи. Предочавајући нам Зундхаусеново виђење косовског мита, исти аутор исправља немачког професора подсећајући на то да косовско опредељење није имало искључиво разорни утицај и

значај за Србе, да се ту не ради ни о каквом „императиву освете” о којем говори Х. Зундхаусен, служећи се идеолошким стереотипом којим се на Србе лепи етикета дивљака, примитиваца и варвара, него о тешкој борби за оснивање и одржавање српске државе којој је мит о боју на Косову био велика и драгоценационална инспирација. Због тога ни прослава петстогодишњице Косовске битке није била никаква ексклузивна националистичка инсценирација него, каже М. Вучинић, знак националног сазревања и враћања достојанства српског народа. Будући да немачки историчар Србију види као реметилачки фактор уколико она изађе из оквира Београдског пашалука, односно да је територијално проширивање српске државе оно што му највише смета (иако није било нимало неуобичајено у политичкој пракси других држава) – а то је тачан закључак до којег је дошао М. Вучинић – коначно ослобођење Косова, Санцака и Македоније после векова турске превласти Х. Зундхаусен је прогласио за „освајање” којим је Србија изашла из свог етнонационалног оквира.

Оштро око М. Вучинића заустављало се гдегод је немачки професор некоректно, с подсмехом писао о српским прегнућима, жртвама и страдањима, па и тамо где је синтагму српска Голгота, којом се у историографској литератури означава повлачење српске војске преко Албаније за време Првог светског рата, безобзирно ставио под знаке навода. Вучинић није задовољан ни Зундхаусеновом сликом периода између два светска рата, јер је на Србе пребацио кривицу за све проблеме с којима се суочавала прва југословенска држава, оптужујући их за хегемонију над другим народима Југославије и у суперлативима приказујући великохрватске вође и идеологе Јосипа Јурја Штросмајера и Стјепана Радића. У истом кључу пристрасни и субјективни немачки историчар описао је и судбину Југославије у време Другог светског рата, подвукао је Вучинић, правећи паралелу између величања ђаковачког бискупа и лидера хрватског сељаштва с једне стране и умањивања патњи патријарха Српске православне цркве Гаврила Дожића и епископа Николаја Велимировића с друге стране. Вучинића је, наиме, запрепастила чињеница да су патријарх и владика у *Историји Србије...* промовисани у „почасне затворенике” Дахауа.

Исте аршине Х. Зундхаусен применио је и када је у питању историја социјалистичке Југославије и дезинтеграција те државе деведесетих година 20. века, сазнајемо из приказа М. Вучинића: све невоље које су снашле Србе, попут исељавања с Косова и Метохије, последица је њихове погрешне политике, њиховог национализма и тежње ка стварању Велике Србије; распад Југославије започели су представници Српске православне цркве и српски интелектуалци, док су сви остали актери разбијања заједнице југословенских народа деловали само као жртве српског настојања да се ратом реши југословенски проблем.

Дајући завршну реч о *Историји Србије...*, М. Вучинић је потпуно јасан: то није озбиљна научна синтеза јер се њен аутор, оптерећен предрасудама и стереотипима, „суновратио у необјективност, идеолошку искључивост и политичку тенденциозност”. Она је доказ да писање из идеолошко-политичке перспективе негативно утиче на вредност дела, резултујући остварењем сумњивог квалитета.³²

Велики критички текст поводом књиге Х. Зундхаусена објавио је и историчар Славенко Терзић. Његов је утисак да је „основна функција књиге да накнадно легитимизује разбијање Југославије и политичку архитектуру створену након тога, све драконске мере предузете против Србије и Срба, могуће и наговештај нечега што ће доћи у будућности”.³³ С. Терзић нам је открио имена врхунских стручњака српске, југословенске и немачке науке, слависта, балканолога и историчара, која нису заступљена у библиографији немачког професора (или су, у најбољем случају, присутна само са по једним, и то не најрепрезентативнијим радом), почевши од Георга Штатмилера, Јозефа Матла и Алојза Шмауца, преко Стојана Новаковића, Јована Радонића, Виктора Новака, Ферда Чулиновића и Богдана Кризмана до Василија Крестића, Чедомира Попова, Михајла Војводића и Драгољуба Живојиновића. Систематски приказујући Зундхаусенову синтезу, српски историчар је за тренутак застао да читаоцу саопшти да га је, већ после првих неколико страница, збунила непрецизност њеног аутора приликом одређивања предмета књиге који се креће између историје српске државе и историје српског народа. С. Терзић се не може отети утиску да је *Историјом Србије...* Х. Зундхаусен заправо покушао да доведе у питање сва досадашња знања о Србији и Србима и да српски етнички и државни простор сведе само на Београдски пашалук. Због тога је он по сваку цену настојао да конструише косовски политичко-територијални и етнички идентитет издвајајући га из имена Србије као посебност која постоји већ од средњег века. С. Терзић је, међутим, низом чврстих доказа побио ову произвољну и неутемељену поставку.

Српски историчар чуди се и томе што је Х. Зундхаусен целокупно културно-историјско наслеђе из доба Немањића, па чак и саму династију Стефана Немање, прогласио само условно српским, иако су све националне културе, а не само српска, резултат прожимања и утицаја разних култура и цивилизација. Изненађен је и тиме што је период османске владавине над Србима сагледан изразито туркофилски, без и најмањег покушаја да се разуме положај Срба под Османлијама. Далеко би нас одвело када бисмо

³² Маринко Вучинић, „Историја у наводницима”, www.napredniklub.org/naprednjaci/.../index.php?...id... [10. II 2010].

³³ Славенко Терзић, „Историја Србије са гневом и пристрасношћу”, *Лейоис Мајнице српске*, књ. 485, 1–2 (2010), 149.

поновили и све друге погрешне податке и злонамерне интерпретације које је С. Терзић препознао у *Историји Србије*... Наведимо зато још само неке: устанак у Босни и Херцеговини 1875. помиње се као устанак хришћанског, уместо као устанак српског становништва, кнез Милан Обреновић као истакнути ратни профитер, прослава битке на Косову 1889. као прва велика „инсценација српске нације”, иако је цела српска народна епика прожета косовским темама, као и књижевност од Орфелина и Мушицког, преко Стерије, Бранка Радичевића и Ђуре Јакшића, или ликовна уметност од Амвросија Јанковића и његове велике композиције у трпезарији манастира Раваница из 1776; ослобођење Старе Србије и делова Македоније је српска анексија која није имала никакве везе с правом на самоопредељење, али се то исто право не признаје Србима у Босни и Херцеговини, Хрватској, Славонији и Далмацији, Свети Сава је почетком 19. века у великој мери непознат црквени светитељ у српском народу, мада су Турци још 1594. спалили његове мошти на Врачару управо због снаге култа Св. Саве, Албанци су грађани другог реда у Југославији, иако су са 8,1% својих припадника у укупном броју становништва Србије према попису из 1948. добили аутономну покрајину, за разлику од Срба у Хрватској који са 15% житеља у укупном становништву ове републике, после претрпљеног геноцида и с већином од 90% у неким областима, нису добили покрајину и друго.

Као и други критичари, и С. Терзић је изразио огорчење због начина на који је Х. Зундхаусен пришао историји Србије после Другог светског рата: уместо да пише о унутрашњем политичком, друштвеном, привредном и културном животу, он се усмерио само на српски национализам, митологију, „великосрпство”, историју менталитета и карактерологију Срба, а најслабији му је завршни део, који се односи на југословенску кризу. Српски историчар је немачког колегу оборио на испиту познавања научног рада и историјске методологије јер није узео у обзир ни једно од озбиљних дела страних стручњака (Дајана Џонстон, Јелена Гускова, Марек Валденберг, Ханес Хофбауер, Рафаел Израели, Џон Лафленд...) која југословенску кризу интерпретирају на начин супротан од онога за који се определио Х. Зундхаусен. Сажимајући утиске о његовој књизи, С. Терзић је сврстао, по елементима на које је у њој наишао, међу пропагандне памфлете засноване на клишеима и предрасудама о Србима и Србији као реметилачком фактору на Балкану.³⁴

Управо у такву врсту публикација синтезу немачког историчара је уврстио и Милош Ковић, који је о њој поново проговорио у чланку у којем је покушао да оцрта слику историје Срба у 19. веку у најновијој страниој историографији. Као ревизиониста српске историје, Х. Зундхаусен се,

³⁴ Исто, 148–169.

тврди Ковић, уклопио у општу струју светске академске литературе која се, због тога што су се Срби крајем 20. века нашли на „погрешној страни”, упустила у трагање за коренима „српских заблуда”. Ослањајући се на теорију модернизације, он је (из дела српске историографије) преузео грубу поделу српског друштва у 19. веку на сеоску, русофилску и примитивну већину, коју су представљали радикали, и његов мањи, прогресивни, ка Западу окренути део, приписујући првима, традиционалним и антимодернизаторски настројенима, због уздизања косовског предања, хајдучке етике, колективизма и насиља, кривицу за тобожња српска освајања и етничка чишћења у 20. веку. Неслагање са овом Зундхаусеновом крајње упрошћеном сликом прошлости по којој су Срби постали „агресори” због успорене модернизације, М. Ковић је поткрепио мишљењем историчара тоталитаризма и масовних злочина 20. века, који указују на њихове модерне корене: модерне, расне теорије пружиле су ослонац нацистима у истребљивању Јевреја, док им је савремена технологија обезбедила средства за остваривање тог чудовишног плана.³⁵

Најзад, неколико напомена о *Историји Србије...* начинио је и Миле Бјелajaц, у раду о инструментализацији новије историје Косова: у њој се не наводе дела која доводе у питање писање Едит Дарам, Лава Троцког и извештај Карнегијеве комисије, не помиње се улога Аустроугарске у подстицању албанских побуна, нити улога Немачке у избијању Првог светског рата, не води се рачуна о хронологији догађаја после Првог светског рата, од 1918. до 1921, нити се узима у обзир субверзивно деловање Италије у том периоду, целокупно муслиманско становништво Косова и Метохије, па и других крајева ослобађаних од 1878. до 1913. некоректно се поистовећује са етничким Албанцима.³⁶

* * *

Српска наука је, нема сумње, спремно дочекала још један покушај ревизије српске историје. У низу текстова који су се појавили поводом књиге немачког професора Холма Зундхаусена *Историја Србије од 19. до 21. века*, указано је на многобројне пропусте који су у њој направљени, на већину њених слабости, политичких намера, предрасуда и злоупотреба које је починио њен аутор. Уз помоћ тих критика српски читаоци могу разрешити све дилеме и упитности које се јављају приликом читања Зундхаусенове синтезе. Извесно је, међутим, да страни читаоци неће

³⁵ Miloš Ković, „Saznanje ili namera: savremena svetska istoriografija o Srbima u XIX veku”, *Sociologija*, 4 (2011), 407–409. Miloš Ković, „Imagining the Serbs: Revisionism in the Recent Historiography of Nineteenth-century Serbian History”, *Balkanica* XLIII (2012), 334–337.

³⁶ Mile Bjelajac, Gordana Krivokapić–Jović, *Prilozi iz naučne kritike – srpska istoriografija i svet (uticaj jugoslovenske krize na stranu i domaću istoriografiju)*, Beograd 2011, 304.

имати прилику да се упознају са њеним лошим странама. Држављани немачког говорног подручја и осталих земаља на чије језике је преведена или ће се тек преводити, лишени поузданих водича у својим срединама, који би им скренули пажњу на то да не узимају здраво за готово све што се налази међу корицама *Историје Србије...*, вероваће на реч уваженом стручњаку за прошлост Југоисточне Европе. Заблуде и неистине, сва је прилика, опстајаће и даље, формирајући међу генерацијама Европљана искривљену слику о Србима и Србији.

Historiography

HOLM SUNDHAUSSEN'S *HISTORY OF SERBIA FROM 19TH TO 21ST CENTURY*
AND SERBIAN SCIENTIFIC COMMUNITY – ECHOES AND REACTIONS

by

Sofija Božić
E-mail: sofijamisa@yahoo.com

SUMMARY: Book of Holm Sundhaussen *History of Serbia from 19th to 21st century* appeared in 2009 in Serbian translation, and its provocative nature immediately drew great attention of the scientific community. Soon after its publication eminent Serbian historians (Vasilije Krestić, Đorđe Stanković, Radoš Ljušić, Slavenko Terzić, Miloš Ković and others) wrote a series of critical reviews and assessments in scientific periodicals, but also in the daily and periodical newspapers and magazines. In this paper, we analyze their views on the book of Sundhaussen, with intention to determine how modern Serbian science responds to historiographical production of our time, written by Western researchers specialized in South-Eastern Europe, and how it interpret their understanding of modern Serbian state history.

KEYWORDS: historiography, Holm Sundhaussen, history of Serbia, Serbs, Yugoslavia, the Balkans

Е. П. Кудрявцева, *Россия и становление сербской государственности (1812–1856)*, Москва 2009.

Руска историчарка Јелена Кудрјавцева спада у ред најбољих познавалаца руско-српских односа прве половине XIX века. Поред низа мањих радова објавила је о тој проблематици у протекле две деценије и две посебне студије (*Россия и образование автономног сербског јосударства 1812–1833*, Москва 1992; *Россия и Сербия 30-40-х година XIX века*, Москва 2002). За историју Србије тог времена значајна је и њена књига о Руском посланству у Цариграду (*Русские на Босфоре*, Российское посольство в Константинополе в первой половине XIX века, М. 2010). У књизи о доприносу Русије стварању самосталне српске државе разматра се однос руских царских власти према Србији у периоду од Букурешког мировног уговора (1812) до Париске мировне конференције (1856). У књизи се упоредо прати однос Русије с другим европским државама у вези са српским питањем, као и однос руске царске владе према другим балканским народима. Прате се и сва важнија питања везана за положај Турске у Југоисточној Европи, на Блиском истоку и на Средоземљу. У наведеном периоду Русија је водила са Турском три рата, који су постепено слабили положај Османлија у Европи. Мировни уговори склопљени после ових ратова мењали су међународни положај Србије и свих хришћанских народа на Балкану. До средине тридесетих година XIX века Русија је била једини покровитељ аутономног положаја Србије пред Портом. После утврђивања аутономног положаја земље (1833) у Србију су почеле све више да продиру западне политичке идеје и да превлађују западни утицаји. За време

Кримског рата (1853–1856) у решавање Источног питања умешале су се западне силе, па је Русија и формално-правно изгубила право искључивог покровитељства над Србијом и православним хришћанима у Турској.

Посебну вредност ове књиге представља њена изворна подлога – извештаји руских конзула из Београда и посланика из Цариграда. У уводу се наводе коришћени архивски фондови и даје развој историографије о овом питању. Књига је писана на основу објављених и необјављених архивских докумената руског Министарства спољних послова (фондови: Канцеларија, Главни архив, Посланство у Цариграду, Генерални конзулат у Београду и Извештаји МИД-а), објављене и необјављене мемоарске литературе и одговарајућих историографских радова. Највише су коришћени радови из новије и старије руске историографије, затим дела српских и, у знатно мањој мери, дела западноевропских историчара (енглеских, француских, италијанских и немачких). Кудрјавцева примећује два супротстављена приступа историчара о улози Русије на Балкану у XIX веку. Насупрот претеривањима о њеној месијанској улози међу балканским Словенима, стоје историчари који Русији одричу било какав позитиван допринос њиховом ослобођењу. Уместо таквих крајњих и уопштених оцена писац се залаже за доследно истраживање свих појава које су одређивале судбину Србије и Југоисточне Европе у тадашњим веома сложеним међународнополитичким односима. Писац примећује да је совјетска историографија већу пажњу поклањала периоду који је претходно стварању само-

сталне српске државе (крај XVIII – почетак XIX века), док су у најновијим истраживањима оживела интересовања за период изграђивања самосталне српске државе.

У српској историографији обично се као почетак стварања нововековне српске државе узима 1804. година, односно почетак Првог српског устанка. Руска дипломатија налазила је у Букурешком уговору, који је касније допуњаван и потврђиван новим споразумима, једини правни основ српске државности. У овој књизи нема скоро ништа о узроцима и току Првог српског устанка, дипломатској активности српске државе у настајању, сарадњи са руском војском у време Руско-турског рата (1806–1812) и стварању првих српских државних установа у време устанка. Букурешки мировни уговор (1812) са становишта међународноправних односа представља, заиста, најбитнији и незаобилазан беочуг у процесу стварања нововековне српске државе. У свести српског народа тог времена било је, ипак, присутније осећање да право на сопствену државу проистиче из природног права на слободу, док је предање о постојању сопствене државе у средњем веку том праву само давало одређени смисао, ток и садржај. У политичком и социјалном смислу нововековна српска држава није се обнављала по узору на средњовековну феудалну Србију, нити на тадашњу Русију. У првом поглављу књиге налазимо историјат постанка члана 8 Букурешког уговора, којим се Турска обавезала да ће непосредним преговорима с представницима српског народа одредити степен унутрашње аутономије Србије и утврдити износ данка који би требало да плаћа. Дотични члан стављен је у предлог мировног уговора на упорно инсистирање генерала Михаила И. Кутузова, и поред сазнања да се Порта том захтеву руске стране жестоко противи.

После пропасти Првог српског устанка Србија је смогла снаге да подигне нови устанак (1815), стварајући изнова основу за самосталан државни живот. Руски посланик у Цариграду А. Ј. Италин-

ски (1812–1816) подржавао је устанике, подносиоћи Порти више званичних нота у којима је тражио да турска војска обустави даље ратовање у Србији. По стварању Кнежевине Србије (1815) Турска је дуго избегавала да са Русијом води преговоре о питањима српске аутономије, тражећи да се пре тога руска војска повуче из земаља Кавказа, које је запосела у рату 1806–1812. године. Кнез Милош је у то време настојао да непосредним преговорима са Портом обезбеди унутрашњу аутономију земље. Србија је стално живела под претњом да аутономна права добијена на тај начин могу сваког тренутка бити нарушена или укинута. Русија је тражила од Порте да испуни члан 8 Букурешког уговора, налазећи у томе гаранцију за дуготрајнију заштиту српских аутономних права. Притискујући Турску у вези с правним положајем Србије, Русија је тражила начин да повећа свој утицај на Истоку. У књизи се наглашава да је руски посланик у Цариграду Г. А. Строганов (1816–1821) у подношењу захтева Порти био предузимљивији од кнеза Милоша. Он је разрадио нацрт захтева, које су две српске депутације 1820. године поднеле Порти. У њима је, на иницијативу Строганова, први пут тражено враћање шест нахија које су се у време Првог устанка налазиле у саставу Србије, што према мишљењу писца у српској историографији није довољно наглашено. Држећи се опрезно, кнез Милош овај предлог није унео међу захтеве друге депутације из 1820. године. Разлике у српском и руском приступу питањима осигурања аутономије проистикале су свакако отуда што је кнез Милош, имајући у виду рђава искуства с краја Првог српског устанка, настојао да аутономија Србије не буде регулисана само на основу руско-турског споразума.

Грчки устанак бацио је у засенак српске захтеве из 1820. године да би их у последњој етапи утврђивања унутрашње аутономије Србије (хатишерифима из 1830. и 1833) потпуно упутио на колосек руске дипломатије. Као чланица Свете алијансе Русија је званично осудила устанак, али је

под притиском сопственог јавног мњења и ради заштите својих интереса на Истоку касније почела да помаже Грцима. У току преговора са Великом Британијом око грчког устанка (1826) Русија је Турској упутила ултиматум, тражећи без одлагања испуњење услова Букурешког мировног уговора. Тражила је, такође, да се одмах пусте изасланици друге српске депутације из 1820. године, које је турска влада затворила по избијању грчког устанка. Будући да су се са Русијом сагласиле све велике силе, Турска је била принуђена да поведе преговоре са Русијом, који су завршени потписивањем Акерманске конвенције (1826). У петом члану ове конвенције гарантована је унутрашња самосталност Србије у складу с Букурешким уговором, док је посебним (Оделним) актом истакнута неопходност да се Порта договори непосредно са Србима.

Турској је остављено осамнаест месеци да испуни ове услове. У том периоду руски посланик А. И. Рибопјер (1827–1830) упутио је Порти више дипломатских нота о српском питању. Августа 1827. године он је српским депутатима послао два документа као инструкцију. У њима је тражено враћање отргнутих нахија, обједињавање пореза, регулисање унутрашње самоуправе, слобода вероисповести, слобода трговине, забрана насељавања Турака у унутрашњости земље и преузимање управе турским имањима у Србији. Обавештавајући кнеза Милоша о могућности руско-турског рата, руски министар спољних послова К. Неселроде тражио је да Србија очува мир. Када је рат са Турском почео (1828), руска влада издала је војној команди изричито упутство да по преласку војске преко Дунава не подржава устанке месног хришћанског становништва против турске власти. У складу с тим Штаб 2. руске армије упутио је „Позив српском народу”, тражећи да остане миран и да се узда у „чврсто” покровитељство руског цара. У Русији се посебно страхоvalo да би улазак Србије у рат могао послужити Аустрији као повод да окупира део српске територије, што

би могло довести и до руско-аустријског рата. Писац подвлачи разлику између аустријских и руских тежњи на Балкану. Аустрија је као и у предходном веку тежила освајању Србије и других балканских земаља, док је Русија настојала у првом реду да учврсти свој политички утицај у средишњим турским провинцијама у Европи. Команда руске војске дозволила је оснивање добровољачких одреда у Малој Влашкој, под условом да дејствују под њеним заповедништвом. У њих су били укључени Срби, Грци, Молдавци, Румуни и Бугари. Међу овим добровољцима највише се истакао српски одред Миљка Петровића. На основу архивске грађе и у нашој историографији ређе коришћених радова руских историчара доноси се у овом одељку низ нових података о војним плановима Русије везаним за Србију и балканске народе у време овог рата.

Због сукоба с одметнутим египатским пашом почетком 30-их година Турска је била толико ослабљена да је сама понудила Русији склапање савеза. Ункјар-Искелеским уговором (8. VII 1833) Русија је гарантовала неповредивост Турске, док се султан тајним чланом у додатку споразума обавезао да неће дозволити пролаз страних војних бродова из Средоземног мора у Црно море. Нешто пре потписивања Ункјар-Искелеског уговора, којим је Русија остварила своје стратешке циљеве на Истоку, побунио је кнез Милош шест отргнутих нахија, а затим их прикључио Србији. Писац истиче да су пријатељски односи Петрограда са Цариградом убрзали решење овог питања у складу с Једренским мировним уговором (1829). У том смислу писао је Неселроде кнезу Милошу јула 1833. године, непосредно по закључењу савезног уговора са Турском. Новембра исте године издат је други хатишериф којим су потврђена права утврђена хатишерифом из 1830. године, призната промена границе и утврђен износ јединственог данка који је Србија требало да даје Порти.

Током тридесетих година у Србији је стасала нова генерација политичара,

која је тражила да се грађанска права и политичке слободе регулишу Уставом и законима. Русија је, пак, на традиционалан начин само саветовала да се очува мир и да се поштују уговори утврђени са Портом њеним посредништвом, што је водило ка губитку престижа руске политике у српским слободоумним круговима. Губитак утицаја у Србији писац налази пре свега у конзервативној („крајње реакционарној”) политици цара Николе I у Европи. Саглашава се с мишљењем старијих руских историчара (Жигарев, Татишчев) да је Русија током четрдесетих година, због погрешне политике у Источном питању и препуштања дипломатске иницијативе у Турској Великој Британији, постепено губила утицај и у Србији. Русија се, у ствари, са конзервативном политиком из времена Бечког конгреса заплела у сопствену мрежу. Није желела да подржава национално-ослободилачке покрете у Турској, страхујући да би њеним распадом остале отворене јужне руске границе. Из истих разлога избегавала је да се приближи Француској, зазирући од њеног револуционарног духа. Као посланик француске скупштине Франсоа Гизо залагао се 1839. године за образовање нових држава на простору тадашње Турске. Када је постављен за министра спољних послова (октобра 1840), Гизо је писао руском посланику Кисељеву да је Русија учинила пресудну грешку тиме што је одступила од своје традиционалне политике. Она је сама пренела одлучивање о Источном питању у Лондон, који се током четрдесетих година наметнуо за главног браниоца територијалне неповредивости Турске. Годину дана после Лондонске конвенције потписан је нови договор о мореузима уз учешће Француске (13. VII 1841), али њиме у суштини није ништа измењено. Мореузи су остали затворени за руске ратне бродове, а побережје Црног мора није било осигурано.

Западне силе шириле су утицај у европским деловима Турске пре свега економским путем. Руско правитељство изразило је незадовољство Сретењским уставом

(фебруар 1835), у којем је Србија била означена као независно „књажевство” по милости турског султана и руског цара. Кнезу Милошу одговарала је већа унутрашња самосталност коју би Србија добила тим уставом. Када се руска дипломатија успротивила садржају и духу Сретењског устава, кнез Милош није ни покушао да јој пружи отпор, већ је, приклањајући се званичном руском становишту, настојао да у њему пронађе и истакне оно што би могло, насупрот уставним решењима и ставовима опозиције, да ојача његов положај у држави. Кнез је успео да добије подршку старешина у вези са сузбијањем претераног руског утицаја, али не и подршку у питањима ограничавања грађанских слобода и поделе власти према западним политичким узорима. Тако је уставно питање у Србији постепено прерасло у међународни проблем.

Септембра 1836. године, потпуно неочекивано за руску дипломатију, Аустрија је отворила конзулат у Београду. Руски посланик у Цариграду А. П. Бутењев (1831–1842) сазнао је за отварање конзулата из новина. Отварање енглеског конзулата наредне године Кудрјавцева види као прекретницу у српско-руским односима. И Аустрија и Енглеска објашњавале су отварање конзулата у Србији трговачким потребама, али је руска дипломатија увиђала да се иза њих крију и дубљи политички и стратешки циљеви. Енглески посланик Џорџ Хоџес, закључује писац, имао је задатак да потисне руски утицај и да поларизује до тада претежно проруски оријентисану српску јавност. Русија је покушала да задржи кнеза Милоша под својим утицајем, прво, слањем посебних изасланика (П. И. Рикмана, В. А. Долгокурова), да би, затим, пошто у томе није у потпуности успела, и сама отворила конзулат у Београду. Од доласка првог руског конзула Герасима В. Вашченка у Београд кнез Милош је подозревао да је он упућен да прати његове поступке и да има задатак да окупи противнике његове управе. Пристиснут јединственим деловањем опозиције и усаглашеним ставовима Русије, Турске

и Аустрије при доношењу новог устава („Турски” устав, 1838), кнез Милош се, јуна 1839. године, повукао с престола. Овим уставом ојачао је Савет, који је поред законодавне преузео од кнеза и извршну власт. Не одричући способности кнеза Милоша као владоаца, у књизи се на више места истичу недостаци његовог начина управе, као и његове бројне личне негативне особине. Вођа буне из 1835. године Милета (не Миленко) Радојковић, један од најбогатијих српских старешина, жалио се да кнез држи монопол у трговини. Код обичних Срба кнез је више губио углед због похлепе и незајажљивог богађења него због начина управљања државним пословима. Руски званичници забележили су да је кнез Милош био највећи „капиталиста” у Србији и један од најбогатијих људи на Балкану.

Прихватањем капиталистичких начела у време уставобранитеља брзо се мењала поседовна и социјална структура Србије. Уставобранитељи су чинили велике напоре да развију индустрију и повећају обим трговачке размене. Настојали су да ојачају и домаћу занатску производњу. Вашченко је видео могућност за искоришћавање железне руде, бакра, олова, сребра, стипсе и каменог угља. У одељку о уставобранитељима прати се и развој просвете. Помиње се доношење законодавних аката о школству, почев од *Устава народних школа*, који је припремљен за штампу 1833. године (у књизи погрешно стоји 1835), али тада није обнародован. Прати се оснивање основних, средњих и виших школских завода, развој штампарства и школовање српских студената на страним универзитетима. Прва штампарија у Србији набављена је 1831. године у Русији. Кнез Михаило слао је по дванаест младића на универзитете у Француској и Немачкој. Руски конзул Д. Левшин саветовао је правитељство (1849) да питомце шаље у школовање у Русију. По Левшиновом извештају кнез Александар прихватио је његов савет и попечитељству просвештенија дао упутство у том смислу, али је и даље већи део

српских студената учио на западу. На државном плану све ове промене водиле су повећању броја чиновника и јачању бирократије, која постаје стуб новог режима. Оцену уставобранитељског режима као олигархијског преузела је Кудрјавцева из српске историографије.

У оцени спољне политике Србије тридесетих и четрдесетих година XIX века писац полази од чињенице да кнез Милош није оставио писаних планова о односима са суседним државама и народима. Не придаје се већа пажња напорима новије српске историографије (М. Екмечића, Р. Љушића) да се почеци сарадње с пољском емиграцијом и постанак спољнополитичког програма Србије доведу у везу с политиком кнеза Милоша. Сведочење М. Чајковског, представника пољске емиграције за југоисточну Европу, о намери кнеза Милоша да са Србијом сједини суседне српске и словенске земље помера се у време после кнежевог силаска с престола. Планови о ослобођењу и уједињењу околних српских земаља могли би се довести у везу с унутрашњом кризом Турске почетком тридесетих година, о чему је на претходним страницама књиге опширно писано са становишта односа Русије са Турском и западним силама. Било би драгоцено истражити каква је сазнања руска дипломатија имала о односу званичне Србије према збивањима у Босни у време одметништва од султана Хусеин капетана Градашчевића (1831–1832), буне попа Јовице Илића (1834) и двеју буна у нишком, лесковачком и пиротском крају (1835, 1841).

Пажњу писца посебно привлачи тајни програм српске владе из 1844. године, познат у историографији као „Начертаније”, који је настао у тесној вези с делатношћу пољске емиграције у Паризу. Приказ настанка овог програма, контроверзе око његовог тумачења (српски, великосрпски или југословенски) и организација пропаганде у суседним земљама дати су на основу српске и руске историографије. Повезујући се са јужним Словенима, пољска емиграција имала је у виду у првом реду интересе Пољака –

ослобођење Пољске од руске, аустријске и пруске власти и обнављање пољске државе. Руска дипломатија није знала скоро ништа о настанку *Начерџанија*, чији су основни извори, како истиче писац, имали изразито антируски карактер. Примећује се да је Гарашанин, под утицајем проруске оријентације српског народа и заслуга Русије за ослобођење Србије, у коначном тексту *Начерџанија* ублажио антируски став из пољских предлогака за овај програм.

У одељку о *Начерџанију* помињу се жалбе народних првака из нишког, лесковачког и пиротског краја упућене руском конзулу у Београду и посланику у Цариграду. Потребно је скренути пажњу на то да би се из докумената насталих на тај начин могао извући погрешан закључак о националној припадности хришћанског становништва у Нишкој, Лесковачкој и Пиротској нахији, областима данашње јужне и југоисточне Србије, које су српској држави прикључене после Руско-турског и Другог српско-турског рата (1877–1878). Прилагођавајући се приликама, лица која су упућивала ове жалбе обично су се потписивала као Бугари. Тако је и писмена жалба Станка Атанасијевића (Атанацковића) Бојације и Цеке (Стојана) Вучковића, од 21. фебруара 1846. године, наведена као бугарска а не српска жалба (стр. 160–161). Будући да су Атанасијевић и Вучковић били организатори двеју буна у нишком и лесковачком крају (1841, 1850), о њима је у старијој и новијој српској историографији писано веома много.¹ После буне 1841. године Атанасијевић и Вучковић пребегли су у Србију, затим

прешли у Аустрију, да би се након проглашења амнестије (1844) вратили у Турску. Све буне у овим крајевима биле су српске, али је међу њиховим организаторима било и хетериста разног порекла. Почев од грчког устанка у организовању ослободилачких покрета на Балкану и у Дунавским кнежевинама (Влашкој и Молдавији) учествују многи филхелени словенског порекла.² Исте године када је избила Нишка buna, подигли су Бугари у Браили (Румунија) буну у организацији хетерије, с намером да је прошире на Бугарску (1841). Један од организатора ове буне Г. Раковски учланио се за време школовања у Атини (1839) у завереничку организацију „Македонско друштво”, која је деловала по начелима грчке хетерије.³ Све буне у јужним и југоисточним српским областима и у западној Бугарској приписивале су турске власти Србији и Русији.⁴ Исто као што су у организовању ослободилачког покрета у западној Бугарској (Видину, Белоградчику, Лому, Берковици, Врацу) учествовали Срби, тако је у припреми ослобођења југоисточне Србије учествовало, поред српског, и разнородно друго становништво, чији су се политички представници стицајем историјских околности обично изјашњавали као Бугари. Српски народ у Турској у то време није био признат као посебан милет (народ, вера), док је српско име било омражено као симбол отпора турској власти. Српске власти помагале су народним првацима из тих крајева да при издавању докумената сакрију прави идентитет како би избегли прогоне од стране турских власти.⁵ Правих

¹ Владимир Стојанчевић, *Србија и ослободилачки покрет на Балканском полуострву у XIX веку*, Београд 1990, 210–211, 275–284; Севделин Андрејевић, *Нишке буне, Ослободилачки покрет од 1833. до 1842. године*, Ниш 2003, 6, 65–102; Н. Урић, *Ашанацковић, Стојанко Бојација, Српски биографски речник*, 1, Нови Сад 2004, 310; Д. Костић, *Вучковић, Стојан, Српски биографски речник*, 2, Н. Сад 2006, 552–553.

² N. Todorov, *La participation des Bulgares à l'insurrection hétéariste dans les Principautés danubiennes, Etudes balkaniques*, 1, Sofia 1964, 69.

³ В. Стојанчевић, *Србија и ослободилачки покрет, нав. дело*, 26–27, 184–185, 219–220.

⁴ С. Андрејевић, *Нишке буне, нав. дело*, 117–121; Страшимир А. Димитров, *Србија и крестјанско восстание 1850 г. в Болгарии, Etudes balkaniques*, 1, Sofia 1964, 49–51,

⁵ В. Стојанчевић, *Србија и ослободилачки покрет, нав. дело*, 280.

Бугара у нишком, лесковачком, пиротском и врањском крају – областима, које су у то време, као и Косово и Метохија и Рашка, називане Старом Србијом – било је веома мало. Много више било је Влаха, Цинцара и Цигана, понегде и Грка, измешаних са Србима, који су се у складу са званичним турским становиштем и мимикријом филхелена често изјашњавали као Бугари. У званичним турским актима реч „бугарин” (од латинске речи *vulgaris*) означавала је прост свет, рају.⁶

Револуцију и српски покрет у Угарској 1848–1849. године писац види као почетак краја руског покровитељства над Србијом и православним хришћанима у Турској. Француска и Русија настојале су у време револуције да Србија остане у миру према Турској. Настојећи да немире одржи ван својих граница, Турска није спречавала мешање Србије у сукобе у Угарској. Пратећи ток српско-мађарских сукоба, писац истиче да су се у мађарској војсци борили и многи Пољаци, укључујући и два генерала (Ј. Бем и Г. Дембински). Руски конзул у Београду извештавао је да је пољска емиграција за средиште свог деловања у Угарској изабрала Земун. Међу њима се налазио и руски револуционар М. Бакуњин. Данилевски је имао наредбу да га ухапси и под стражом спроведе у Влашку. Када је мађарски покрет за независност почео да задобија превагу, на позив аустријске владе умешала се у рат Русија. Указ о покрету војске цар је потписао 26. априла 1849. године. Прота Рајевски забележио је да су Срби из Војводине с одушевљењем примили вест о доласку руске војске. Код народа је владало уверење да је Русија пошла у помоћ Аустрији због угњетавања војвођанских Срба и угрожености православне вере. После пораза Мађара код Вилагоша (августа 1849) Србија је, и поред противљења Русије, пропустила преко своје територије

пољски легион и део Мађара који су бежали у Турску. Октобра 1849. године Левшин је извештавао да је 15 пољских легионара по преласку у Турску примило ислам, међу њима и генерал Бем (Мурат паша). Порта се оглушила на захтеве руског цара да изручи Пољаке који су били руски поданици, због чега је Русија од септембра до децембра 1849. прекинула с њом дипломатске односе. Кудрјавцева наглашава значај руског похода против Мађара за војвођанске Србе, који су први пут од пресељења у Аустрију добили посебну државноправну целину, с одређеном територијом (Војводина српска), иако не са пуном самосталношћу и са границама које су тражили. Русија је преко проте Рајевског помогла обнављање више од сто српских цркава и већи број школа у Угарској, које су биле порушене у време рата.

После револуције 1848–1849. године кнез Александар Карађорђевић приближио се Аустрији. Тај утицај мање је сметао Русији од ослонца Србије на Француску, чему је тежио Илија Гарашанин. Он је толеришао присуство револуционарне емиграције у Србији, што је Русији посебно сметало. По сазнању Руског министарства спољних послова налазило се у лето 1853. године у Србији 28 емиграната (девет Мађара, шест Италијана и 13 Пољака), који су уживали заштиту француског и енглеског конзула. Русија је појачала притисак на кнеза када је за председника Владе и министра иностраних дела постављен Гарашанин (1852). Српско-руско односи били су на ивици потпуног прекида, све док кнез Александар, на упорне захтеве Петрограда, марта 1853. године, није сменио Гарашанина са чела Владе.

Да би повратила утицај у Цариграду, Русија је 1853. године прибегла оружју. Као повод за заоштравање односа са Тур-

⁶ Нил Попов, *Србија и Русија од Кочине Крајине до Св. Андрејске скијитиине*, Превели с руског П. Срећковић, А. Васиљевић, Ж. Жујевић, А. Марјановић, Св. 3, Београд 1870, 109–116; Св. 4, Београд 1870, 432–440, 455–457; Јован Цвијић, *Балканско њолуосијрво*, Београд, САНУ, 1987, 489–491; Момчило Златановић, *Пољаница*, Врање 2008, 76–77, 96–99.

ском и за рат послужила је одлука султана да право заштите светих места у Јерусалиму, које је раније уживала само Русија, додели и Француској. Кад је рат почео, Турска је затражила од кнеза Александра да откаже гостопримство руском конзулу Мухину. Док се ствар око тог захтева није разјаснила, Мухин је прешао у Земун, замоливши аустријског конзула Т. Радосављевића да преузме заштиту руских поданика у Кнежевини Србији. Српска влада прогласила је неутралност Србије, али су симпатије српског народа, како истиче писац, „очевидно” биле на страни Русије. Црна Гора стала је отворено на страну Русије, али је специјални руски изасланик Ј. Ковалевски саветовао црногорског кнеза да се уздржи од превремених и неконтролисаних дејстава. Да би српско правитељство утврдила у одлуци о неутралности, Порта је, децембра 1853. године објавила ферман у којем је сама, без другог покровитеља, потврдила Србији сва раније дата права и привилегије. Председник српске владе А. Симић изјавио је Мухину да тај ферман не значи ништа без гаранције Русије, чак и при гаранцији западних сила. На почетку рата Русија није имала разрађен план о подизању устанка у Турској и увлачењу Србије и Црне Горе у рат. У писму Францу Јозефу руски цар је истицао да Русија не би могла да спречи балканске хришћане ако би се они сами одлучили да зарате са Турском. Изразио је високо мишљење о балканским народима, верујући да би сами, без руског оружја, могли да сруше Османско царство, под условом да сви устану у исто време. Русија је направила план доставе 10.000 пушака Србији за случај да се одлучи да уђе у рат. Париски мировни уговор (1856), којим је окончан Кримски рат, поставио је Кнежевину Србију у сасвим нови положај. Тим актом и формално је потврђена колективна заштита Србије и хришћана у Турској од стране свих великих сила.

На крају књиге писац даје преглед црквених и духовних веза између Русије и православних народа на Балкану. Посебно се осврће на црквене прилике у Србији

после стицања самосталности, на развој црквеног школства, школовање српских богослова у Русији и набавку руских црквених књига. Констатује се да је руска помоћ временом све више добијала духовни и просветни вид, за разлику од ранијих времена када се више сводила на слање новца и утвари. Приказује се и стање цркве у Црној Гори и Бугарској, затим и у Босни и Херцеговини, с тим што се констатује да Русија четрдесетих година XIX века није познавала ситуацију у овој последњој провинцији, тако да јој није могла упућивати ни помоћ. Споразум са Васељенском патријаршијом о самосталности српске цркве потписан је септембра 1831. године, после Првог хатишерифа. Васељенски патријарх потврдио га је наредне године. Архимандрит манастира Враћевшнице Мелентије Павловић (1831–1833) био је први Србин на челу цркве у Србији, од укидања Пећке патријаршије и стварања самосталне државе. Богословија у Београду отворена је 1836. године. У њој су предавали и професори из Русије (Д. Рудински и В. Вердиш).

Поред наведених, писац се у књизи дотиче и многих других питања, дајући им, према процени њихове важности већи или мањи значај. Понекад се осврће на оцене појединих историјских догађаја у познатијим историографским радовима, истичући вредност или причући исправност њихових закључака. На пример, наводи да је настојање руске дипломатије да осигура аутономију Србима и Грцима у западној историографији оцењено као покушај Русије да европски део Турске раздели на више делова и да их стави под своју контролу. Кудрјавцева примећује да писци дотичних радова нису у довољној мери обратили пажњу на чињеницу да је Грчка, коју је подржала Енглеска, после устанка успела да добије независност (1830), док је Србија, која је била под руском заштитом, још неколико деценија по проглашењу грчке независности остала под турским сизеренством.

Књига Јелене Кудрјавцеве представља значајан допринос познавању српске исто-

рије у првој половини XIX века. Оживљено интересовање руске историографије за овај период наше прошлости везано је добрим делом за распад Југославије и обележавање 200-годишњице Првог српског устанка. Напори Јелене Кудрјавцеве да употпуни наша сазнања о овом времену уклапају се у најбоље напоре руске историографије која је, почев од Нила Попова, дала велик број

изузетно вредних дела о Источном питању и руско-српским односима. Русија је од свих великих сила имала највећи утицај на осмишљавање и изграђивање српске аутономије. Она је једина од великих сила истински помогла Србију на мукотрпном путу стицања независности, али ју је знала и спутавати својим крајње конзервативним унутрашњим друштвеним уређењем.

Ненад Урић

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHORS IN THIS ISSUE

СОФИЈА БОЖИЋ (Београд 1964). Виши научни сарадник Института за новију историју Србије. E-mail: sofijamisa@yahoo.com

Дипломирала на Групи за историју Филозофског факултета у Београду. На Катедри за националну историју новог века Филозофског факултета Универзитета у Београду магистрала (1996, "Српски лист *Српски глас* – гласило Српске народне странке на Приморју 1880-1904") и докторирала (2007, "Срби у Хрватској и југословенска држава 1918–1929"). Од 1996. запослена у Институту за новију историју Србије. Област интересовања: историја Срба у Хрватској и српско-хрватских односа у ширем контексту политичке и друштвене историје српског народа у 19. и 20. веку.

ВАЖНИЈА ДЕЛА: *Политичка мисао Срба у Далмацији: Српски лист/глас 1880–1904*, Београд 2001, 2002; *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд, 2008.

ДУШАН БОЈКОВИЋ (Смедеревска Паланка, 1987). Докторанд Филозофског факултета Универзитета у Београду. E-маил: dsnbojkovic@gmail.com

Дипломирао (2011, „Милован Ђилас о националном и државном питању Црне Горе“) и мастерирао (2012, „КПЈ и национално питање 1935–1941“) на Одељењу историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду где је тренутно на докторским студијама. Област научног истраживања: историја Југославије, Срби у југословенској држави, национално питање на југословенском простору, историја Косова и Метохије, Македоније и Црне Горе.

ЈЕЛЕНА ИЛИЋ (1981). Истраживач сарадник Историјског института Београд. E-адреса: jelena.ilic@iib.ac.rs

Студије историје завршила на Филозофском факултету Универзитета у Београду [2005, „Руднички дистрикт Краљевине Србије под аустријском влашћу (1718–1739)“] на којем је и магистрала [2008, „Земун (1739–1787)“]. Пријавила је докторску дисертацију под насловом „Банатска војна крајина у другој половини XVIII века.“ У Историјском институту ради од 2007. године. Област истраживања: српска историја 16–18. века, посебно друштвени, привредни и урбанизацијски развој, историјска демографија, свакодневни живот. Објављује у стручној периодици: *Историјски часопис*, *Мешовита грађа (Miscellanea)*, *Српске студије* итд. Сарадник је на капиталном издању *Српски биографски речник*.

МИЛОШ ЈАГОДИЋ (1975). Ванредни професор Филозофског факултета у Београду. Е-адреса: mjadodic@f.bg.ac.rs

Дипломирао (1999), магистрирао (2002, „Насељавање Кнежевине Србије: 1861–1880”) и докторирао (2008, „Српско-албански односи у косовском вилајету 1878–1912”) на Одељењу историје Филозофског факултета Универзитета у Београду. Област научног интересовања: историја српског народа у 19. и почетком 20. века. Научна звања на Филозофском факултету у Београду: асистент-приправник (2000–2003), асистент (2003–2008), доцент (2008–2013) и ванредни професор (од 2013, ужа научна област: историја српског народа у новом веку). Члан је Редакције часописа *Српске студије* (од 2010). Учесће н пројектима: Друштвене институције српског народа од 16 до 20 века: континуитет и дисконтинуитет (2007), Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси (2011).

ВАЖНИЈА ДЕЛА: *Насељавање Кнежевине Србије: 1861–1880*, Београд 2004; *Нифуско шишање: проблем званичној признавања српске нације у Турској: 1894–1910*, Београд 2008; *Српско-албански односи у косовском вилајету: 1878–1912*, Београд 2009; *Уређење ослобођених области Србије: 1912–1914: правни оквир*, Београд 2010; *Нови крајеви Србије: 1912–1915*, Београд 2013;

МИЛОШ ПАНТИЋ (Мостар, 1988). Историчар – мастер. Е-адреса: cux1988@gmail.com

Дипломирао (2012, ”Милан Ђурчин о југословенској држави 1929–1939”) и мастерирао (2013, ”Полемике Милана Ђурчина 1918–1930”) на Одељењу за историју на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Област научног интересовања је историја Југославије.

СРЂАН РУДИЋ (Прокупље, 1968). Виши научни сарадник. Е-адреса: srdjan.rudic@iib.ac.rs

Дипломирао (1994, „Владарска идеологија у Даниловом зборнику”), магистрирао (2000, „Властела Илирског грбовника”), и докторирао (2005, „Босанска властела у XV веку”) на Одсеку за историју на Филозофском факултету у Београду. У Историјском институту ради од 1996. године. Од 2010. је директор и главни и одговорни уредник Редакционог одбора издања Историјског института. Област истраживања: национална историја средњег века. Сарадник је на лексиколошким издањима: *Енциклопедија српске историографије*, *Лексикон српској средњеј века*, *Српски биографски речник*, *Лексикон трагова и њихова средњовековних српских земаља према писаним изворима* и *Српска енциклопедија*,

ВАЖНИЈА ДЕЛА: *Властела Илирској грбовника*, Београд 2006.

МИЛАН ТЕРЗИЋ (1960). Виши научни сарадник, начелник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања. Е-адреса: mvterzic@yahoo.com

Дипломирао на Филозофском факултету Универзитета у Београду, на Групи за историју. На истом факултету магистрирао (1992, „Мисије Владимира Велебита 1943–1945) и докторирао (2004, „Југославија у виђењима краљевске владе и намесништва 1941–1945. Пропаганда и стварност”). Радио на месту истраживача у Одељењу за научно-истраживачки рад Војноисторијског института (1996–2006) и архивиста Архива Ј. Б. Тита (1989–1996). Област истраживања: историја Другог

светског рата, југословенска војна и друштвена историја, личност Јосипа Брозга Тита и генерала Драже Михаиловића.

ВАЖНИЈА ДЕЛА: *Титоова вјештина владања Маршал и Маршалаи*: 1943–1953, Подгорица 2005; *Тито и Нобелова награда за мир*, Подгорица 2006; *Моћ и утицај војне дипломатије: Мисије Владимира Велебића 1943–1945*, Београд 2012;

ЈЕЛЕНА ТОДОРОВИЋ (Београд, 1981). Сарадник у настави Одељења класичних студија на Филозофском факултету у Београду. Е-адреса: jelena.todorovic@f.bg.ac.rs

Дипломирала на Одељењу за класичне науке Филозофског факултета Универзитета у Београду (2008, „Тит Макције Плаут, Близанци: увод, превод и коментар”), мастер рад одбранила на Филозофском факултету Универзитета у Катанији (2009, „Intangible Cultural Heritage and the Ancient Theatre”). Докторанд је на Одељењу за класичне науке Филозофског факултета Универзитета у Београду. Сарадник у настави (од 2013) на Одељењу за класичне студије Филозофског факултета у Београду. Област интересовања: историјска граматика латинског језика, античко драмско стваралаштво, раноримска књижевност, римска комедија и њени језички варијетети, положај жена у антици, историја Медитерана 16–18. века, културолошки и језички утицаји Италије на јадранско залеђе, нематеријална културна баштина Балкана и Медитерана.

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ (1976). Историчар, асистент на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду (Историја српског народа у новом веку). Е-адреса: nsuletic@f.bg.ac.rs

Дипломирао на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (2002) где је и магистрирао 2008. године на тему „Пећка патријаршија крајем XVII и почетком XVIII века”. Област научног истраживања: историја српског народа од 16. до 18. века. Учествовао у научно-истраживачком пројекту „Турско и аустроугарско наслеђе у Србији (2004–2007)” и „Друштвене институције српског народа од 16. до 20. века: континуитет и дисконтинуитет” (2007).

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗБОРНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ
У 2013. ГОДИНИ

Др Софија БОЖИЋ, виши научни сарадник Института за новију историју Србије,
Београд

Проф. др Ђорђе БУБАЛО, професор Универзитета у Београду

Проф. др Војин ДАБИЋ, професор Универзитета у Београду

Проф. др Љубодраг ДИМИЋ, редовни професор Универзитета у Београду, допис-
ни члан САНУ

Доц. др Александар ЖИВОТИЋ, доцент Универзитета у Београду

Проф. др Милош ЈАГОДИЋ, професор Универзитета у Београду

Доц. др Милош КОВИЋ, доцент универзитета у Београду

Академик Василије КРЕСТИЋ, Београд

Др Петар В. КРЕСТИЋ, научни саветник Историјског института, Београд

Проф. др Ненад ЛЕМАЈИЋ, редовни професор Универзитета у Новом Саду

Проф. др Смиља МАРЈАНОВИЋ ДУШАНИЋ, редовни професор Универзитета
у Београду

Доц. др Мира РАДОЈЕВИЋ, доцент Универзитета у Београду

Др Ана СТОЛИЋ, научни сарадник Историјског института, Београд

Др Милан ТЕРЗИЋ, виши научни сарадник, начелник Одељења за Војну историју
Института за стратегијска истраживања, Београд

Проф. др Александар ФОТИЋ, професор Универзитета у Београду

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615798
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381-21/6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је свеску 88 (2/2013) 12. децембра 2013. године
За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Милена Микић Враголић и Вера Василић
Коректор: Владимир М. Николић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Слађана Новаковић, S&N book, Ср. Каменица
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

Зборник Матице српске за историју – Proceedings in History/ главни и одговорни уредник Војин Дабић. – 1984, 29–. – Нови Сад : Матица српска, 1984– (Нови Сад : Сајнос). – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампариа „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Је наставак: *Зборник за историју* = ISSN 0350-0489

ISSN 0355-5716

COBISS.SR-ID 7793410